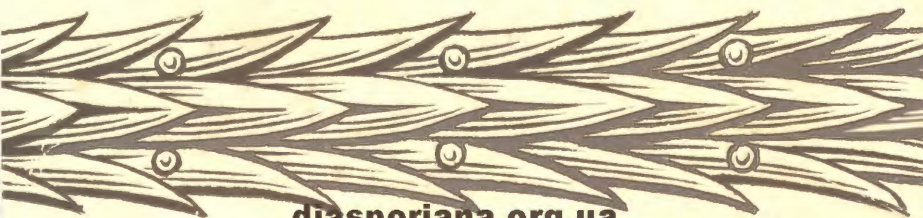

1856

1916

Іван Франко

Жан Франко

5

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том V.

ОПОВІДАННЯ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1957

Ivan Franko

WORKS

Volume V

Published by
KNYHO SPILKA
New York 1957

Франко на естапі.
Картина В. Савіна. 1955.

ОПОВІДАННЯ

З М І С Т

тому п'ятого

	стор.
На лоні природи	1
Щука	17
Дріяда	28
Odi Profanum Vulgus	51
Сойчине крило	86
Батьківщина	149
„Вільгельм Тель”	201
Геній	213
Гершко Гольдмахер	230
Гава	242
Гава і Вовкун	283
Пирогі з черницями	306
До світла	316
В тюремнім шпиталі	347
Івась Новітній	361
Додатки	399
У в а г и	405

НА ЛОНІ ПРИРОДИ

Бистро шумить і грізно б'ється о каміння ріка Стрий, перепливаючи срібною гадюкою в три скрути невеличке гірське село Н. А пониже села четвертий, найкрутіший скрут. Ріка перехопила півперек усю вузьеньку долину, на якій лежить село. З одного боку берег пологий, ринь та мізерна левада, з другого гора так і нависла кам'яними ребрами над рікою, а вода з усією силою б'ється о ті ребра і гризе-гризе їх до споду, крутиться, а далі втишується, заспокоюється і творить широкий, глибочennaiй вир. Синіється тут прозора вода, гуляють по ній червонопері клені та швидкі плотиці, палаючи іскриться сонце та спіпить очі.

Повище вира Стрий розлився широко, за те й мілкий там брід, яким іде й громадська дорога до Н. Хто хоче їхати до села з низу, мусить через той брід. Літом, коли вода мала, то воно й нічого, ледве по колодки засягне, а коням лиш трохи повище колін. Але коли вода велика після аощу, то не дай Господи туди пускатися!

Не то що вода глибока на броді, але бистра така, рве каміння з-під ніг, котить кам'яні брили з гори і дуже легко може перевернути віз. А в такому разі прощайся з душею! Понесе просто в вир. Правда, перед виром стоїть скісно поперек усієї ріки ряд великого каміння: немов здоровенні барани гуськом, через воду йдучи, полягали та й закам'яніли, а об їх хребти гнівно б'ється хвиля та вкриває їх величезними шапками білої піни. Але в повинь того каміння не видно, тільки страшений шум і клекіт, дає знати, де воно лежить, а як вода ще більша, то вже без шуму котиться поверх нього, тільки один одноцільний водяний вал, а пониже така ж водяна долина з гребенем піни означають те місце, немов поріг при вході в бездонний вир.

Одного прекрасного літнього дня високо вже підбилося сонце над тісною Н-ською долиною; високі гори довкола, покриті чорним смерековим лісом, немов дрімали на спеці, дихаючи гарячим смоляним запахом. Село оддалік тонуло в якійсь синій памороці. Від ріки тягло свіжим духом, холодною водяною парою. На верхах гір лисих та ясно-зелених пестрим рядом порозкидалися турми овець; тужливо і протяжно лилися звуки вівчарської трембіти, лунаючи від верха до верха. З темної лісової гущавини на той звук відкликається інший, різкий голос—то ріг скотаря, а в перестанках, мов тонесенька струна десь глибоко під землею ледве чутно задзвенить—то мета-

левий дзвоник на шиї у корови, що десь у лісі на плаю¹⁾ пасеться. І все те, бачиться, зовсім не перериває великої тиші, не бентежить супокою природи. Тільки Стрий не то шумить, не то журчить принадливо, котячи по камінню свої кришталеві води,— так, бачиться, і просить тебе скупатися в своїх хвилях, освіжитись і набратися нової сили.

Не в якій іншій, а в такій власне цілі йшли до вира два молоді, свіжі й веселі панички в ясних, літніх жакетиках та в солом'яних капелюхах з невеличкими, рівними крисами та з широкими трибарвними стяжками, що опоясували трохи не весь наголовач. У старшого за ту стяжку заткнуте було сойчине крило, у молодшого якась немудра, але рідка гірська квітка, трохи чи не той приземистий полонинський будяк, що зветься голова-тень і вдень розпускає свою білу з великих нев'янучих платків квітку, а на ніч затулює її. В кожного на плечі закинений був рушник, а у старшого, літ коло сімнадцяти парубчака, також гарна, блискача стрільба «Лефошівка». Йшли вони звільна, розглядаючися, хоч очевидно кожний глядів за чим іншим.

— Що за чудесний вид!— мимоволі скрикнув молодший панич. Він був роком молодший від свого брата, хоч ростом майже зовсім догонив, коли навіть не випередив його. Очі його розбігалися по неширокім, але розкішнім гірським крає-

¹⁾ Плай—доріжка в горах.

виді, від тих овець, що немов красими ряднами накидані були по полонині, аж до синього кришталевого плеса вирового, що лежало перед ними і відбивало в собі і скісними пластами настобурчені сірі та червоні скелі, і стежечку, що виляся поверх них по-над усею кручею, і темний бір, що підіймався ще вище над скелями, і по стрімкому склоні гори пнявся та підхапувався чимраз вище аж під саму полонину.

— Що за чудесний вид,—повторив хлопець по хвилі, і широко, з повних грудей дихнув пречистим повітрям, насиченим теплою парою, розігрітою в лісі живицею та пахощами квітів і скошеної десь на лісовій поляні трави. Він, бачилось, бажав усім своїм еством насатися тієї краси, свіжости та живучої сили, якою тут дихала вся природа. Тим часом його брат бігав бистрими, синіми очима по рінистій порічині, немов шукав чогось. Нараз став і зупинив брата.

— Пст, пст, стій, не рухайся!

— Що таке?—запитав молодший.

— Кулик, кулик, он там між камінням шниряє!

Він зняв стрільбу, наготовив її до вистрілу і почав підходити пташку. Але кулик мабуть не дурень був, бо хоч ніби й не дуже втікав, а так тільки бігав собі, поцвіркуючи та головою потакуючи, але все ховався поза настобурчене каміння так, що стріляти до нього було ніяк.

— Проклята bestія обережна!—прошептав зі злости панич.

— Та покинь ти його!—заговорив молодший.—Охота тобі тратити набої на таку дробину! От ходи, викупаємось, а опісля ліском підемо, та на поляну, та в яроч, то там певно щось більшого буде!

Але старший не слухав навіть тієї бесіди, а тільки сердито та нетерпливо кивнув на меншого рукою і далі з приложеною до лица кольбою стрільби слідив за куликом.

— І Бог його знає, що то за приемність мордувати таку бідну та нешкідливу пташину,—говорив тим часом молодший напів до брата, а напів сам до себе.—От каню, яструба, орла, то що іншого, до того я й сам охочий вистрілити. А то кулика! Ні з того пожитку, ні приємности. Мундзю, покинь! Ходи!—крикнув він голосніше, бо брат, слідячи за куликом, досить таки далеко вниз понад ріку відбіг був від нього. Не знати, чи той крик, чи щось інше сполошило кулика, досить що нараз він схопився і понад саму воду перелетів на другий бік Стрия.

— І чого ти, гайвороне, кричиш?—обрушився Мундзьо на меншого брата.—Бач, птицю сполошив! А я вже от-от мав вистрілити!

— Овва, велика здобич! І на що би вона тобі здалася, хоч би й забив?

— А тобі що до того? На те, щоб забити! Коли бо ти ні, аби тільки мені на злість зробити! Крикнув та й наполошив.

— Агій на тебе! Ще хто знає, чи я й наполошив, а він уже аж почервонів, так розлютився! Фе, Мундзю, не гарно таким бути!

— Мовчи, дурню!—крикнув Мундзьо.— Що то, хто з нас старший, я чи ти? Яким правом ти будеш мене розуму вчити?

— Ну, ну, ну, гамуйся, гамуйся! Я тому не винен, що ти старший і такий дразливий. А ти вже зараз і : дурню! А що, як би я взяв та й розсердився на тебе? Бо скажи по правді: який я в тебе дурень? Хоч ти роком старший від мене, але оба ми разом матуру здали, і ця тільки між нами різниця, що я маю п'яту льокацію ¹⁾, а ти п'ятнацятку.

— О, вже мій Тоньо почав на своїх льокаціях їздити!—сердито буркнув Мундзьо і відвернувся.

— Ні, ані не думаю їздити, а тільки кажу, що якби я був такий, як ти, то мав би право нагніватися на тебе. Але я не гніваюсь, бо знаю, що ти це так сказав, спалахнув та й ляпнув!

Мундзьо йшов відвернений, а при останнім слові брата навіть плюнув і пробуркотів:

— Тьфу! П'ята льокація й «ляпнув». Що то за естетичне, що за гарне слово! Ляпнув!

— Ну, то нехай тобі буде: бовтнув!

— Ще краще. А ну, ще як інакше!

— Ет, тобі бо не догодиш!— напівповажно, а напівжартом сказав молодший.— Коли хочу докладно висловити те, що думаю, то мушу ж ужити такого слова, яке на мою думку найвідповідніше.

— О, певно! І саме найвідповідніше: ляпнув! Ха, ха, ха!

— Ха, ха, ха!—засміявся і собі молод-

¹⁾ Льокація — відзначення в школі.

ший, рад, що хоч таким способом прогнав хмару з чола старшого брата, з яким хотів у добрій злагоді викупатися і пройтися по лісі, поки до обіду.

Поєднавшись після невдалого полювання на кулика, брати якийсь час ішли мовчки. Вони звернули з дороги, що вела в брід ріки, і пішли стежкою понад берег. Стежка була добре втоптана, — це була піша дорога через ліси та верхи правцем до Дрогобича. Вона вилася вгору та вгору, попід ліс, височенною кручею понад виром Стрия, а там, перебігши невелику цвітисту сіножать, губилася в темнім, смерековім борі. Паничі на тій сіножаті покинули стежку і подалися вниз стрімким берегом над ріку. Тут круча була вже нижча, але все таки ще досить висока. Над самою водою висіла тут величезна скеля, немов хата, вся вросла в кам'яну кручу, і тільки одним причілком вистирчала над водяну глибіню. Тільки що вершок тої скелі був рівний, мов величезний стіл. З берега понад тим столом звисали корчі ліщини та калини, обпутаної диким хмелем, тиснулося бадилля високих гірських лопухів з білявим листям, дендерава, дев'ятосильника та ще якогось високостеблого зілля з пучками здорових жовтих квіток на вершку. З-поміж них проглядали стрункі та високі стебла мушки та інших трав. Одним словом, куточок тут був затишний і так щільно захований, що ні зі стежки, ні з левади внизу не було його видно. Тоньо на однім із своїх природничих проходів відкрив цю скелю, і від тоді

кам'яний її стіл стався улюбленим місцем обох братів. Тут вони роздягалися до купелі, звідсі скакали з на півтора сажня вниз у ріку, силуючися дістати ногою до дна води; тут Тоньо найліпше любив сидіти з вудкою і ловити рибу. Побіч скелі, тісним кам'яним жолобом брати протоптали маленьку стежку, куди після купелі вилазили з води вгору; туди ж Тоньо й злазив, коли часом закладав у воду вершу на рибу, або в каламутну воду запускав узьмик.

— Гляди, гляди, який кленище! Уй-уй! Певно з на локоть задовжки! Ну, та й грубезний же!—прошептав Тоньо, стискаючи брата за рам'я, коли оба стали на камені й поглянули вниз у воду. По самій поверхні гладкого, кришталевого зеркала звільна, поважно плила ціла череда невеличких кленів, а попереднеї, мов патріарх, один здоровенний клень, якого рідко удається рибакам видобути з глибоких, скалистих печер, у яких він жие.

— Ет!—сказав зразу з легковаженням Едмунд, але коли поглянув і сам побачив таку незвичайну рибу, пробудилася в ньому мисливська жилка.

— Подожди,—прошептав він до брата,—я його застрілю. В мене стрільба набита, зараз буде наш.

— Не застрілиш!—шепнув Тоньо.— Шріт¹⁾ відбивається від води.

— Не бійся, не відіб'ється. Не бачиш, як він верхом ходить, аж хребтове крило поверх води виставляє. Я йому туди щоб

¹⁾ Шріт—дроб.

хоч одно зерно шроту впакував, то певно буде наш.

Едмунд хвильку прицілився й стрілив. Ревнули гори п'ятикратним відгомонам від вистрілу, бовтнулись у глибінь переполохані клені, тільки великий патріярх, мов скажений, почав крутитися по версі, метатися в різні боки, то поринаючи в глибінь, то знов виринаючи та хлипаючи раз-по-разу виставлюваним аж над воду ротом.

— Наш, наш!—радісно закричали оба брати і швидко кинулись роздягатися, не спускаючи з очей незвичайного звіря.

— Гляди, куди він попливе, щоб дебудь у печеру не запхався!—кричав Тоньо, скидаючи жакет і камізельку за одним разом.

— Дивись, дивись, де він, мусимо його зловити!—кричав Муназьо, скидаючи такі стоячи черевики.

— Пішов на дно! Нема! Не видно!— сумно говорив Тоньо.

— Он там, он там знов підійшов,—радувався Едмунд, скидаючи сорочку. Ніжне, біле тіло як чистий алябастер заблищало на сонці. Хлопець крихітку здригнувся, коли його обвіяв свіжий надрічний вітерець, але зараз скочив на край скелі, підняв угору руки і зложив до купи долоні високо над головою, лагодячися скочити у воду.

— Стій, стій, не скачи!—скрикнув Тоньо також уже зовсім роздягнений,—а то він перелякається й зовсім утече.

— Куди має втікати, коли пострілений?

— Адже бачиш, що мабуть легко пострілений, коли так дуже кидається.

Ходімо стежкою вниз і легенько впливемо насеред води, то може й заженемо його на брід і зловимо.

А клень мов скажений кидав собою посеред виру. Брати щодуху зісковзнулися вниз по вогкій скельній жолобині над воду і потиху, Едмунд передом, а Тоньо за ним, поплили туди, де бовтався клень. Однооднісіньке зеренце шроту попало йому в нутро, але не прошибло пухиря; риба дуріла з болю, але не швидко мусила подохнути.

— Сюди! сюди! Маю його!—крикнув Едмунд, ухопивши кленя обома руками. Клень заплюскотав і забовтався страшенно, і Едмунд не можучи вдержати його одною рукою, а не хочачи випускати, потонув ураз із ним у глибінь.

— Мундзю, Мундзю!—скрикнув переляканий Тоньо, але Едмунд не чув уже того крику. Тоньо бачив, як він у глибині боровся з міцною рибою, таки не хочачи пустити її з рук. Без намислу пішов він нурця, щоб допомогти братові, коли в тім бачить—клень вирвався з Едмундових рук і погнав стрілою до берега, але Едмунд не впливав на верх. Що це таке? Чи зір омилює його, чи таки справді Едмунд мов камінь усе нижче й нижче спадає на дно? Тоньо бачить, як брат немов у одчаю махає руками, але це нічого не помагає йому. Смертельна тривога проїняла хлопця; він пригадав собі, що Едмунд часом дістає корчів у нозі, і що в воді такий корч чинить чоловіка зовсім безвладним. Що тут діяти? Тоньо був добрий плавак

і за себе не боявся, але чув, що потопачий може легко враз із собою потопити й найліпшого пливача, коли незручно взятися до його рятування. Правда, в Едмунда волосся було досить довге, а за волосся найліпше рятувати. Але що, коли він ухопить рятуючого брата руками і потонуть оба? Та дарма! Не було часу роздумувати, — Тоньо зібрав усю силу і лав нурка. Не швидко здужав він дійти аж до дна, куді тільки що впав зомлілий і напів уже неживий Едмунд. Він уже не махав руками. Тоньо вхопив його за волосся і одним скоком витяг на поверхню води, а потім, піддержуючи лівою рукою його голову над водою, а правою рукою веслуючи, доплив щасливо до протилежного, рівного берега.

— Мундзю, Мундзю! — кричав він, поклавши посинілого брата на ріни, але Мундзьо не озивався, лежав мов неживий. У страшній тривозі почав Тоньо трясти братом, обернув його лицем униз і почав терти кулаками крижі, то знов пробував лоскотати попід пахи, але нічого не помагало. Вкінці зачав лоскотати його в підшви і — о радість! — Едмунд ворухнув ногою.

— Живий, живий! — крикнув урадуваний хлопець.

— Мундзю, братіку! Прокинься! Озовись! — кричав він над вухом брата, не покидаючи щосили терти його груди й виски. Вкінці Едмунд отворив очі й сів.

— Що зо мною? — прошептав він, важко переводячи дух.

— Ну, слава Богу! Слава Богу! — проговорив Тоньо.

— Що зо мною було? Як мені погано,— шептав Едмунд слабим голосом.— Ах,— скрикнув нараз і схопився на ноги,— тепер пригадую! Той проклятий клень потяг мене в глибінь. Я не хотів пустити його. В тім нараз корч хопив мене в обі ноги. Ой! Як я перелякався, коли почув, що тону й не можу виплисти! То я топився, Тоню?

— Авжеж, що топився! Вже й на дні лежав, посинілий як боз.

— Боже мій! І ти вирятував мене?

— Ну, це й справді слава Богу, що вирятував. А то думав, що вже по тобі.

— Братіку!— скрикнув Едмунд і кинувся обіймати та цілувати Тоня.

— Ну, ну, нема за що дякувати, це ж обов'язок, Мундзю, тонучого рятувати. Це кожний повинен зробити.

— Повинен! Це так, не перечу. Але чи кожний зробить? І ти ж не боявся, щоб я й тебе з собою не потяг на дно? Аджеж знаєш, це лучається.

— Боявся, та не час було думати про те, коли бачу, як ти, мов камінь, ідеш на дно! Та що про це й говорити! Слава Богу, що минулося!

— А що ж клень? Де він?

— Е, нехай йому цур та біс! Нехай його раки жруть, проклятого! Через нього ти мало смерти не пожив.

— Ну, оце то й гарно було б, як би я його так і покинув,— скрикнув Едмунд.— Мало смерти не пожив, а кленя таки не дістав. Ні, цього не буде! Вже коли на те пішло, то він мусить бути наш.

— Га, то ходім, пошукаймо!—сказав Тоньо.

Недалеко треба було й шукати. Клень як поліно качався попри берег, звільна вже крутячися та широко хлипаючи зівами. Едмунд завзято, з лютістю кинувся на нього, вхопив за грубу голову й викинув на беріг. Потім скочив за ним, ухопив камінь і щосили вчідив його в голову.

— А! от тобі за твое!—крикнув він і його лице разом посатаніло, немов у нього під руками його смертельний ворог.—На! От тобі! І ще!—І Едмунд бив, кидав та ногами топтав ту блискучу, сріблясту рибу, що в останніх судорогах пищала та, з відчаєм хлипаючи, кидалася по піску. З її рота виступала кров змішана з водою в виді кривавої піни; удар каменем розбив її одно око.

— Мундзю!—крикнув з докором Тоньо,— що це ти робиш? Чи ж то годиться лютувати над бідним сотворінням?

— Ага! Бідне сотворіння,—кричав захиханий Мундзьо, не перестаючи катувати кленя.—Бідне сотворіння, а мене на дно потягло! Ні, замучу до смерти. Най знає.

— Алеж братіку! Уважай, що й воно перед хвилию було живе, здорове, веселе, гуляло собі й жити йому хотілося, аж тут нараз бух! Нещастя паде на нього! Аджеж і воно хотіло життя своє рятувати. Чим же воно винне? Не воно тебе затягло в безодню, а ти його.

— Ні—скрикнув Едмунд,—я через нього тонув! Через нього! Не дарую йому! Це мій ворог, і я вбиваю ворога! Гинь, собако!

І з тим словом він ще раз ударив кленя в голову так, що той тільки раз ще стрепенувся і протягся непорушно.

Тоньо не міг дивитися на це братове знущання над бідною рибою. Він кинувся в воду і поплив на середину виру.

— Готов!—скрикнув Едмунд,—тепер не втече! На ж тепер його тобі!

І розмахнувши рибою, кинув нею мов поліном по воді. Тоньо підплив і вхопив кленя, переплив на другий бік, поклав його на бережку в холод, прикрив лопухами, і знов поплив до брата.

Едмунд усе ще стояв на березі, голий, тремтячи всім тілом, мов від простуди. Його лице було бліде, зуби дзвонили мов у лихорадці. Ота пімста над нещасною рибою була якимось несвідомим відрухом його глибоко потрясеного організму; той смертельний жах, який він почув був, тонучи на дно виру, вибух тепер сим жорстоким учинком. Та потім його місце заняло якесь знесилення, обридження до води і до всього оточення. Тоньо швидше опанував своє зворушення і обернувся до нього зі своїм звичайним, лагідним усміхом.

— Ну, що ж, підеш до води купатися?

— Нехай їй чорт, тій воді,—сказав Едмунд,—гідко мені на неї й дивитися! Аджеж там на дні смерть сидить! Мені вже в очі заглядала!

— Ну, це випадок! Цього більше не буде. Ходи!

Але Едмунд почув раптом страшну відразу від води, звичайну в усіх, що

топилися. Ледве-не-ледве наклонив його Тоньо, щоб хоч при березі обмився з піску, що поналипав на нього. Ще трудніше було наклонити його—переплисти на другий берег, де лежала одіж. Усе тіло його проймала дрож, коли вступив по пояс у воду, і ні за що не хотів пуститися плисти, поки Тоньо не взявся плисти тут же біля нього, щоб у разі чого зараз рятувати його.

— Ну, чорт її побери, твою воду!—сказав він на другім боці, січучи зубами.— Чорт її бери з її рибами і всім! Не хочу ані знати, ані бачити її! Останній раз сьогодні в ріці купався, та й ще в такій скаженій, як оця!

— Бідний Мундик,—сказав усміхаючися Тоньо.—Ну, та й нагнала ж вона тобі страху, не приведи Господи! Та тільки я думаю: не зарікайся! Хто знає, яка прийде потреба! А коли часом потопуючого побачиш? Усі зарікання на бік, а кинешся та й рятуватимеш.

— Хіба би сестру... маму, тата й... ну, та й тебе! А більше нікого. Навіть Густка ні!

— Ха, ха, ха! От добрий брат, і старшому брату готов дати втопитися. Ну, Мундзю, цього я по тобі не надіявся.

— От велике діло! Знаєш, як казав Кохановський: *Nie spodziwalem sie tego—slowo jest czleka qluriego!*¹⁾ Що ти не надіявся, то ще не рація, щоб я кидався, карк ламав, щоби рятувати інших, а ще таких, що мені до них з роду-віку байдуже. Хто знає, ти

¹⁾ Не сподівався я того—слово це чоловіка дурного.

може надіявся, що я їй ворога свого рятуватиму?

— Ну, певно—сказав поважно Тоньо.

— Ніколи!—пристрастно скрикнув Едмунд і поліз у верх жолобиною на скелю одягатися.

Тоньо замовк. Йому якось важко зробилося після цієї розмови з братом. Він переплив ще раз півперек виру, обмився добре і також виліз із води. Самому не хотілось купатися. Він узяв із собою на гору й убитого Едмундом кленя, що вже задубів і лежав з широко роззявленим, кривавим ротом і з вибалушеними, також кривавими очима, немов наставився кричати зі страшного болю і в тій хвилі захоплений був наглою смертю. Едмунд скинув оком на рибу, і йому зробилося так якось погано, не то стидно, не то боляче на душі, що він увесь затремтів і відвернувся.

— Тьфу! — шепнув він, — заверни цю прокляту рибу в яку хустку, або хоч у лопух, нехай не дивлюсь на її роззявлену хавку. Гидко!

1890 р.

Щ У К А

В похиленім у воду корчі при березі, обслонена крутими лозовими гілляками, лежить здорова щука. Вона спить. Помаленьку вона рознімає свою пашеку і випускає воду зівами. Лежачи животом на м'якім намулі, вона легесенько грає в воді червонуватими крилами і хвостом. Її відкриті очі не бачуть нічого. Вона спить, як добре поліно, а в її риб'ячій мізку мов легенькі хмарки пролітають невиразні мрії.

Ось в її уяві мигнув учорашній клень. Бестія собача! Як добре вона засіла була на нього в шуварі! Цілком укрилася. І він не бачив її. Риючись своїм тупим ротом у намулі, він наблизився до неї зовсім, зовсім... І вона раптом кинулася на нього, та що з того! В однім перечеислилася. Клень був крихітку за великий для її пашеки. Вона на хвилинку почула його голову між своїми зубами. Але в тій хвилі клень махнув хвостом, крепко вдарив ним воду і торкнувши її головою в живіт, шмигнув у корч. От бестія! От поганець!

Щука кріз сон гнівно замахала підчеревними крилами і посунулася півцяля наперед. При тім вона наторкнулася носом до гіллячки і прокинулася.

Риб'ячий мозок не вдержує вражінь так, як наш. Прокинувшись, щука вже не тямла того, що їй снилося. Не рушаючися з місця, вона повела тим оком, що гляділо до плеса. Що то там чувати? Чи не воює проклята видра?

При згадці про видру у щуки затремтіло хребетне крило. Там на хребті в неї ще болів шрам від видриних зубів. Щука вже не тямить докладно, коли це було, — її пам'ять не сягає дальше вчорашнього дня, — але страх перед видрою, це в неї не нинішнє або вчорашнє вражіння, а відвічна, родова традиція, що разом із нею викльовується на світ із матірньої ікри. В тім страхі щука родиться й виховується. Той страх гонить її весь вік, не покидає ні вдень, ні вночі. Правда, вдень цей ворог не такий страшний, удень він і сам звичайно мусить ховатися перед іншими, сильнішими ворогами, то й щука вдень у воді пан. Але вночі! Вночі щука спить, а видра гуляє. І ось від тисячних поколінь у неї набирається мудрість, як хоронити себе вночі від видри. Хоч яка приятелька широкого плеса, глибоких вирів, вільного водяного простору, щука на ніч з нужди та з мусу ховається попід береги, в шувар або в ломаччя та гілляччя, шукає тихих криївок, де б видра не могла добачити її, або навіть добачивши не могла б несподівано дістати її в лапи, мусила б

продиратися до неї, бовтатися—і збудити свою жертву та нагнати її до втеки.

Недвижно лежить щука на своїй м'якій постелі, ослонена крутими лозовими гілляками. В плесі тихо. Сонце недавно зійшло і скісним промінням золотить саму середину плеса, лишаючи в тіні саме той берег, під котрим лежить щука. З холодної води підіймається проти сонця легесенька сива пара. Тихо-тихо сковзається вода в плесі, гладка мов зеркало. Не чути нічогісінько. Ні один найменший рух не ворухить водяного спокою. Дрібнесенькі рибки, що вдень тисячами снуються під поверхнею води і щохвилі витикають свої ротики на повітря, тепер ще сплять по криївках. Он тут безпосередньо під щукою, на гладкому глинистому дні дрімає ціла череда товстопузих ковблів. Вони лежать один коло другого, грубенькі і красенькі, мов курята на сідалі. Щука ширше рознімає рот, побачивши їх. Смачні бестіони, нема що казати! Але їй ще не пора снідати. Ще вода холодна, в жолудку ще чує решту вчорашньої плотиці, а в холодній воді вона не травиться так швидко. А про те сам вид тих невинних, товстеньких та повільних ковблів розрадував щучине серце. Що за приємні сотворіння! Щуці робиться сантиментально на душі. Вона любить ковбликів—не менше щиро, не менше ніжно, як пани своїх підданих, як пастухи своїх овець. Тепер, поки ще не голодна, вона готова б притиснути до свого серця першого-ліпшого з них, або і всіх. Коли б тільки далися! Та ба! Ті дурники

боятися її, не вірять їй і вона мусить хитрощами наближатися, підкрадатися до них, мусить силою задержувати їх, щоб не тікали. А що рук у неї нема і тільки зуби в роті, то дуже часто ті бідні добряки, замість на її закоханому серці, опиняються в її голодному животі. Ай, як це сумно! Але що ж, вона цьому не винна. Вона так любить тих бідних, добрих, грубеньких ковбликів, а любов коли раз опанує щучине серце, робиться непере-можною. Нічого проти неї не вдієш.

Та гов! Щось хлюпнулося в воді. Пішла легенька хвиля і полоскотала шуку по боках. Що це таке? Щука не рушається з місця, але надслухує. Сонна лінивість ще держить ув обіймах її тіло. Що це таке хлюпається в воді? Це не видра. О, видрине хлюпання вона знає! Видра чалапкає по воді так грубо, голосно, а потім дає нурця і зезає зовсім, бігаючи по дні,—а тут щось інше. Щука лежить на своїм місці, обернена мордою проти води, і не бачить нічого. Надслухує, ліниво рушаючи крилами, але не бачить нічого. Плюскіт затих, тільки поверхня плеса все морщиться; легесенькі гребені хвиль набігають один за одним і тихенько лоскочуть шуку по боках, по м'якім, лускатім животі. Лоскочуть, пестять її і вона немов засипляє наново. Вона чує себе безпечною в своїй схованці з поплутаних, крутих гілляк, пеньків і коріння. Який ворог побачить її тут? Хто може досягти її? Хто буде надіятися, що вона тут? А ось коло неї хіба не лежить груба вербова гілляка, так само сіра, так

само слизька, бо обросла водяним мохом, так само проста і острокінчаста, як щука? Скільки разів це поліно, занесене сюди повинню, було найліпшим захистом для щуки! Здалека дивлячися—два поліна лежать під берегом. Навіть старий рибак Сарабрин пару разів спіймався на цю хитрість. Раз навіть, утомлений довгим і даремним лаженням по річці, він ідучи поуз оцього корча і побачивши ті два поліна, гнівно торкнув їх бовтом і пробуркотів:

— От ще помана не поліно, зовсім подібне до щуки!

І яка ж була його гризота, коли та «помана не поліно» при дотику його бовта щосили вдарила хвостом і зігнувшись в півколесо, кинулася стрілою навпростець, гупнула його в живіт мов добрий цуцик і вдаривши ще раз хвостом по воді, скрутилася і згинула в глибокій плесі.

— Тьфу та пек на тебе!—бурчав Сарабрин.—Ото! А це й справді щука була, Бог би її побив! Ото! А я дурень ще й торкаю її бовтом під ніс, а сак на плечах держу. Ну, чи видів хто такого дурня, як я, га? Таку здоровенну щуку самохіть із рук пустити!

Старий Сарабрин міг легко потішитися. Таких дурнів, як він, було і є далеко більше на світі, ніж йому здавалося в хвилі пересердя.

От хоч би взяти Антошка, Сарабриного сина. Хлопчище вже здоровий, другий рік пастушить. Здавалось би, що й глазди в голові має. А з оцею самою щукою яку мав пригоду! Адаже перед тижнем узяв його батько з собою на рибу.

— Ходи, Антошку,— мовив він, прикликавши його до себе з другого кінця величезного громадського пасовища.— Ось тут в Горбачовім плесі здоровенна щука є. Я колись то мало не вчепив її в сак, але боявся, щоб не продерла. (Старий збрехав. Йому стидно було признатися, що самохіть сполошив щуку, принявши її за поліно). Так от я виніс волочок. Ходи, роздягнися! Затягнемо пару разів, то певно буде наша!

Антошко не дуже радо послухав батька.

— Вода холодна!— мовив він.

— Та де тобі холодна! Ади, як пече сонце! Вода як літепло.

— Глибоко там.

— Не бійся! Ти підеш плитшим берегом, а я глибшим.

Врешті хлопець роздягся. Полізли в воду, затягли волочок раз, нема щуки; затягли другий раз, нема. Ідуть чимраз у глибшу воду, а батько знай шепче та напучує сина.

— Обережно, хлопче! Пильнуйся! Ось тут під цей корч заставимо. Тут вона мусить бути. Скоро тільки торкнеться в сіті, зараз підіймай своє крило!

— Добре, татку,— мовить хлопець, а сам аж зубами січе та тримтить, не то від холоду, а не то від нервового напруження очікування і зо страху, щоб якнебудь не випустити таку велику щуку.

Обставили корч.

— Уважно, хлопче!— крикнув батько і гуркнув бовтом між гілляки. А щука власне сиділа в тім корчі. Вона бачила рибаків, бачила, як вони затягали сіть, але що як раз була по добрім обіді, вловивши по-

рядного кленя, то й не квапилася втікати. Аж булькіт води від бовта перелякав її мов удар і вона щосили вдарила головою в сіть.

— Підіймай! Підіймай!—скрикнув старий батько.—Щука е!

Еге, е! Хлопчище зо страху і з холоду стратив притомність і замість підняти спідній кінець у правий бік, він підняв його в лівий, отворив щуці широкі ворота. Вона тільки раз булькнула, показала Сарабринові хвіст та й шмигнула куди очі бачуть. А старий став мов осуджений.

— Ну, Антошку,—промовив він.—Я думав, що як я вмру, то найбільшого дурня на світі не стане. А тепер бачу, що ще більшого лишу по собі.

— Або я вам не казав?—добродушно і жалібно промовив Антошко. І оба, тримтячі з холоду і зворушення, вилізли з води.

Щука не добре й розуміла всю вагу цієї пригоди. Її риб'ячий мозок під впливом довговікової традиції далеко більше боявся видри, ніж чоловіка, і звичайно, втікши з-перед рук рибаків, вона й не міркувала гаразд, як близько була смерті.

І в оцій хвилі вона не міркувала того. Вода була ще холодна, травлення в її животі йшло ліниво і вона, не дбаючи на легенький плюскіт, що доходив до неї з дальших закрутів річки, лежала собі, не то дрімаючи, не то колишучись у мріях. Про що марила вона? Певно про те, як то вона на снідання проковтне пару отих ковбликів, що в такім ідилічнім настрою лежали на дні вірка, онтам перед її очима.

А на обід, коли сонце пригріє, вода потепліє й їсти дуже захочеться, вона мусить зловити кленя, одного з тих грубих, тупорилих та лінивих водяних джигунів, що нажершись всякого хробацтва в полудне, випливають на верх і горді на свої пишні червоні крила шпацірують собі до сонця, тягаючи за собою цілі рої тої гупої дитвори, дрібних плотичок та соняшниць. Хоч би там не знати що, а вона мусить одному з них сьогодні зробити капут! Та вже сьогодні вона не буде така дурна, як була вчора, не кинеться на найбільшого, того череватого, завбільшки з підсвинка. Цур йому, старому вавилові! Нехай дождається Сарабрина. Вона вибере собі котрогось меншого. І так їх в оцьому плесі є півкопи. Правда, тепер їх не видно, драбугів! Вони сплять у печерах, під колодами та в глибоких норах ув опоці на самім дні. Там вони безпечні і від видри і від щуки. Але нехай тільки пригріє, вже вони як непишні повилазять із своїх нор, а тоді побачимо!...

Гай, гай! Щучині мрії! Чим ви певніші, ближчі здійснення від людських?

В тій хвилі, коли щука оттак уклала собі денний порядок нинішньої днини, ми побачили її. З одним товаришем ми вибралися рано на рибу. На Горбачево плесо ми мали свій плян, бачивши вчора, як здоровенна щука бовтнулася в шуварі, ловлячи кленя. От ми й вийшли рано, знаючи, що в ту пору—була сьома година—щуки ще сплять при березі, і міркуючи, що застанемо її десь на гнізді. Правда,

вода була ще холодна, але нам це було байдуже. Тихесенько розвинувши волочок, ми наближалися до пайглибшої частини плеса, держачися близько берегів, оброслих густими лозовими корчами і силкуючися робити якнайменше шуму і плюскоту.

Наша праця була не даремна. Майже під кожним корчем ми захапували то кленя, то окуня, то плотицю, що плюснувшись два-три рази в волочку, мандрували до нашої рибацької торби. Але великої щуки не було.

Вода в плесі була чим далі глибша. Ми знали, що там, де береги стіснулися і творять неначе гирло, обставлене з обох боків грубими коренастими вербами, вода була глибока майже на два метри. Там нам не зайти і коли наша знайома щука там ночує, то ми не зробимо їй нічого. Але проте ми йшли обережно далі, доки дозволяла водяна глибінь.

— Ось вона! Ось вона—прошептав мій товариш, зупиняючися непорушно на місці і моргаючи очима в той бік, де лежала щука.

Я побачив її майже рівночасно.

— Заходи під берег! Під самий берег!—шепнув я товаришеві.

За кілька секунд наш волочок вигненим луком обхапував той корч, під котрим сиділа щука. Правда, задля гілляк, що стирчали в різні боки в воді, годі було добре заставити і, зтягнувши волочок, ми ще з мінуту поправляли його, щоб добре було підняти. Рівночасно я не зводив очей із щуки. Вона також побачила мене, бо не рушаючися з місця, нараз живо зама-

хала черевними крилами, немов збираючися скочити.

— Добре стоїш?—запитав я товариша.

— Добре. Бовтай!

Та щука не чекала бовтання. Почувши наш голос, вона як стріла рушила просто на мене. Між мною і берегом було ще досить вільного місця, котрого за-для водяної течії годі було обставити сіттю. Сюди вона міркувала прошмигнути, так як певно не раз уже прошмигнула іншим рибакам. Та я був приготований на цю хитрість. Сильним ударом бовта я перегородив їй дорогу і змусив щуку викрутитися півколесом на ліво. Вона тільки моргнула передо мною своїм широким як праник хвостом і зчезла в глибині. Та я був спокійний. Я знав, що тут вона не втече від нас. Ще один удар бовта і щука щосили гопнулася в волочок.

— Догори!

Спід волочка підлетів догори, середина утворила глибоку зачеревину, а в ній мов у довгій та вузькій кліти шибала собою щука.

— Взад! Взад! На мілку воду—крикнув я товаришеві, і звільна, обережно держачи краї волока понад водою, ми вийшли на плитше плесо.

— Гов! Чи не втекла вона?—з острахом запитав товариш.—Якось не чути її в волочі.

Ми приперли волочок до берега і живо підняли його весь над воду. Крізь очка забілілося широкє, товсте щучине черево.

— А, здорові, кумо!—крикнули ми радісно.—Просимо ближче!

Щука почала кидатися в сіти, але це вже була даремна праця. Я вхопив її обіруч, щоб не продерла сіті, товариш зібрав крила волочка і за хвилю оба ми разом зі щукою були на березі.

— А, добрий день вам, кумасю! Ось де ми з вами здибалися!

Щука кидалася завзято в траві, поки ми передягалися в сухе шмаття.

1899 р.

ДРІЯДА

Уривок із повісти

Було рано, ще сонце не зійшло. Густа, біла мряка залягла долину, висіла на гілках смерекового лісу, зісковзуючи з вершків, клубилася по дебрах і стелилася по зарінках. На лузі трави та квіти нахилилися вниз під вагою роси, що поначіплялася до їх листочків і стебелинок то здоровими круглими краплями, то дрібненькими перловими зеренцями, тримтячи мало що не на кожній ніжній волосиночці рослини. Тихо-тихо, ніщо й не ворухнеться, не щеберне. Від Стрия, що шумить краєм долини, тут же поза селом, несеться різкий холод. Висока полонина над селом помалу просвітлюється тим слабим, червоним світлом, що попереджає схід сонця. А в селі нічого ще не видно, нічого не чути, тільки вулицею здовж села тихо, без вітру сунуть високі тумани мряк, мов ряди якихось сонних привидів, що припізналися і наполохані розсвітом щодуху тікають у темні нетри та непросвітні лісові чагарі.

Борис Граб збудився, щойно почало світати.

Ще вчора приїхавши з Відня по десятилітній неприсутності до батьківського дому, перетрясшись 36 годин залізницею, а потім невеличкою гірською таратайкою по кам'янистій та вибоїстій дорозі, він чув себе страшенно втомленим. Але переспавши одну ніч на оборозі в пахучім гірським сіні, він чув себе немов відродженим, немов о десять літ молодшим, а праці й невигоди десятилітнього побуту в наднаунайській столиці, серед інтенсивних студій та лікарської практики при клініці— усе те важке надбання, що мало тепер бути капіталом його життя, зробилося якесь нечутне, висіло над душею, мов оцей сірий туман, але не давило її. Він одягся тихесенько, зліз по драбині з оборога, вмився в кришталевім потоці, що дзюрчав при кінці вбогого городу його батька, і одною рукою розчісуючи своє волосся, а в другій держачи капелюх, попростував вузенькою, крутою стежкою за огород, у протилежний бік від батьківської хати, на поле, що від потічка підіймалося вгору, зразу легко похиленою скатертю, переломлювалося на половині глибоким яром, а відсі йшло вже чимраз стрімкіше під гору і губилося своїм кінцем у густій мряці, що велитенською сірою шапкою лежала на горі.

Борис був медик і з замилування гігієніст. От тим то вийшовши за город і бачучи, що стежка веде півперек поля покритого зразу густим руном іще зовсім

зеленого вівса, а далі ще густішим рунном конюшини, він зрозумів, що пройти цею стежкою, не заросившись, буде неможливо. Він пригадав свої давні школярські часи і не надумуючися довго, роззув свої черевики і взяв їх у руку, підкотив штани вище колін і сміло, з якимось дивно розкішним почуттям пустився брести по росистій ниві.

Роса була студена, аж вищипувала в ноги, але це не спиняло його. Здорова, хлопська натура не боялася простуди в літній ранок. Зараз при перших ступнях його ноги аж по коліна облилися студеною росою, мов річку бр'ів. Він задрожав від холоду, та не прискорюючи кроків, ішов просто стежкою до гори. Дорога вела до лісу, але Борисові хотілося дістатися аж на вершок гори і бачити віди схід сонця. Надто мав він у тій прогулці ще іншу свою ціль, що була провідною зорею всеї його подорожі в рідні сторони; він уже вчора, їдучи сюди, обдумував її та окидаючи очима околицю, визначував собі певні пункти, про які говорив собі в душі: *spectandum est!*), а тепер хотів розпочати виконання свого пляну. З вершка гори—він знав це—стелиться широкий вид на три долини, на захід, на південь і на схід, а всі три ті долини заслонені від півночі мов величезним стогом власне цею горою, якої північним склоном він ішов тепер.

Перейшовши район засіяних нив, Борис опинився немов перед суцільною стіною

1) Мусять бути оглянені!

густої мряки, що все ще непорушно стояла на версі гори. Гора виглядала тепер як вулкан, із її вершка раз-по-раз клубилися величезні копиці пари і важко перевалюючися з боку на бік, котилися вниз. Інші підіймалися вгору, де займалися рожевим світлом, немов дивовижні сигналові вогні, що віщували схід сонця. А за тими бовдурами, чимраз світлішими та рожевішими, що разом із живістю кольорів приймали чимраз виразніші та фантастичніші контури, верх гори все ще стояв недосяжний для ока, таємничий, огорнений недоступною стіною, мов грізна твердиня. Хоча Борис знав цю гору змалечку, та проте не важився тепер запускатися в цю гущавину гірської мряки, в якій і на два кроки перед собою не міг бачити нічого виразно. Він знав, що толокою, яка тяглася вище понад районом управлених піль, бігли та перехрещувалися сотки ледве видних стежечок і що нема нічого легшого, як серед мряки збитися тут із правої стежки, заблудити серед густих корчів ялівцю та смеречини та карлуватих буків. Оттим то не запускаючися в те рожево-сіре море, він постановив собі йти його краєм, границею між нивами і толокою, доки не надібле якоїсь возової дороги, що вела б у ліс. І він ішов, декуди повище кісток босими стопами тонучи в м'якесенькім моху та збиваючи росу з тонкостеблій, високої мушки та з широких, лапастих папоротей. По дорозі він старанно обминав кущі розлогого ялівцю та невеличкі смеречки, бо на їх густих

гілках і шпильках так багато висіло крапель роси, що, бачилось, якби зібрати її в посудину, то на кожному корчику пару кварт води набрав би.

Пройшовши отак попід ліс зо двоє гонів, він знайшов добру стежку, що поперек лісу вела на вершок гори, і пішов нею. В лісі було ще темно, тихо і глухо. Холоду тут менше було чутно, дерева диxали якоюсь теплою, живичною парою. Десь колись у гущавині захрустіли гілки, знак, що туди пробігла легконога сарна або інша лісова звірюка. Борисові зробилося трохи моторошно, коли подумав, що в цих лісах доволі часто попадаються й вовки і ведмеді,—але той страх швидко пройшов. Він знав, що в таку пору ведмідь ситий лягає спати і не кидається на людей. Та проте йшов мовчки, уважно наслухуючи і мимоволі прискорюючи ходу, хоч дорога тут підіймалася стрімко вгору, так що він, ідучи, здорово впрів і задихався, а поперед його очима затанцювали червоні кружки від приливу крові до голови.

Дорога лісом тяглася довго, підіймаючися більше або менше стрімкими терасами все вище й вище. Зразу Борис ішов зовсім у млі, мов під якимось склепінням, але звільна почував, як те склепіння робиться щораз більше прозоре, як із мли виринають зразу здоровенні гілляки столітніх смерек та буків, далі відслонюється ширший вид на глибокі яри по праву руку дороги та на високі стовбури дальших терас перед ним. Рівночасно в шпильках дерев почулася зразу легенька, а

дедалі все дужча музика, те мелодійне, таємниче грання лісу, що не раз у Відні почувалося йому крізь сон, а тепер, коли почув його на правду, попросту вхопило його за серце, так що в нього аж сльози закрутилися на очах. Він знав, що це встає поранковий вітер, який швидко розіб'є дорешти густу мряку, що нависла над горою. Того він і надіявся, бажаючи з вершка гори налюбуватися видом своєї улюбленої батьківської сторони.

Ось він на п'ятій чи шостій терасі. Зупинився. Тут із-під могутньої смереки випливало джерело холодної чистої води і дзюркотячи маленьким потічком, губилося серед густих лопухів і далі збігало в глибочезний яр. До джерела була втоптана стежечка, а біля самої води лежав черпачок, зроблений із кори—братерська прислуга для всіх, хто зайде сюди загасити спрагу. Борис був сильно втомлений, ішовши догори; він сів на крутім смерековім корені, віддихав довго і вдивлявся в лісову гущавину, а потім напився води. В лісі було тепер зовсім тихо; внизу ярком клубилася мряка, але вершки дерев уже купалися в рум'яній заграві. Десь високо між гілляками закричала сердита сойка: кре, кре, кре! Над самою головою Бориса прокинувся пишний зелений дятел і мов вивірка пробігши з-на сяжень угору по рівному пні смереки, застукав своїм залізним дзьобом о якусь спорохнявілу гілляку, а потім обернув голову на бік і почав одним оком придивлятися до Бориса, немов бажаючи зміркувати, чи не має він

супроти нього яких лихих намірів. Борис сидів, ані не ворухнувся, і дятел знов почав стукати дзьобом, немов бажав збудити його з задуми.

Борис устав і пішов далі. Він наближався до вершка гори. З правого боку ліс урвався, почалася невелика поляна. Від неї дмухнуло теплим, пахучим вітром: десь там на другім кінці поляни вже скосили траву і з її пологів ішов отой густий, вогкий запах гірських квітів. Борис довго стояв і глибоко вдихав той любий запах. «От як би мої пацієнти з віденської клініки могли хоч по місяцю дихати таким повітрям і таким запахом!» — подумав він, і та думка, з якою він приїхав сюди, живішими кольорами заграла в його душі. Кліматична лічнична станція в цих горах, — оце був його ідеал, і він постановив собі винайти для неї найвідповідніше місце: і високо положене і захищене від вітрів і при тім не надто далеко відрізане від комунікації зі світом. Ідучи сюди, він усе те обмірковував, мірив труднощі, особливо брак усякого комфорту по найближчих гірських місточках, бруд та погану господарку, — та все таки ці труднощі не видавалися йому неможливими до побороення, а користі, які подавав його плян, переважили його хиби. Треба лише винайти місце для станції, таке місце, що відповідало би вимогам науки та zarazом тому плянові, який він виробив собі довголітньою практикою і яким надіявся побити конкуренцію деяких подібних закладів.

Роздумуючи про це, він ішов далі. Поляна минулася, почався знов ліс, що могутнім чорним вінцем окружав лисий вершок гори. Тут дохід був найстрімкіший; стежка гадюкою вилася поміж віковичні буки; що крок її перебігало грубезне, круте коріння дерев, мов здоровенні гадюки. Іти поза стежкою було неможливо, бо ґрунт між деревами був дуже спадистий і покритий верствою зів'ялого букового листя, що висушене вітрами зробилося слизьке та тверде, так що по ній легко можна було з'їхати в глибоченний яр. Борис ішов звільна, важко дихаючи та сапаючи та час від часу зупиняючися. Поміж розлогі буки тут і там продиралися вже і падали на землю золоті плями, довгі скісні нитки та стовпи—це було перше проміння сонця, що вихилилося з-за сусідньої гори. Ось один такий золотий стовп упав на саму стежку, куди йшов Борис, упав на його плечі і лагідним теплом доторкнувся його карку. Борис мимоволі зупинився, мов від дотику якоїсь м'якої, ніжної руки.

В тій хвилі почувся чистий, дзвінкий, дівочий голос—десь немов над його головою. Він озирнувся поневолі на вершки буків, що стояли біля стежки, але швидко переконався, що голос ішов із вищої тераси гори, яка тут підіймалася дуже стрімко, мов стіна, так що стежка мусила довгим вужем обкручувати вузький, але глибокий яр. Відтам, із протилежного кінця ярка, з вищої його стіни, з-поміж густої зелені буків та ліщини лився той

голос—чистий, дзвінкий та мелодійний, лилася пісня повна туги і меланхолії, та при тім надихана якоюсь таємною життєвою енергією, мов тужливий, а при тім так могутній своєю енергією, гомін гірського потоку. Борис зупинився, напружив слух і прислухувався до слів пісні.

Плине качур по Дунаю—
вистрілила вгору відома йому мелодія,
мов протяжне, тужливе зітхання.

Плине качур по Дунаю—
повторилися слова, та мелодія надала їм
більше пристрасти; вони звучали тепер
мов порив ув'язненої душі, що бачить
перед собою широкий Дунай і граціозні
рухи живучої птиці, та сама не може
вирватися з гнітючих її оковів. І знов іде
глибоке, пристрасне зітхання, розлива-
ючися широкими тактами мелодії:

Дай ми Боже, що думаю!

І мов жайворонок із піднебної висоти
камінцем спадає вниз, так і мелодія роз-
сипається тихим хлипанням безсильного
жалю:

Дай ми Боже, що думаю!

Борис слухав і тремтів. Чи то сила і
ніжність голосу, чи красота та виразність
модуляції, чи чар улюбленої мелодії та
поетичних образів, які він почув тут так
несподівано,—досить, що він стояв мов
причарований, запирав у собі дух і весь
тремтів, несвідомо боячися, щоб пісня
не урвалася, щоб голос не затих і щоб
уся ота сцена, ті золоті плями на сухім
буковім листю, і отой густо-зелений яр,
і оті могутні буки над його головою, і

голос і пісня, і оте солодке тремтіння його тіла—щоб усе те моментально не щезло, не розвіялося, не показалося злудою, сном, марою.

Але голос не уривався. Проспівавши одну зворотку пісні він, щоправда, зробив коротеньку павзу, але потім зараз почав наново мелодію, виразно, хоч із якимось особливим акцентом вимовляючи слова:

Я думаю мандрувати:
Жаль ми роду покидати.
Не так роду, як мамочки,
Що нас мала три синочки;
Що нас мала, згодувала,
Не однаку долю дала.

Пісня лилася по горах лагідними, та проте широкими хвилями, вистрілювала високо дзвінкими нотами, то знов капала вниз золотим дощем меланхолії і робила чари. Вона заповняла вершок гори, оповивала його густим туманом невимовної туги і слала з нього рожеві хмари, мов післанці десь у невідому далечінь. А потім розливалася важким хлипанням здавленого серця, болючими нотами одчаю та обурення на несправедливість долі, і знов вилітала з тих сумерків угору до ясного сонця.

Борис заслухався і потопає у мріях. Та при тім і рефлексія не дримала. Він чув у Відні всякі концерти і всяку музику, та вони не торкали так його серця й фантазії, як оці прості й примітивні тони селянської пісні. Примітивні, як стогнання або зідхання натовленої душі, а проте виспівувані зовсім не примітивним,

а, бачилось, високо культивованим, інтелегентним голосом. І це ще збільшувало чари і привабність пісні.

Голос плив, мов річка, рівно без втоми, без афектації. Якесь почуття гармонії та рішучості родилося, слухаючи його. Борис був тепер певний, що той голос не урветься, не розпливеться в нівищу. Він перестав тремтіти і почав тихенько, нечутними кроками наближатися до того місця, відки плив голос. Він силкувався не хруснути гілкою, не шелеснути листям, і рівночасно напружував слух, щоби не вронити ані одної нотки чудової мелодії. Ось він перейшов ярк, вийшов на його супроти-лежну стіну і помаленьку посувався все далі й далі. Все ближче й ближче лився чудовий голос, та проте хоч і як силкувався Борис проникнути оком углиб зеленої гушавини, та дарма, співачки не було видно. Нарешті він наблизився так, що здавалося, буцім то голос виходить із найближчого бука. Стежка закручувала тут понад ярк і п'ялася стрімко до вершка; власне на тім закруті була невеличка рівна плятформа. З одного боку стежки простягався вниз здоровенний пень бука, Бог зна як давно зваленого бурєю і вже напівперегнилого. Він лежав мов невеличкий вал. Кора на ньому ще лиш де-де стерчала грубими клаптями, та переважно пообгнивала і повідпадала вже; дерев'яна маса струпішала і кришилася, мов пухка глина; мов на глині, на ній росли декуди вже корчі ліщини та молоді буки. Стежка обминала цього поваленого

велетня і проповзувала аж туди, де кінчився його пень; там, на грубшому кінці пень був ще не так струпіший; було видно, що буря повалила його для того, бо під ним кладено вогонь, і в живому ще дереві від того вигоріла; була значна діра понад самим корінням. Той обгорілий пень стояв ще з другого боку стежки—величезний, чорний, мов стовп, у густім вінку молодих буків та ліскових корчів. Аж тепер, слідячи тихесенько здовж того бука і наближаючися до його пня, Борис міг завважити, що голос іде з пня. Там, у зеленім вінку свіжих паростів, на чорнім стовбурі старого бука мусило бути гніздо тої дивної пташки, якої голос бентежив ранішню-лісову тишу. Помаленьку Борис висунув голову із-за закрута на вузеньку прогалину, якою йшла стежка знизу просто до пня і якою можна було окинути його очима. Зирнув і застиг на місці. Серед зелені гілляк, що закривали верхню часть пня, видно було чудову дівочу головку. Вона обернена була до Бориса профілем і, співаючи, дивилася кудись у величезну прогалину, яку внизу під нею творили дерева, даючи вид на дальші гори. Сонячне проміння рожевою загравою обливало її лице та золотило ясноволосі коси, вінцем покладені над висками. Решта постаті тонула в зелені; лише тоненька шийка, щільно обціплена ковніром блідо-зеленої сукні, трошечки виринала понад темнішу зелень листя.

Борис без руху, затаївши дух у собі, вдивлявся в цю чудову появу. Він зовсім

не надіявся тут, серед диких лісистих гір, побачити в таку ранню пору, в такому місці, таке ніжне сотворіння. Хвилину він завагався; в його умі мелькнули старинні казки про Дріяд, лісових дівчат, богинь дерев, що іноді являються людям, але зараз же його розум висміяв ті мітичні фантазії. Річ мусила бути натуральна, тим більше, що Дріяди напевно не вмiли співати пісні, сплодженої над берегами Прута чи то Черемоша. Та проте що ж це за поява?

В тій хвилі хруснула гілка, мелодія доплила до кінця й потонула в сутіні меланхолії, чудова головка співачки злегка повернулася лицем до Бориса, і в найближчій хвилі пара дивно гарних, блискучих та живих очей зустрілася німим поглядом із його очима. Було щось невимовно принадне і таємниче в тім німим погляді наївних, майже ще дитячих, а вже таких цікавих і вдумливих очей. І цікавість, і якась неясна туга, життєва радість і інстинктова тривога світилися в них. Борис стояв мов очарований тим зором, не смів ворухнутися, чуючи, що найближча хвиля аж тепер може розвіяти це чудове явище і бажаючи, як мога продовжити цю хвилю непевности та загаковости, чуючи в ній найвищий чар, найкращу принаду життя.

Та нараз ясні очі потемніли, рожеве личко мигом похилилося вниз, і в найближчій хвилі ясно поблідло і з рожевих усточок вирвався окрик тривоги.

— Ай, ай, ай!

Борис затремтів і, сам не знаючи, що робить, швидко вибіг із гущавини і подався в напрямі до пня.

— Що там таке?—скрикнув він.

— Ай!—почувся новий крик із зеленої гущавини на пні.

Борис розхилив корчі і приступив ближче до пня. На пні стояла молоденька, струнка панночка в блідо-зеленій сукні, без капелюха і мантильки, без парасольки, немов перед хвилиною вийшла з покою, і з виразом невимовної тривоги показувала пальчиком униз, на свої черевики, що потонули були в зеленім моху та сухім листю, яким заповнене було випалене, вижолоблене дно старого букового пня.

— Що там таке?—запитав Борис, приступаючи ще ближче.

— Та допоможіть, а не допитуйте!—скрикнула напівсердито панночка, простягаючи до нього руки. Він узяв ті руки—дрібні, майже дитячі ще, а проте пухкі та повні, як у дорослої панночки, і допоміг їй зіскочити з пня. Опинившись на землі вона станула біля нього, при чім показалося, що була значно нижче від нього, бо верх її золотистої, простенької та пахучої фризюри сягав йому до чола.

— Пані перелякалися?—запитав Борис.

— Ох, на смерть!—відповіла панночка.

— Що ж там таке було?

— Гадюка! Страшенна гадюка!—з невимовною тривоگوю, вся бліда і тремтючи мовила панночка.

— Боже!—скрикнув і собі ж переляканий Борис.—Може вкусила вас?

— Можливо! Вилася по моїй нозі.

— А чується біль?

Панночка підняла вгору зразу одну, потім другу ніжку, взуту в делікатні прунелеві черевики.

— Або я знаю! Я вся задеревіла зі страху.

Борис усміхнувся і кинувся до пня, щоб перешукати його вижолоблення.

— Йой, не йдіть там—скрикнула панночка.—Вона й вас укусить!

— Ну, побачимо бодай, що то за гадюка,—мовив він, заглядаючи в те оригінальне гніздо. Та в тій-же хвили зареготався і пошпортавши пальцями обернувся до панночки й запитав її:

— Може це та гадюка?

І він підняв угору руку, в якій двома пальцями за хрибет держав здорову саламандру.

— Йой!—скрикнула панночка,—киньте геть! Вона вас укусить!

— Алеж вона не кусає!—мовив сміючися Борис.—Це не гадюка! Це невинна саламандра.

— Саламандра?—скрикнула з комічним острахом панночка.—Та страшна саламандра, про яку...

— Про яку говорять та пишуть усякі байки, буцім то вона в огні не горить і їдь має в хвості і ще Бог знає що. Та сама, та сама! Ось гляньте. Це зовсім невинне створіння.

— Господи! Яке ж погане!—мовила панночка, осмілюючися настільки, що зважилася поглянути на те дивне створіння, що безпомічно та незграбно, повільними

рухами кривилося в Борисових пальцях то в цей то в той бік, перебирало лапками та повертало голову то направо, то наліво. Нарешті Борис кинув саламандру назад на те місце, відки взяв її, і обернувся до панночки, що все ще стояла на тім самім місці, де він поставив її.

— А тепер позвольте, пані, що вам представляюся—зачав він якось церемоніяльно.

— А то пощо?—відповіла панночка.— Мені зовсім не цікаво знати, хто ви. А признайтеся, за кого ви прийняли мене, побачивши вперше?

— Може це вам смішно буде,—відповів Борис,—але скажу вам по правді. Почувши здалека ваш спів, я тихенько підповз отцею стежкою і побачивши вашу голову серед зелені я прийняв вас за одну з тих Дріяд, тих лісових німф, у яких існування вірили колись греки.

— Ха, ха, ха! зареготалася панночка якимось проймаючим і, як бачилося Борисові, неприроднім сміхом.—Оце гарно складається! А я, побачивши ваше лице вихилене з-поміж листя лопухів, прийняла вас за лісового Фавна. Ха, ха, ха! Правда, як гарно складається!

— А я й не думав, що моє лице має пригадувати Фавна,—мовив Борис, трохи неміло вражений цим порівнянням.

— Я тому не винна, що мені так видалося. Це було вражіння першої хвилі. Ну, але тепер будьте здорові. Мені ніколи довше балакати з вами.

І вона раптом обернулася, вискочила на стежку і махнувши йому правою рукою

на знак прощання, а лівою зібравши свою не зовсім іще довгу сукню погнала вниз і по кількох скоках щезла в гущавині. Борис довго ще стояв на місці і надслухував, але ані один звук, ані один стук, ані хрускіт, ані шелест не давав знати, куди вона побігла. Здавалося, що полетіла з вітром, або впірнула в лісову зелень, як одна з її складових частин.

— Агій, от іще!—промовив Борис отрясаючися з незвичайних вражінь цеї несподіваної стрічі.—Ніколи б не був надіявся наскочити тут у лісі на таке диво. І що вона за одна? Чого блукає по лісі? З її поведження видно, що вона, або дуже розпещена і не знає ще зовсім світу, або психічно ненормальна. Цікаво було б пізнати її ближче. Ну, та на це ще мабуть буде досить часу.

І він рушив далі в дорогу до вершка гори. Ще було кількадесят кроків дуже стрімкої дороги до краю лісу, а повище лісу була вже гола полонина, серед якої півкруглим стіжком підіймався вгору сам шилп гори.

Вийшовши з лісу, де, не вважаючи на густі золоті плями, струмки та нитки від сонячного проміння, все таки стояла ще сутінь, Борис зразу мусів аж прижмурювати очі,—так ярко світило тут сонце, що вже піднялося, як то кажуть, на три праники над сусідню також лису гору. Проте було досить холодно. Повітря було чисте, чудове, пахуче, що, бачилось, так і лилося цілющим бальзамом у груди. На вершку тяг досить різкий полонинський вітер, а в на-

прямі до заходу видно ще було на дальших горах настобурчені величезні шапки мряки, тепер позолочені сонячним промінням. Борис, зупинившись на найвищій шпилі, зітхнув глибоко і почав уважно розглядатися довкола.

Вид був чудовий, якого і в горах рідко можна запопасти. Всі долини, які видно було з вершка гори, були ще завалені клубами непрозорої мряки, що внизу білілася мов молоко. Ані лісів, ані сіл, ані нічого не було видно з тої потопа. Тільки вершки гір визирали з неї, мов рідкі круглі острови, а довкола них клубилися густі тумани, то підіймаючися вгору, то опадаючи вниз, немов би бентежені з-під споду якимись велетенськими руками. Сонячне проміння золотило згори поверхню того повітряного моря, де-де заломлюючися блискало пурпуром або багровими пасмами, а над одним місцем стояло скісним стовпом веселки; Борис догадався, що там унизу мусить бути, якесь водяне плесо.

Та ось поверхня того барвистого моря захвилювала дужче й дужче, в ньому почали робитися все глибші розсілини та й уся його поверхня якось знижувалась, опадала, таяла. З-під барвистого серпанку виступали, щораз виразніше, темні стіни лісів, стіжкуваті бовдурі розрізнених дерев, тонкі та безконечні нитки вориння, що тут і там обмежувало царину, відділяючи її від толоки. Далі із дна того повітряного моря почали, мов блискучі сталеві шпади, виколюватися гострі леза—це відблиски води, об яку внизу відбивалося

сонячне проміння. Замаючи сільські хати, забілілася лісничівка під супроти-лежною горою, почувся на сусідній полонині меланхолійний голос трумбети, ¹⁾ що супроводив турму овець на пашу. І знизу, з села, поплили одна за одною череди різнобарвної худоби. Ті невеликі череди йшли повагом вузькими стежками, з обох боків обгородженими воринням, підіймалися все вгору та вгору, раз тонули в ярках, що перебігали поперек стежки, то знов звивалися пестрим вужем вище вгору, п'ялися по збочнях і нарешті, минувши пояс царин, розсипалися по толоці поміж ялівцями і смерічками. І все те робилося тихо, без звуку та шуму, аж моторошно було дивитися, бо ані дзвінків на шиях коров, ані гейкання пастухів, ані бляння телят, ані лускання батогів за віддаленням не було чути; проте пречисте гірське повітря так ясно рисувало всі дрібниці і так наглядно ставило перед його очима, мало що рукою не досягнути.

А внизу тим часом уже зовсім прояснилося; мряка розійшлася або позаховувалася великими клаптями десь у яри та звори, або висіла маленькими плахтами над мокравинами, де стікала вода з гірських джерел. Села внизу вже метушилися; видно було рідкі купки людей, що йшли хто в поле до роботи, хто в ліс із блискоучою сокирою за ременем. Над рікою тут і там червонілися спідниці прачок, що стояли похилені по коліна в воді і махали

¹⁾ Трумбета, трембіта—флейта.

праниками,—але лuskanня праників не доходило до Бориса. Тільки здоровенна срібнолуска гадюка корчачися та звиваючися опоясувала гору з трьох боків, де де мінячися пурпурою або селединово-зеленим кришталем—це був Стрий з його незліченими закрутами, плесами та бродами.

А Борис сидів на вершку гори та любувався тим видом, до якого стільки літ тужив у хвилях, коли його думка по мандрівках у світі науки та праці вертала «до себе». Ось вона, його рідна країна, така сама гарна і така сама нетикана новою культурою, як він десять літ тому назад покинув її. Тихий, чудовий куток, забутий Богом та історією. Люди родяться тут, бідують, тішаться і плачуть і мруть так самісінько, як оті буки в лісі або трава на толоках. Вони гинуть і не лишають по собі тривкішого сліду, як оті букові пні та корені, що ще по сотці літ свідчать про існування гірського велетня, в пору, коли нові покоління давно розточили та рознесли його тіло. Дерево й солома—ось увесь матеріяльний підклад тутешньої культури, то чи ж диво, що вона така нетривка, така примітивна, що ні світ про неї не знає, ні внуки не мають по чім згадувати своїх дідів! А він так рад би внести нову течію в те тихе, монотонне життя, в те спокійне вегетування людей на лоні природи. Отут у затишнім заломі гори, в тій видолинці захищеній кам'янистими стінами від півночі, сходу й заходу, виставленій на південь, до сонця, захище-

ній та покритій тепер відвічним дрімучим лісом,— тут повинна повстати перша оселя нової культури. Борисова уява енергійним рухом зрубала ліс, прочистила долину, і вже плантує її, покриває свіжою зеленню, деревцями, доріжками. А посеред того маленького раю природи здвигає горду, тривку будову культури: біліються муровані стіни, блискотять до сонця великі вікна, червоніється череп'яний дах скриплять залізні ведмеді на струнких коминах, рояться люди на ганку, на доріжках. Онде збоку ряд гойданок—радість дітвори та її дорослих; тут і там в особливо затишних місцях, на живописних пунктах стоять альтанки зі столиками та лавочками; дерев'яні лавочки розставлені скрізь на закрутах доріжок. Унизу, близько ріки, стоять економічні будинки, кухні, шопи, стайні. Всюди кипить життя, йде невсипуча праця, але не та сонна, нелюба, яка тепер не то піддержує, не то заїдає вбоге людське життя, а та радісна, бадьора, що являється впливом нагромадженої життєвої сили й енергії і, втомляючи тіло, плодить засоби нової сили й енергії.

Та тут у пишнobarвну тканину його мрій замішалася якась нова нитка. Майнула зразу мельком, а далі якимось тягом рожево-золота головка в рамці сутої зелені і з якимось зеленим продовженням, що губилося десь у зеленому тлі малюнка. Мов комета з рожево-золотою головою і зеленим хвостом. Вона визирнула—здавалося Борисові—з одного вікна його мрійного палацу, а потім визирала, щораз частіше, з

усіх альтанок, із усіх доріжок, із усіх закутків, тяглася рожево-зеленою стяжкою рівнобіжно з усіма пасмами його мрії. Ах, це та Дріяда, яку він так несподівано і в такій чудернацькій обставі здибав сьогодні рано ось тут унизу на стежці. Чого вона хоче і яке їй діло мішатися в його рай? Чи це може та квітка, що має статися його найкращою оздобою, що має своїм запахом і своєю красою оживити, довершити його? Борис чув, як у нього живіше забилося серце якоюсь невідомою досі непевністю, тугою, ожиданкою та острахом.

Жінки досі не грали в його життя ніякої видної ролі. Він учився серед недостатку, боровся тяжко та витривало за життя, здобував знання, освіту, становище в світі, і на це йшли всі його сили і всі його помисли. Він привик досі числити тільки на себе і дбати тільки за себе. Жінок він уважав предметом розкоші, люксовим меблем, а в приложенню до себе — математичним зрівнанням із двома невідомими, яке вносить непевність і хиткість у всі життєві рахунки. А він так любив певність і ясність, і мусів любити їх під загрозою втрати всієї підстави свого існування, під загрозою морального та економічного банкрутства. І свої відносини до тих немногих жінок, з якими йому доводилося мати зносини там у Відні, він силкувався відразу поставити на основах певности та ясности, і все якось виходив на тім добре. Але оця рожево-зелена поява — він чув це інстинктивно — була зовсім з іншої категорії, нездібна уло-

житися в рами його формулок. Це було зрівнання не з двома, а певно з двадцятьма невідомими, якась рожево-золотисто-зелена загадка, здібна заплутати і збаламутити хоч і як взірцево ведені життєві рахунки. Ні, ні, не їй місце у мріях селянського сина, лікаря, що має перед собою важкі особисті й національні задачі. Правда, Борис не знав, хто вона і до якої народности зачисляє себе. Вона співала по-українськи, і Борис не міг утаїти перед собою того, що власне ця українська пісня найдужче вхопила його за серце, ще заким він бачив співачку. Вона й говорила з ним потім по-українськи, але з якимось неукраїнським акцентом, з неукраїнським, горляним відтінком у голосі. Та й уся її поведінка — не українська. Було щось фантастичне, романтичне в її рухах і словах, зовсім манірне, претенціональне, незвичайне і майже неможливе в українки. Борис аж тепер пригадав собі все те ясно і, підвівши суму своїх спостережень, рішуче похитав головою.

— Ні, ні, це не для мене! Це чужий елемент. Це небезпечний демон. Дріяда, покуса. Что мні і тобі, жено?

І він махнув рукою, немов бажав відігнати спокусливого демона.

Та в тій хвилі в його уяві знов мигнула рожева головка в золотистім вінці кіс і з продовженням зеленого хвоста, що губився десь у неозначенім тлі темної зелені. І його груди нехотя піднялися, і з них видобулося важке, тужливе зіздання.

1905 р.

ODI PROFANUM VULGUS¹

I.

Почалося від того, що у старої Васи-
лихи здохла корова. Три дні вона плакала
за нею, як за рідною матір'ю. І Петрусь
плакав. Бо хоча ціле літо він мучився,
водячи її на воловоді пасти попри дороги
і по межах, а проте, знав уже—йому було
11 літ—що вона, так сказати, держала їх
обох на світі, його і бабу Василиху. А
тепер, коли корова зірвавшись вночі з по-
сторонка вискочила з подвір'я, вскочила
в панську конюшину, напаслася її з росою
і рано здохла, Петрусь чув своїм дитячим
серцем, що надходить якесь лихо, хоч і
не знав, яке воно буде і на чийй голові
окошиться.

Четвертого дня, коли корову вже давно
обдерли зі шкіри і закопали, і коли Ва-
силаха продала шкіру, вона трохи заспо-
коїлася. Її очі були ще червоні, лице по-
жовкло і поморощилося, як порожній мі-
шок, і прикликавши Петруся, що сумний,

¹) Ненавиджу низьку юрбу.

без діла нипав по подвір'ю, вона мовила до нього:

— Петрусью!

— Га!

— Збирайся, дитино, поїдемо до Львова.

— А то чого до Львова?

— Заведу тебе до твого тата.

— До могого...

— Так, небоже! Я не можу тебе довше держати. Доки була корова... Вона обтерла собі запаскою сухі очі.—А тепер що ти будеш робити в мене? І чим нам жити? Зима недалеко. В мене немає ні поля, ні ріллі, нема збіжжя ані бульби. Є оборіжчя сіна, що було зладжене для корови, ну, але що мені тепер з нього? Спродам, хату замкну і піду в комірне. А з тобою що буду робити? Тих п'ять ринських, що дає твій тато на твоє удержання, на нас обоє не вистарчить. Поки була корова, я продавала молоко, то було за що жити, а тепер...

Страта корови, то була та «чортова дірочка», в котру пішли всі надії, всі радощі, всі помисли бідної Василюхи

Петрусь стояв перед нею мов облитий зимною водою. Його губенята поблідли, очі витріщилися. Він довго надумувався, поки вкінці промовив:

— А як тато не прийме мене?

— То нехай собі робить з тобою, що хоче!—з серцем промовила Василюха.—Не хочу його грошей і тебе далі тримати не можу! Що ж то, я невільниця яка? Не досить, що 11 літ промучилася з тобою?

Петрусь похилив голову і заплакав. Баба відвернулася—їй самій серце края-

лось, а ця дитина, чужа, «панська» дитина, за одинадцять літ успіла прирости їй до серця. Але що було робити? Треба було відірвати її. Нужда не тітка, а зима не мати.

— Ну, ну, не плач, дурний!—мовила вона.—Твій тато також не звір. Хоч досі він не хотів бачити тебе, але тепер як побачить, то певно прийме. Ади, який ти виріс у мене!

І вона ласкаво погладила його кучеряву головку.

— Не бійся! Тато дасть тебе до ремесла, навчишся чогось у Львові, будеш чоловіком. А тут на селі що з тебе буде? Пастух, наймит, попихач і більше нічого.

Петрусь обтер сльози з лица. Його очі світилися, як дві іскорки. В них горіла цікавість. Він досі ніколи ще не бачив Львова, не бачив свого тата—гарного, молодого пана, що платить бабі по 5 ринських місячно за його удержання. І в його головці під впливом бабiniх слів почали вже роєм тиснутися картини високих-високих домів, великих вікон, блискучих вистав, освітлених уночі вулиць, про які так часто розповідала йому баба Василиха. Весело він почав збиратися в дорогу до Львова.

Другого дня раненько обоє з бабою пішли пішки до найближчої станції залізниці, щоби відси дістатися до Львова. Баба мала за пазухою півхліба, головку часнику і крихту соли, а в окремій шматині завинене посвідчення від пароха і від начальника громади, що хлопчик Петро

Гарасимів, *illegitimi thori*¹⁾ вроджений і охрещений у тім селі, пробував досі на вихованню в Олени Василюхи. Окремо посвідчувала учителька, що Петро Гарасимів учащав три роки до сільської школи і скінчив її з дуже добрим поступом.

Це була вся амуніція, з якою Петрусь під проводом баби Василюхи одного гарного осіннього дня вирушив здобувати світ.

II.

В редакції одного поступового і демократичного львівського дневника власне скінчилася робуча пора. Хлопець із друкарні сказав, що «скриптів» на нині досить. Шеф редакції зараз кинув перо, надів пальто і пішов до друкарні, щоб роздивити весь даний і наскладаний матеріал і зложити з нього цілість нумеру. Співробітники при своїх бюрках мовчки кінчають кожний свою роботу. Чути скрип пер, шелест паперу, брязк ножиць. Дехто, скінчивши писання, кидає перо і віддишає. Інший клеє під носом, не можучи вбгати в одно речення те, що йому хочеться.

Тишу перервав заграничний політик, що, дописавши своє пензум²⁾, зірвався з місця, мов опарений, і перевернув крісло, на яким сидів досі.

Заграничний політик.

А чорт! Сказіться ви зі своїми Бісмарками, Гледстонами, Конгами та Буланжерами! Аж голова тріскає від усіх

¹⁾ Незаконороджений.

²⁾ Пензум—обов'язкова стаття, задача.

тих дурниць. І пощо все те перемелювати? Чи тото хто читає? А як читав, то що йому з того прийде? Адже найрозумніший може заурити від того. Це конденсована бляга¹⁾, екстракт глупоти і дурисвітства.

Критик (не підводячи голови від роботи).

Хоч раз пан Вінкентій оцінив свою працю так, як вона того варта.

Заграничний політик.

Скажіть докладніше: працю всіх нас, газетярів.

Внутрішній політик.

Перепрошую, я не давав уповноваження говорити в моім імені. Ми демократи: кожний відповідає за себе.

Критик.

І пише дурниці на власну руку.

Репортер.

Er ist ein Narr auf seine eigne Hand²⁾.

Заграничний політик.

Розуміється, репортери всюди мають першенство.

Репортер.

Тільки не перед дипломатами.

Внутрішній політик (скінчивши роботу, встає).

Панове, тільки без зайвих компліментів! Займімся якоюсь реальнішою роботою. Устроюємо снідання?

Всі.

Добре, добре!

¹⁾ Бляга—фразерство, брехня.

²⁾ Він є дурень на свою власну руку.

Внутрішній політик.

Складка! (Всі складають по шістці)¹⁾

Критик.

А я забавлюся в пророка і провозвіщу, що зараз сюди прибудуть професор Бомба і артист Битва.

Почувши це пророцтво, всі з реготом обернулися до вікон і побачили на тротуарі обох згаданих панів, що серед живої розмови йшли до редакції на звичайне балакання. Коли ввійшли, внутрішній політик, не давши їм ані привітатися, ані сісти, здер із них по шістці складки, а потім вийшов до адміністративного льокалю²⁾, щоб наказати слугі, скільки горілки, булок, шинки і т. і. має принести.

Професор (високий, грубий, рудий, з апоплектичним лицем, громовим голосом).

Kreuzbombenelement! Не люблю того!

Критик (флегматично).

А пощо професор дав шістку?

Професор.

Не про шістку мова. Тут ось цей пан—пане милий, як пана ваблять?

Артист.

Артист маляр Парафіянський, званий також Битва під Грунвальдом, do usług rapa profesora dobrodzieja³⁾.

Професор (усміхається добродушно).

Но, но, того dobrodzieja дарую вам. Отже, як сказано, не люблю тої вашої

¹⁾ Шістка—10 копійок.

²⁾ Льокаль—приміщення.

³⁾ До послуг пана професора добродія.

нової штуки, що ніби то обертається до вибранців з тонким смаком, а на правду дурить сама себе і хоче дурити нас, або вимагає від нас якихось інших нервів, ніж ті, якими наділила нас природа.

Артист.

Ściele się do stópek jaśnie wielmożnego pana.¹⁾ Я також не люблю цибулі ані її запаху.

Професор.

Як то? Як то? При чім тут цибуля?

Артист.

Вона не вимагає ніяких інших нервів, ані ніякого смаку.

Професор.

То ніби виходить...?

Критик.

Ніби нічого не виходить. Я мушу стати в обороні цибулі. Люблю штуку, але й цибулі не дам плювати в лице.

Заграничний політик.

Ну, певно, це ж частина твоєї національної традиції, твої святощі.

Репортер.

Пане Парафіянський, à rgoros²⁾! Сьогодні я бачив вашого мецената, того графіка, що ви мали з ним битву під Грунвальдом.

Артист.

Ого! А він чого тут шукає?

¹⁾ Стелюся до стіп ясновельможного пана.

²⁾ Між іншим, до речі.

Репортер.

Стоїть в Європейськiм готелю, нр. 10,
приїхав з якоюсь молодою дамою.

Заграничний політик.

(стає перед професором беручися за боки)

Пане професоре! І пощо вам того на
старі літа? Я би, бувши вислуженим і
пенсіонованим...

Професор (з гідністю).

Перепрошую, невислуженим і суспен-
дованим¹⁾.

Заграничний політик.

Невислуженим і суспендованим ц. к.²⁾
професором будівництва і копання фун-
даментів не компромітувався би таким
круглим нерозумінням штуки. Адаже у
вас на техніці повинен дехто розуміти,
що це не все одно збудувати льокомотиву
до порушення корабля, і збудувати апа-
рат, котрий може перервати ток електри-
чний—ну, візьмім, мільярд разів на секун-
ду. Правда, для такого майстра, що буде
льокомотиву, збудовання такого апарату
може видаватися чимось таким, що вима-
гає зовсім інших нервів, ніж наші...

Критик.

Браво, поет від заграничної політики!
Бий техніка технічними аргументами!

Професор.

О, даруйте! Я й не знав, що пан Він-
кентій поет.

¹⁾ Суспендований—звільнений зі служби.

²⁾ Ц. К.—цісарсько-королівський.

Критик.

Не друкований досі, але тим не менше натхнений.

Заграничний політик.

І не швидко буде друкований.

Професор.

А то чому?

Заграничний політик.

З двох важних причин. Одна та: де є та публіка, що могла б читати і відчуті мої поезії?

Професор.

Ну, коли напишете зрозуміло, то...

Заграничний політик.

Зрозуміло! От ще шаблон! Фраза! Ви, професори, пишуть свої книги і трактати зрозуміло, бо ви промовляєте до розуму. Ми, поети, виливаємо своє чуття і промовляємо до чуття, то пощо нам зрозумілість? Або, коли хочете, нам треба зовсім іншої зрозумілості, ніж ваша. Ваша логіка, ваше аргументування, ваші дефініції і дистинкції, це наша смерть. А найгірше те, що ви своєю науковою паплярною поспували нам мову, зробили її нездатною для поезії. Наші слова зробилися символами ідей, абстрактів, логічних процесів, а не чуття. І це друга причина моєї абстиненції¹⁾. Хіба ж я можу вилити чуття мого серця тою самою мовою, котрою висловляється «два рази два є чотири»?

Професор.

А я думав, що чим серце повне, те устами лється. Думав, що ясні ідеї і

¹⁾ Абстиненція—повздержливість, утримування.

сильні чуття можна висловити ясними словами. Думав, що ясність і простота...

Артист.

Całuję rączki, uniżony sługa wielmożnego pana dobrodzieja¹⁾). Питання про ясність докторкає потроху мого фаху і тут я смію сказати, що шановний професор є на дерев'яній дорозі, чи як каже німець, auf dem Holzwege²⁾). Ясність є один із окликів пережитого натуралізму, котрий голосив: природа! природа! не розуміючи в своїй наївності, що в практиці він на кожному кроці завдавав брехню своїм окликам. Як то це так гарно висловив Ніцше, пане критику?

Критик (декламує)

«Treu die Natur und ganz!»—Wie fängt er's an?
Wann wäre je Natur im Bilde abgethan?
Unendlich ist das kleinste Stück der Welt!
Er malt zuletzt daran, was ihm gefällt.
Und was gefällt ihm? Was er malen kann!³⁾

Артист.

От то, то, то! Вся брехня, вся внутрішня суперечність так званого об'єктивізму. Я, мовляв, не видумую, а маляю

¹⁾ Цілую ручки, низький слуга вельможного пана добродія.

²⁾ Є на манівцях, помиляється.

³⁾ «Будь вірним природі і все!»—Як це почати? Коли була природа відтворена в образі? Безконечною є найменша частина світу! Він маляє вкінці те, що йому подобається. А що йому подобається? Те, що він може малювати.

Див. Gedichte und Sprüche von Friedrich Nietzsche. Leipzig, 1898, стор. 73.

дійсність, те, що є, і таке, як є! А на правду що виходить? Він малює те, що йому подобається; малює так, як уміє, як його навчили, після старих шаблонів. Ось вам і правда, і природа, і ясність! І що таке ясність? Природа не знає ясности. Вона знає кольори і відтінки і більш нічого. Ясність, це пуста фраза зарівно в поезії, як і в малярстві. Ми хочемо бути щирі і говоримо: малюємо так, як бачимо. Не віримо в ніяку об'єктивну правду, в ніяку безоглядну ясність, а віримо тільки в свої нерви і в свою фантазію.

Професор.

І в зелені коні, червоні дерева, помаранчову траву і кармінове небо.

Артист.

У все те! Передаємо вам наші суб'єктивні вражіння та й годі. Більше не годен вам дати ніхто; всі інші тільки обріхують вас.

Професор.

Ціла штука—брехня, але, як мовив Пушкін, «нас возвышающий обман».

Заграничний політик.

Нашій штуці байдуже до того, чи ви через неї підвищитесь, чи ні. Вона—сама собі мета. Вона—скарбниця найвищого, найсубтельнішого чуття, а не підойма до підношення в гору стофунтових кльоців. Треба вже високо стояти, щоб могли розкошуватися нею.

Професор.

Значить, штука для вибранців?

Заграничний політик.

Так.

Професор.

А народ! А маси, що також живуть і працюють і мають право до розкошів життя?

Заграничний політик.

Хіба я бороню їм жити і розкошуватися? Тільки ж коли вони не можуть розкошуватися моєю поезією, то значить, жити спільним зі мною життям чуття, то що я винен тому? Чи задля того маю зректися своєї вищости, що вони не доросли до мене?

Професор.

Дійсна вищість почуває себе до обов'язків супроти нижчих. *Noblesse oblige.*¹⁾

Заграничний політик.

Як кого. Мене ні. Які обов'язки сповняє цвіт? Цвіте і пахне. Мотилем не орють, цвітами в печі не топлять. Найвища функція, найвищий обов'язок артиста—бути артистом, творцем, бути самим собою. Він незалежний ні від кого, він пан, він цар, він бог. Не він обов'язаний до вдячності суспільності, що видала і виплекала його, а суспільність повинна чтити, шанувати, обожати його, за те одне, що він є. Бо він цвіт її, сума її найкращих сил, найпіднеслішого чуття, екстракт її мізку і квінтесенція її нервів.

Професор.

І за ту честь, за той пошановок, за те обожання чим він має платити суспільності?

¹⁾ Стан забов'язує.

Заграничний політик.
Odi profanum vulgus et arceo!¹⁾

Професор.

Он як!

Заграничний політик.

А так! Його діяльність—це золотий міст від теперішності до будучини. Він пророк. Він видить те, що буде, жие з тими, що прийдуть колись, розмовляє з ненародженими.

Професор.

Пророків колись побивали камінням.

Критик.

А нині вони пишуть заграничну політику в демократичних або й антидемократичних газетах. Поступ!

Внутрішній політик (входить з провіянтами).

Панове! К чорту естетика! Горілка і закуска на столі!

III.

Снідання кінчилося, коли адміністраційний слуга підійшов до заграничного політика і з звичайним своїм не то стурбованим, не то заляканим видом, ніби шепчучи, але так, що чули всі, промовив:

— Прошу пана, там до пана якась баба допитується.

— Баба? Що за баба?—скрикнув заграничний політик, котрому горілка і розмова про штуку для штуки підступила до голови.

¹⁾ Ненавиджу низьку юрбу і погорджую нею.

— Та... тота... що... пан знають.

Заграничний політик зрозумів.

— А чорти б її мучили!—крикнув він гнівно і вибіг до адміністраційного льокалю.

Лице слуги прояснилося по його відході. Усміхаючися добродушно він нахилився до критика і шепнув, але знов так, що всі чули:

— Привела йому наступника престола.

Всі зареготалися.

Всім була звісна трагікомічна історія, як заграничний політик прийшов до наступника престола. Одинадцять літ тому з ним склалася досить незвичайна притичина. Забавившись до пізньої ночі в веселій компанії, він вернув десь о дванадцятій домів. Він займав тоді кавалерську квартиру, зложену з одного покою і одного передпокою на другім поверсі в офіщині одної великої кам'яниці. Побіч нього жили якісь панство і мали служницю, сільську дівчину, зовсім непоказну з лиця. Отже доля хотіла, що тої самої ночі панство були на балю, а дівчина ночувала сама в кухні. Заграничний політик вернувши опівночі додому, напотемки та при тім у нетверезім стані помилився дверьми і замість до свого передпокою заблудив до кухні. Чи так воно було справді, чи тільки він так а posteriori ¹⁾ уложив собі цю історію—на знати, досить, що пізніше, коли проявилися наслідки його нічного блукання, він ніяк не міг докладно пригадати собі нічогісінько про ту ніч і про свою пригоду і про саму дівчину. Але

¹⁾ Потім, після вчинку.

історія обернулася неприємним кінцем для нього; дівчина вдалася до поліції і бідний кавалер мусів платити аліmentaцію¹⁾. Дитину віддано на село до мамки, мати, виздоровівши, пішла знов у службу і оце перед двома роками вмерла в шпиталю, а заграничний політик кожного першого почував гризоту сумління і посилав п'ятку бабі Василисі.

Від року його положення зробилося ще неприємніше. Він оженився. Правда, він був на стільки чесний, що упередив свою жінку про обов'язок, який тяжить на ній, і вона не противилася висиланню п'ятки. Але в нього була вже своя дитина, пенсія була досить скупа, посторонні заробітки ще скупіші, то не диво, що той хлопчик там на селі стояв перед його душею, як мара. Що з ним буде? Куди подіти його? Він не бачив його ніколи, не цікавився ним, ненавидів його, як гріх, як помилку, як пригадку чогось страшного, гупого і безглузлого. Але щось треба ж було зробити з ним. Прийде час, коли баба не захоче держати його далі—і що тоді? Заграничний політик злостився, кляв, але не міг додуматися ні до чого. А коли минув перший, він з легкомисністю властивою поетам забував про свою турботу, спихав її з денного порядку якоюсь фразою в роді: «Якось то буде», «Ще світ не валиться», «Дам його до ремесла»—і був спокійний, марив та диспутував про штуку, деклямував Верлена і писав заграничну політику.

¹⁾ Аліmentaція—кошти на кормлення дитини.

IV.

Заграничний політик живо підійшов до баби Василихи. Його лице було червоне, очі палали гнівом.

— Що ж це таке, бабо? Ще першого нема! Чого ви напастуете мене?

— Та я, паночку, нічого. Я тільки от...

І вона обернулася і взявши за плече Петруся, що тулився до неї, посунула його трохи наперед себе.

— Що ж це таке?

— Та це ваш хлопчик, Петрусь. Петрусю, дитино моя, це твій тато. Поцілуй його в руку.

— Ні, ні, не треба!—сквапно крикнув заграничний політик, піднявши вгору руку, мов боявся дотику якої обридливої жаби. Він зирнув на хлопчика, але зараз-же відвернувся і говорив до баби:

— Ну, чого ж ви хочете від мене?

— Та я, паночку, привела вам його. Не можу довше держати його.

— Не можете? Чому?

— Корова здохла. Ні з чого жити. Мушу кидати хату і йти в комірне.

— Але я також не можу взяти його до себе! Подержіть його ще пару неділь, нехай вишукаю для нього тут яке місце.

— Пан давно вже обіцяли вишукати. А я мушу заздалегідь шукати собі теплого кутика на зиму.

— Обіцяв, обіцяв. І шукав. Але не було досі. І мені обіцяно... за тиждень, за два тижні...

Заграничний політик брехав. Він нічого не шукав, ніхто нічого не обіцявав йому. Але баба вхопилася за це слово.

— Так знаєте що, паночку? Я лишу його тут у Львові. Тут у мене є кума, на Новім світі. Вона ходить до служби, а хлопець може пробути у неї тиждень або й два, поки ви знайдете що для нього. Погляньте лишень, який гарний. Зовсім до вас подібний. Я певно не робила йому кривди, держала його, як свого рідного. Школу скінчив у селі. А покажи но, Петруся, своє свідоцтво!

— Не треба, не треба!—скрикнув заграничний політик і, вийнявши срібного гульдена¹⁾, дав його Петрусеві, а бабі дав п'ятку.

— Натє, заплатіть своїй кумі, нехай подержить його зо два тижні. Я вже тут постараюся примістити його. Ну йдіть, ідіть, бо я не маю часу.

Баба взяла Петруся за руку і пішла, а заграничний політик вернув до свого товариства. Там зустріли його голосними криками:

— А, gratулюємо! gratулюємо²⁾! Гарний хлопчик, гарний! Ну, що? Чутлива була стріча батька з сином?

Заграничний політик увесь запаленів. Сцена, котру він тільки що перебув онтам, у тім бруднім адміністраційнім передпокою, пекла вогнем його чутливу душу. Він чув, що це була одна нова сторінка ганьби,

¹⁾ Гульден—біля карбованця.

²⁾ Gratулювати—складати побажання.

сорому і погорди для себе самого в його душі і що він до смерти не забуде її, не забуде особливо того несмілого, заляканого, благального, покірного і докірливого погляду великих, ясних, дитячих оченят Петруся, свого сина. Досі не раз він сумнівався, чи то був справді його син і не раз був майже певний, що служниця причпилася до нього з доброго дива. Але тепер, побачивши Петруся, він не міг сумніватися. Це його син! А проте він поводився з ним як з ворогом, як з чимось чужим, ненависним. Не міг інакше! Може з часом привикне, полюбить його, але тепер він не міг, не міг дивитися на нього, не міг знести дотику його дитячої руки, його рожевих уст! Не міг та й годі!

— Гм... Гарний хлопець, правда? Еге! Ну, що ж... Дам його десь до ремесла... Нехай працює... Авжеж, авжеж! Не відречусь його!

Заграничний політик говорив ніби до товариства, а властиво для заспокоєння свого сумління. А що сумління не заспокоювалось, то він вийняв ще корону, післав по більше горілки і закусок. При веселій розмові снідання протяглося до першої години. Заграничний політик ішов додому з гарячою головою, ступав твердо, давно вже забув про Петруся, а в душі його бреніли тільки мелодійні вірші Верленові:

O poète, faux pauvre et faux riche, homme
vrai,
Jusqu'en l' extérieur riche et pauvre, pas
vrai,

(Dès lors, comment veux-tu, qu'on soit
 sûr de ton coeur?)
 Tour á tour souple drôle et monsieur
 somptueux,
 Du vert clair plein d' «espère» au noir
 componctueux,
 Ton habit a toujours quelque détail
 blaguer¹).

V.

Минув тиждень, минули два тижні. Заграничний політик не знайшов місця для свого Петруся, а Петрусь не зголошувався. Минув перший — не приходила вже ані баба Василиха, ані жадна інша баба, ані Петрусь. Заграничний політик був трохи неспокійний того дня; він так привик, що хтось мусить прийти «доїти його», що не міг всидіти на місці і аж здивувався, коли не приходив ніхто. Другого дня він уже не думав ані про Василиху, ані про Петруся.

Минув ще тиждень — було тихо.

Аж ось одного дня до редакції навідалася стара, згорблена бабуся і забажала бачитися з паном Вінкентієм.

— Що за дідько? — скрикнув цей, коли слуга повідомив його про візиту.

¹) О поете, фальшивий бідахо і фальшивий багачу, правдивий чоловіче, аж до зверхнього вигляду не на правду багатий і не на правду бідний (і супроти того як же ти хочеш, щоб хтось був певний твого серця?); раз ти щедрий до смішности і пишний пан, перескакуеш) від ясної зелені, повної надій, до скорботної пільми; твоя поведінка все має в собі дещо з благера. (P. Yarlaine, Choix de poésies, Paris 1898, стор. 399). (Ів. Фр.).

Бабуся низько кланяючися і кашляючи прошамкала:

— Перепрошую, я від Юзефовой—знають пан?

— Що за Юзефова? Не знаю жадної Юзефовой.

— На Новім світі. Вона до послуги ходить, знають пан?

— Ні, не знаю.

— Та вона сама хотіла йти до пана, але захорувала, лежить... гарячку має, небога...

— Але що ж мене то обходить? Я її не знаю.

— Та вона каже мені: «Підіть, Антоньова, до того пана, що при газеті—не знаю, чи я добре трапила—вона дала мені оцю карточку, прошу, нехай пан поглянуть.

На карточці паперу, взятого мабуть із тютюнової обвертки¹⁾, написано було безграмотно жіночою рукою титул часопису і його хресне ім'я.

— Ну, добре! Але скажіть же, що це за Юзефова і чого хоче від мене?

— Та вона не хоче нічого, тільки просила запитати пана, чи був у пана той хлопчик, що його лишила в неї якась баба з села?

— А!

Заграничний політик догадався.

— Той хлопчик? Ні, не був у мене. Або що з ним?

— Та не знати, прошу пана. Каже Юзефова, що вже тиждень тому, саме як

¹⁾ Обвертка—обгортка.

вона захорувала, він забрався і пішов кудись і досі не вернув. Вона думала, що він пішов до пана, каже, що пан мали знайти йому якесь місце.

— А так, так. Ну, і що з ним?

— Та не знати. Як пішов перед тижнем, так і досі не вертав. То Юзефова неспокійна... Хотіла сама піти до пана, але не може встати. То мене просила: «Ідіть, каже, Антоньова, і запитайте того пана»...

— Ні, він не був у мене. Може вернув назад у село до... своєї баби?

Те «своєї» якось не хотіло вийти заграничному політикові з горла.

— Та може. Але Юзефова боїться, щоб його не потягли з собою ті хлопчиська...

— Які хлопчиська?

— Та лямпарті¹⁾, прошу пана. Там їх у нас на Новім світі цілі купи волочаться. Батярі²⁾ такі. Вдень волочаться по полю, ніби бавляться, а вночі крадуть з огорудів, із садів, із подвір'я, що тільки захоплять. Один є між ними старший, якийсь термінатор³⁾ прогнаний від майстра, і той командує ними. Але мусять мати й інших спільників, що переховують крадене, бо ось цими днями вже почали бушувати по стріхах, красти білизну...

— Але що мене те все обходить, жінко добра?— скрикнув заграничний політик, що від репортера в редакції чув уже не раз про ту злодійську шайку, що розтривожила весь Новий світ.

¹⁾ Лямпарт—вуличник, босяк.

²⁾ Батяр—босяк.

³⁾ Термінатор—учень в ремеслі.

— Та того клопіт, прошу пана, що той хлопчик від Юзефової, заким пішов від неї, дуже був стоваришувався з тими лямпартами. То Юзефова боїться, чи він не пристав до їх спілки.

— Але то не може бути!—скрикнув заграничний політик з таким святим переконанням, немов знав це напевно.—Він певно затужив за селом і втік на село.

— Га, може бути. Коли пан так кажуть... А може би пан написали там до кого в селі і запитали, чи є він там?

— Добре, добре! Дякую вам за відомість. Зараз, нині напишу.

І бабуся кахикаючи пішла.

— Треба написати до тамошнього попа,—подумав заграничний політик. Але що в тій хвилі прийшла інша робота для газети, потім треба було йти додому на обід, потім до друкарні по коректи, потім до кав'ярні на нові газети, потім десь до касина, то день минув і листа він не написав. А другого дня й зовсім забув про Антоньову, про Юзефову, про Новій світ і про писання листа.

VI.

Третьої ночі його обікрали.

Злодії підстерегли, коли він з жінкою був на якійсь гостині, а служниця з малою дитиною спала в останнім покою. Видувши одну шибу в вікні, вони всадили нею одного із своїх, очевидно дуже малого хлопця, до середини, цей відчинив їм вікно і вони чисто забрали гардеробу пана і пані, дещо з постелі і з інших речей, що

могли винести без стуку. Все те, як показували сліди, занесли в сад, що притикав до подвір'я, а відси, пересадивши частями через паркан, вибралися в темну, безлюдну вуличку. Тут дальші сліди пропадали.

Але знайшовся ще один важний слід. Під канапою, що стояла при стіні просто того вікна, через яке вліз перший злодій, заграничний політик знайшов загублений котримсь із злодіїв зім'ятий і вдаєтеро зложений піваркуш сірого паперу зі стемпем на 15 кр.¹⁾ Це було свідоцтво підписане учителькою села Н., Бобрецького повіту, а в нім потверджувано, що Петро Гарасимів, 11 літ, скінчив однокласову школу в тім селі і проявив дуже добру пам'ять, цікавість, пильність і взірцеву обичайність.

Заграничний політик передав це свідоцтво комісарові, що провадив досліди в справі цієї і кількох інших, зовсім подібних крадіжей.

— Це правдоподібно той самий пташок, котрого вони всаджують першого крізь видушену шибу до покоїв і котрий їм відчиняє вікна, — мовив комісар. — Є надія, що швидко будемо мати їх усіх у руках.

Заграничний політик хотів ще щось сказати комісарові. В його серці щось пекло, щось бунтувалося і кричало, але уста мовчали.

За кілька день йому дали знати, що всю шайку арештовано, віднайдено її криївку і забрано покрадені речі. Він

¹⁾ Кр.—крейцарів—копійок.

пішов до поліції з жінкою. Там уже була ціла купа пошкодованих. З прокляттями на устах вони перебирали крадені речі, віднаходячи свою власність. Жінка заграничного політика також подалася до цієї роботи, над котрою провадив догляд один поліційний ревізор. Заграничний політик тим часом розмовляв з комісаром.

— А що, є й той малий?—питав він.

— Є. О, то небезпечний пташок! Подумайте: вийняв ніж і почав боронитися, коли його хотіли арештувати. А само таке мале, хрущ!

Серце заграничного політика тріпалося сильно, але уста були заціплені.

— Що ж буде з ним? Невже дасте його до криміналу?

— Е, ні! Відставимо його цюпасом¹⁾ на місце вродження і накажемо громадській власті, щоб дала його десь на службу і мала над ним пильний догляд.

Заграничному політикові зробилося легше на серці.

— Зараз там напишу, щоб подержали його пару день і дали мені знати. Сам поїду, візьму його і приміщу десь,—подумав він і заспокоївся на тій думці.

Розуміється, що листа того дня не написав, другого дня подумав, що ще пора, а третього дня забув.

VII.

Петруся продержали три тижні в поліційнім арешті. Тут він пройшов другий

¹⁾ Цюпасом—етапом.

курс злодійської науки. Потім його відвели під конвоем у рідне село, а з ним разом пішло й письмо, де розповідано його історію і наказано громаді, щоб держала його в себе під дозором.

— От тобі й на!— мовив вїйт.¹⁾— Маємо свіжого злодія. Пішла дитина з села, як дитина, а тепер нам привозять злодія. І що нам із ним робити?

Ніхто не вмів відповісти на це питання.

— Візьміть його, куме Йване,— мовив вїйт до одного радного.

— Я? А на що мені його? Роботи з нього ніякої, а ще до того злодій! У Львові практикований. Ні, дякую красенько!

Те саме говорили й усі інші.

— Га, нема що робити,— мовив вїйт,— візьму його сам. Нехай живе в мене. А від баби Василихи вивідаємося про його батька, може він схоче відібрати собі його.

Радні аж тепер поміркували, що це потрохи пахне інтересом, але вже було запізно. Стало на тім, що Петрусь має лишитися у вїйта.

— Слухай, хлопче,— мовив до нього вїйт, коли його привели до громадської канцелярії.— Громада присудила, щоб ти жив у мене. Я тобі кривди не зроблю, але справуйся добре! Пам'ятай собі, у нас не Львів. У нас по чужих хатах і коморах лазити не можна, бо як зловлять, буде біда. Справуйся добре, кажу тобі. Будеш добрий, буде й тобі добре, а ні, то краще було тобі й не родитися на світ.

¹⁾ Вїйт—начальник громади.

Коли б Петрусь ще перед трьома місяцями був почув таку мову звернену до себе, був би розплакався зі стику. Тепер він вислухав тих слів спокійно, мов закам'янілий, не тільки без сліз, але й без тіни рум'янців на лиці.

Тиждень він пробув у в'їта. Його держали гостро, давали мало їсти, гнали до роботи, поштуркували і лаяли. Одної ночі він забрав своє манаття, прихопив дещо й з в'їтівського і щез. Другого дня прийшов зі Львова лист без підпису до начальника громади, щоб був ласкав донести на адрес «Певний», *poste restante* у Львові, чи є там у селі такий та такий Петрусь Гарасимів і в кого він пробуває. Прочитавши цей лист в'їт плюнув гнівно, подержо його на шматочки і пробуркотів:

— Щезай, маро! Зломи голову без мене!

VIII.

Минули два місяці. Після незвичайно довгої і лагідної осени настала відразу люта, морозна зима. Снігу насипало в коліно, вітри ревли понад Львовом, щоночі приходили відомості про великі замети, про спізнення залізниць, про перерви на телеграфічних дротах. А разом з тими відомостями почали приходити й інші—про голод у краю, про брак паші, про дорожнечу, про мордування коней по селлах. Зима відразу страшним упирем налягла на галицьку землю.

Було це в половині січня. Минула дванадцята година. В редакції відомої нам демократичної газети пусто вже, співро-

бітники порозходилися всі, крім заграничного політика, що забалакавшись перед тим, кінчить ще якусь статтю.

А в тім дзінь-дзінь-дзінь!—задзвонив телефон. Заграничний політик покинув писання, підійшов до телефону, віддзвонив і притулив слухавки до вух.

— Хто там?—запитав він.

— Чи редакція?

— Так.

— Я поліційний комісар. Прошу прислати репортера... Власне їде комісія на Янівське.

— В якій справі?

— В справі тої пожежі, про яку донесено нині рано.

— Дякую! Зараз буду там.

В ранішнім номері газети було коротко донесено про загадкову пожежу: горів військовий магазин із сіном. Огнева сторожа від самої півночі працювала над зльокалізуванням і погашенням вогню. Треба було конче користати з нагоди і їхати на місце. Репортера не було, а в редакції було таке правило, що в разі потреби кожний співробітник має обняти репортерську службу, щоб обслужити газету. Прийшлося заграничному політикові їхати на цю пожежу. Він узяв дорожку і погнав на Янівське.

Магазин—це була величезна шопа: дах опертий на стовпах, без стін, тільки між стовпами повбивано поперечні дрючки в відступах одного метра. Цей магазин стояв на кінці просторої площі, за стайнями, досить далеко від вулиці і відгорода-

жений від неї високим парканом. Тепер ще сіна з нього не брали, він був повний аж під самий дах, містив кілька тисяч сотнарів сіна. Яким способом міг він запалитися?

Хоча вогонь побачено ще не довго по півночі, то їй досі не вдалося вгасити його цілком; діставшись вглиб збитої маси сіна, він бушував у нутрі величезного стогу і наповняв усю площу, ба, всю околицю густим, душним димом. Від ночі вояки в спілці з вогневою сторожею лили воду на цю купу сіна і хоча зверху вона стояла зовсім чорна і мокра, то клуби диму, що раз-у-раз ішли з нутра, свідчили, що там вогонь не згас. І справді досить було в однім місці якийсь час перестати лити воду, а з того місця від внутрішнього вогню підіймалися клуби пари, а за кілька хвиль показувалися вогняні язики. У гасильщиків опадали руки з утоми.

— Ще відколи живу, не бачив такого! — мовив начальник вогневої сторожі до комісара, що власне в товаристві кількох газетярів прибув на місце нещастя. — Сотки стирт гасив я вже, але все вогонь держався верха, а тут він у середині. Виглядає зовсім так, як коли би з середини почало горіти.

— Може сіно було гниле і загорілося? — мовив комісар.

— Ні, пане комісаре — мовив фірер, що мав команду над компанією вояків, призначених до помочі вогневій сторожі. — Сіно було сухе. Під моїм оком його складали, я на тім розуміюся.

— Чи не ночував тут хто?
— Ночував? Хто би тут міг ночувати?
— А ви обдивляли добре щодня магазин?

— Ні. Не було пощо.

— А так!

І не розмовляючи довше, комісар закури́в цигару і пішов по́ід паркан, що відділював касарню від вулиці. Під парканом росли корчі, будяки, всякі хаші. Все те тепер було сухе, поламане, завіяне снігом, а проте легко було в тім снігу відкрити вузьеньку стежку, злегка завіяну вчорашньою метелицею; вона вела від горючого магазину в один кут до паркану. Приклякши на землю і розгорнувши недавно наметений сніг, бадилля і сіно напхане на купу, комісар відкрив під парканом досить простору яму, котрою можна було з вулиці пролізти сюди.

Газетярі пильно слідили за кожним його рухом і повітали його відкриття голосними окриками.

— От бачите! Секрет потроху вияснюється! Тут бували гості.

— Певно крали сіно.

— Або крали, це би ще байка,— мовив комісар і його лице нараз поблідло, немов від якоїсь страшної думки. Або...

Він не договорив і поспішив до горючого магазину.

— Або що? Або що?— допитувалися цікаві газетярі.

Комісар не відповів на це питання. Обходячи довкола горючої купи сіна, так близько, як тільки дозволяв на це докуч-

ливий дим, він пильно вдивлявся в чорну, обгорілу стіну збитого сіна. Нараз в однім місці він зупинився і махаючи руками покликав до себе газетярів.

— Що там? Що там?

Комісар не говорив нічого. В тім місці, де він стояв, було гаряче, бухав дим змішаний із паром, запирало дух і гризло очі. Але комісар не вступався з місця, стояв мов причарований чимось страшним.

Газетярі звільна наближалися.

— Що там? Що там?

Комісар не мовлячи нічого показав пальцем в одне місце.

З обгорілого сіна вистирчувало щось чорне, грубе; придивляючися ближче можна було розпізнати пару ніг у чоботях.

В тій хвилі повіяло димом і жаром просто в очі влазливим свідкам, немов пожежа була гнівна на тих люлей, що підглядали її секрет. Усі повідскакували.

— Тут хтось є! Тут хтось є! Тут чоловік у сні—закричали газетярі.

— Дай Боже щоби тільки один,—лаконічно мовив комісар.

— Як то? Як то? Мало би бути більше?

— Боюсь, що так. Бачите, панове, підкопано паркан, стежка втоптана, значить, не один ходив сюди ночувати. Скажу вам по секрету: ми давно вже шукаємо за одним таким масовим нічлігом. Маємо певні сліди, що ціла купа підозрених волюг ховається кудись на ніч, западається мов під землю. Вдень, раз цього, раз того видно в місті; робили ми облави, перешукували всі лазні, всі цегельні, всі відомі

нам злодійські скритки. Багато пташків наловили, багато страшенної нужди і горя набачились, але деяких найнебезпечніших фацетів¹⁾ ніяк не могли запопасти. Боюся щоб оце не було їх гніздо.

— Ну, в таких разі ви могли б дякувати Богові, — жартував заграничний політик. — Хто тут ночував цієї ночі, той уже безпечний навіки.

Відомість про те, що в скарбовім сіні видно трупа якогось чоловіка, донеслася зараз до команди. За хвилю прибув на місце капітан у товаристві кількох офіцерів, далі генерал зі своєю свитою, прикомандировано ще кілька компаній війська і велено їм систематично розбирати шопу і поміщене в ній сіно. Робота була небезпечна; де тільки рушити, всюди бухав вогонь. Аж по кількох годинах важкої праці опановано його, розкидавши весь верх і приваливши сіно грубою верствою снігу. Тоді почалися пошукування з боків. При ненастанній праці сикавок²⁾, звернених у те місце, де видно було ноги, розгорнено там вигоріле сіно і витягнуто ті ноги. На диво всіх це були самі ноги — решта тіла згоріла на вугіль. Але йдучи за тим слідом стражники побачили сліди глибокої нори, викопаної в сіні, і в тій норі зараз на вході знайшли другого трупа. Він лежав головою до отвору, а цілим тілом вкопаний в сіно; тепер голови не було, згоріла на попіл, а решту тіла ви-

1) Фацет — панок.

2) Сикавка — пожежний насос, помпа.

тягли з сіна. А за цим одним знайшли другого, третього, десятого... Цілий ряд страшно обгорілих, повикривлюваних голяків. Тут були зів'ялі старці і молоді парубки, дівчата і старші жінки, ціла збиранина великоміської нужди, зопсуття і розпуки. Комісар ходив мов отроений. Адаже це відкриття—страшений удар для репутації столиці краю і її влади безпеченства!

Вже вечоріло. Вояки з правдивою лютістю, з якимось шаленим гнівом кидалися на ту страшенну стирту, що пожерла стільки живих людей, розривали її, тлумили снігом і водою решти вогню, шукали нових, ще нових жертв. І знаходили. Показалося, що в стирті була не одна така нора; швидко відкрили другу і третю, а в кожній повно трупів. До вечора відкопано їх сорок, не числячи кількох рук, ніг та голів, що лишилися окремо і не можна було знати, до якого трупа приложити їх. Усі свідки цих страшних розкопок стояли мов осуджені, немов усіх їх прилапано на співучасті в страшнім, нелюдськiм злочині. Комісар спокійний, хоч блідий, пояснював свою думку.

— Видно котрийсь із них вернув пізно вночі п'яний із цигаркою у зубах і так заснув. Огонь заскочив їх усіх у сні.

В тій хвилі вояки, що розпорпували решту сіна, підняли крик. Віднайшли ще одного трупа. Цього, видно, вогонь заскочив не сонного, бо він мав на стільки притомности, що руками і головою вклався вниз, до подення, на котрім накла-

дено було сіно. Знав, що полум'я і дим ідуть угору і думав вирятуватися низом, пролазячи попід подення. Але помилився, бідний. Верства сіна була занадто груба, він не встиг докопатися до самого подення. Дим задушив його, ноги обгоріли зовсім, але верхня частина тіла була ціла, бо сіно, в котрім вона була закопана, лишилося неспалене. Витягли його з норі. Це був малий хлопчик, несповна дванадцяти літ. Його положили лицем на сніг. При світлі заходового сонця комісар зараз пізнав його і обертаючися до пана Вінкентія промовив:

— А, пане, це наш знайомий!

Пан Вінкентій зирнув і затрявся мов у лихорадці.

— Мій... зна...йомий?

— А так, той що помагав обікрасти вас. Знаєте, що ви знайшли його свідоцтво! Петро... Петро... як то він? Гарасимів.

Пан Вінкентій стояв як труп і не смів глянути на те маленьке, до половини перепалене тіло, на те пожовкле і поси-ніле личко, на ті широко розняті уста, на ті витріщені в передсмертній тривозі очі, на ті рученята, що судорожно заціплені держали ще по жмутові сіна.

— Відки він міг тут узятися?—ледве переводячи дух промовив пан Вінкентій бачучи, що всіх очі оберенені на нього і всі немов жають від нього якогось слова.

— О, ми давно слідимо за ним, але все висковзувався нам із рук, як в'юн. Знаєте, його відвели були в село. Побув там тиж-

день у в'їта і втік. Блукав десь зо двѣ тижні, потім появився у Львові. Кілька разів уже ось-ось мали його арештувати і все висмикувався з наших рук. Раз знайшли його були на нічлігу в лазні під лавкою; поліціант не знав його і пустив, коли зачав проситися. Потім по цегельнях. Раз мало не замерз у якійсь загаті, а оце тепер тут знайшов своє місце.

IX.

Того вечора пан Вінкентій не вернув додому на вечерю. Стривожена жінка вже зібралася, щоб іти шукати його, коли два якісь панове заїхали дорожкою перед дім і майже на руках винесли його догори сходами і ввели до покою

— Боже, щоце? — скрикнула перелякана пані.

— Нічого, нічого, — шептом мовили панове.

— Видно, пан добродії трошечки тее... Прошу, де його положити? І не чекаючи відповіді вони положили його на софі, поклонилися пані і пішли.

А пан Вінкентій, п'яний як ніч, плакав і балакав-балакав.

— Гунцвот¹⁾ не моє ім'я, коли не дам його до ремесла! Буде чоловіком. Ніжки згоріли, животик згорів, кишечки видно... Лист, лист, зараз треба написати!

Les sanglots longs
Des violons

¹⁾ Гунцвот — з німець Hundswort, собаче ім'я.

D l'automne
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone¹⁾.

Жінка стояла над ним з заламаними
руками і не знала, чи плакати, чи гніва-
тися, чи посилати по лікаря.

1899 р.

¹⁾ Протяжний плач осінніх скрипок крає мое
серце одноманітним стогоном.

СОЙЧИНЕ КРИЛО

Із записок відлюдка

Завтра новий рік і разом сорокові роковини моїх уродин. Подвійний празник. А бодай—подвійний пам'ятковий день. І я надумав стрітити його незвичайно, празнично.

Ха, ха, ха! Празнично! Що таке празничне стрічання нового року? Шумне товариство, молоді жіночі голоси, мов срібні дзвоники. Старші панове гудуть, мов дуби в теплому вітрі. Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, соло... Декламація, брава, оплески. Жарти. «Кришталева чаша, срібная криша»... Наближається північ. Починає бити дванадцята. Всі підносять чарки, вихиляють душком, а батько родини кидає свою додолу. Нехай так пропадає всяка турбота! Бреннь! І раптом гаснуть світла. Всі запирають у собі дух. Бам... бам... бам... Числять до дванадцяти. Най жие новий рік! Най сяє нове щастя! Світла! Музика. Пісні. Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук... Діти, діти!

Та що балакати! І я там був, мед-вино пив. І я колись стрічав отак дю врочисту хвилю, сміявся і радувався назустріч тій примані, що зветься новим роком. І до мене простягалися теплі руки, сміялися блискучі очі, шептали солодкі слова не одні малинові уста. І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі, вважав окрасою життя те, що було лише конвенціонально¹⁾ брехнею...

Минулося. Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятий і тридцять восьмий починатиму зовсім інакше. Відлюдком, самотником. Та цим разом поспробую празничніше, краще, гармонійніше розпочати його, як двох попередніх років.

Поперед усього до чорта меланхолію!

Двох попередніх років я ще був новачком у твердій школі самоти. Ще не порвав усіх ниток з минулим і теперішнім. Ще щось тягло мене кудись. У душі ще не вмерла була та мала дитинка, що плаче до мами. Тепер це вже скінчилося. Давні рахунки замкнені, давні рани загоєні. Де колись хвилювало та бушувало, тепер тихо та гладко.

Сьогоднішній празник буде zarazом перший тріумф мого нового світогляду, нової життєвої норми. А ця норма—старе Горацієве: *Aequam servare mentem*²⁾.

Без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм, це признак дитячої наївності,

¹⁾ Конвенціональний—звичайний, буденний.

²⁾ Задержати спокійний розум.

що бачить у житті те, чого нема, і надіється того, чого життя не може дати.

Без песимізму, бо песимізм, це признак хоробливої малодушности, це *testimonium paupertatis*¹⁾, яке сам собі виставляє чоловік.

Без зайвої байдужности і без зайвого ентузіязму! Без зайвого завзяття та жорстокости в життєвій боротьбі, але й без недбальства та слямазарности²⁾. У всьому розумно, оглядно, помірковано, і поперед усього спокійно, спокійно, як годиться сороклітньому мужові.

Дурень, хто на порозі сорокового року життя не пізнав ціни життя, не зробився артистом життя!

Я пройшов важку школу, і здається, навчився в ній дечого. Я погубив багато квітів по життєвій дорозі, похоронив багато ілюзій, та охоронив коштовний плід і виніс його зі всіх катастроф, як Камоєнс свою епопею з кораблекрушення, а це власне ту вмілість жити і насолоджуватися життям.

Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!

Життя, це мій скарб, мій власний, єдиний, якого найменшої частинки, одної минутки не гідні заплатити мені всі скарби світу. Ніхто не має права жадати від мене найменшої жертви з того, скарбу, так як я не жадаю такої жертви ні від кого.

Суспільність, держава, народ!... Усе це подвійні кайдани. Один ланцюг укований

¹⁾ Свідоцтво бідности.

²⁾ Слямазарність—розхлябаність.

із твердого заліза—насилля, а другий паралельний із ним, виплетений із м'якої павутини—конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою—опутати, прикрутити, обезличити і упідлити високий, вільний витвір природи—людську одиницю.

Живе, реально живе, працює, думає, терпить і бореться, паде й тріюмфує тільки одиниця. І моя скромна одиниця доходить до того, щоб тріюмфувати по многих і болючих упадках. Тріюмфувати не шумно, со тимпани і органи, щоб шарпати слухи ворогів і будити зависть завидющих. Це тріюмф дикунів, негідний освіченого чоловіка. Мій тріюмф тихий і ясний, як погідний літній вечір. Мій тріумф не має ворогів і не будить нічиєї зависти. Та він правдивий, глибокий і тривкий. Він не моментальний, не вислід шаленої боротьби і зусилля. Це моє щоденне життя, але піднесене до другого ступня, осяяне подвійним сонцем, напоєне красою й гармонією.

Я витворив собі оте життя, як нездобу твердиню, в якій живу й паную, з якої маю широкий вигляд на весь світ, та яка проте не стоїть нікому на заваді, не дразнить нікого своїм видом і не манить нікого до облоги. Ця твердиня побудована в моїй душі.

Світові бурі, потреби, пристрасти мов щось далеке і постороннє шумлять наді мною, не доходячи до моєї твердині. Я даю тому зверхньому світові свою данину, посвячую йому частину свого життя в

заміну за ті матеріальні і духові добра, що потрібні мені для піддержання свого внутрішнього життя. Я працюю в однім бюро, зайнятий працею, що напружує мій розум, але не торкає серця. Я поводжуся зі своїми зверхниками і товаришами по бюро та іншими знайомими чемно, навіть дружньо, але здержано. Всі вони поважають мене, але ніхто з них не має доступу до могого «святая святих», нікому я не відкриваю своєї душі, та й сказати по правді, ніхто з них не виявляє надмірної охоти заглядати в мою душу. Таких надмірно цікавих я вмю швидко висунути поза клямру своєї знайомости.

І ніхто з тих, що кланяються мені на вулиці, стискають мою руку в каварні, радяться зо мною в бюро, ані не догадується, що в мене поза тим конвенціональним, шабльоновим життям є своє, інше, окреме. Ніхто не підозріває в тім сухім формалісті та реалісті духового сибарита, артиста, що плекає одну штуку для штуки—вмілість жити.

Ось тут у тім затишнім кабінеті, обставленім хоч і небагато, та по моїй уподобі, я сам свій пан. Тут світ і поезія мого життя. Тут я можу бути раз дитиною, другий раз героєм, а все самим собою. Зо стін глядять на мене артистично виконані портрети великих майстрів у штуці життя: Гете, Емерзона, Дескіна. На полицках стоять мої улюблені книги в гарних оправах. На постаменті в кутику мармурова подобизна старинної статуї хлопчика, що витягає собі терен із ноги,

а скрізь по столиках квіти—хризантеми, мої улюблені хризантеми різних колірив і різних відмін. А на бюрку розложена тека з моїм дневником. А обік бюрка столик застелений, уквітчаний—їй-богу, сьогодні не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івась, це він таку несподіванку придумав для мене. Знає, що я в тім пункті забобонний, вірю, що квіт барвінку на новий рік приносить щастя.

Вірю або не вірю, а так собі. Приемно колисатися в такій надії, мов у гамаці.

А на столику вся холодна кухня. І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька пляшок вина. Самі добірні марки. І два келішки! Ха, ха, ха! Збиточник Івась! Думав, що й вона буде! Що без неї й празник не празник, і новий рік не новий рік. Помилився, хлопче! Минулося мое гречане. Тепер «вона» вже не манить мене до себе, хоч би й яка була. Попробуємо обійтися без неї. І думаю, що моя радість буде не менша, та в усякім разі глибша, чистіша, якби була з нею. А то хто її згадає! Здається, й гарна дівчина і говориш із нею, як із другом, а тут на тобі, з її рожевих усток вилетить якесь бруталне слово, якийсь цинічний натяк, або й те ні, а по її лиці мигне якась тінь, щось таке погане, огидливе, і попсує тобі весь вечір, прожене всю радість, розвіє всю поезію.

Від часу моєї останньої романтичної історії, тої там у лісничівці перед трьома роками, на мене не раз находить дивне чуття. Коли до мене сміється, зо мною

говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра і м'ясо і нерви на її лиці робляться прозорчасті, і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом. Чи це знак, що я старіюся, чи може щось інше?

Та гов! Який то денний порядок нинішнього вечора я уложив собі? На такі празничні вечори я все укладаю собі наперед денний порядок, з тою, одначе, умовою, що вільно мені зовсім не держатися його. Маю подвійну приемність: укладаючи точку за точкою, смакую в думках кожну з них, а потім, переминяючи їх, люблюся новими комбінаціями в виконанню.

Перша точка: Россінієва увертюра до Вільгельма Теля, виконана на фісгармонії. Моя улюблена композиція—вводить мене звичайно в поважний та при тім бадьорий настрій. Потім оглянемо хризантеми, обнюхаємо геліотропи та туберози в салоні—вони бідні давно ждуть мене і сьогодні, як навмисне порозцвіталися в новій красі. Потім вип'ємо й закусимо. Потім прочитаємо новий номер «Neue deutsche Rundschau», а властиво Уайльдову статтю про Христа. Що то такий майстер стилю і такий хоробливо-новочасний чоловік сказав нового на цю тему? Потім—ах, а яка тепер година?

Сьома! Ну, до дванадцятої на все це буде час. Іще переглянемо свіжі ілюстрації—і Jugend—і Libegum veto—і Артистичний вісник. Дбають добрі люди за нас гріш-

них, щоб ми не нудьгували. А коли нічого не знайдемо в тій купі паперу, то в нас ще інша розкіш на сьогодні прилагоджена — цілий гарнітур нових валків до фонографу, з піснями і розмовами різних знаменитостей. Послухаю, як із парламентарної трибуни гримить Жоре, як у крузі приятелів розмовляє Габріель д'Аннунціо про потребу плекання краси серед мас народніх, як зі сцени палить словами Елеонора Дузе в ролі Джіоконди, і як цвіркоче в своїм салоні Клео де-Мерод. Правда, бажалось би... — Тані, ні, ні! Нічого не бажаю. Не слід бажати нічого над те, що здоровий розум показує можливим до осягнення. Печеного леду не слід бажати. Нехай молокососи та фантасти бажують неможливого! Мої бажання повинні йти, і йтимуть рука в руку з можлистю виконання.

Отже потім почне бити дванадцята година і тоді...

Дзінь-дзінь-дзінь!

А це що? Дзвінок у передпокою? В цю пору? До мене хтось? Це не може бути! Ну, розуміється, нікого не приймаю. Хто має право сьогодні вдиратися до мене і заколючувати мені мій порядок і позбавляти мене моїх тихих, чесно зароблених і без нічєїї кривди осягнених радощів?

Тихі кроки в сальоні.

— Це ти, Йвасю?

— Я.

— А хто там дзвонив?

— Листонос. Лист до пана радника.

— До мене?

Ось він у мене в руках, той лист. Не лист, а чималий пакет. Адресований не-доладно. Моє ім'я і прізвище—і Львів. Щастя, що нема нікого другого, що називався б так само, як я. А правда, і др. на переді. А про те видно, що пише хтось...

Та що це? Марка російська і штемпель Порт-Артур! Із Порт-Артура? Це що за диво? Хто там у Порт-Артурі може мати інтерес до мене? Кому там у Порт-Артурі цікаво доносити мені щось? А може то не до мене? Може яка помилка? Може в середині є друга коверта і лист призначений для передачі комусь іншому?

Розкрити коверту і переконатися, це була би найпростіша річ. Та ні. Нехай іще хвильку полежить. Ось тут передо мною. Запечатаний лист на твоє ім'я, з невідомого місця, писаний невідомою тобі рукою, це все таки якась тайна, містерія, загадка. Люблю такі містерії, бо моє життя тепер не має ніяких. Моє життя, як проста, широка, вигідна, гарними деревами висаджена алея, що веде...

Тьфу! Що це я? З якої речі буду сьогодні згадувати про те, що пишається на кінці тої алеї, на кінці кожної життєвої дороги, чи вона проста алея, чи крута, кам'яниста та вибоїста стежка? Лишімо це, воно нас не мине, а самохіть літати туди нема ніякої потреби.

Але лист! Що в ньому може бути так багато напакковано? Кореспонденція до газети, чи дневник якогось полководця, чи якісь урядові донесення, чи розпорядок останньої волі якого землячка, загнаного

долею аж на край світу та застуканого там війною?

Адресовано, очевидно, жіночою рукою, але це не значить нічого. Такі жіночі адреси криють не раз дуже мужеські інтереси.

Щось тверде в середині. За грубістю верств паперу годі домагатися, що воно таке. Ключик не ключик, монета не монета... Ну, відчинимо та її побачимо.

Де ножиці? А може не відчиняти? Може цей лист, що тепер лежить ще так спокійно і лише принадний своєю таємницею, по відчиненню стратить увесь свій чар, зробиться коробкою Пандори, з якої поповзуть гадюки, що затроять мое життя, знівечать мою твердиню, а що найменше збентежать і розворушать мое нинішнє свято? Адже такий здоровий пакет паперу, то певно не голий папір. Скільки там слів написано! І подумай собі, що іноді досить одного слова, щоб убити чоловіка, щоб навки або на довгі літа зробити його нещасливим!

Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах. Кожний лист, це бомба. Може показатися іноді, що це шоколядова бомба, але з верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована мелінітом і чи не розірве тебе в найближчій хвили.

Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробігає по всьому тілі...

Стій! Це нехлибний знак, що лист має якийсь фатальний зміст. Стій! Не руш

його! Якби я тепер узяв і не розпечатавши кинув його в огонь? Він згорів би і понісби всі свої тайники в безмірний простір, назад туди, відки прийшов. А я лишився б з утаєним у душі почуттям іще одної нерозв'язаної загадки—та й годі. Нерозв'язана загадка цікавить, навиває жаль або тугу—все те приємні почуття. Розв'язана може зранити або вбити.

Ха, ха, ха! Але я таки порядний боягуз! Чую себе таким певним у своїй твердині за заборонами своєї філософії, серед башт своєї самоти,—і брюся от цього паперового гостя. Навіть коли б це була бомба кинена злбною рукою, то що вона мені зробить? Особисто мене не трафить, а постороннього, дорогого і любого мені не знищить, бо нікого такого, здається, на всім світі в мене нема! А коли так, то чого мені боятися її?

Але чого ж тремтить моя рука, держачи ножиці? Чого стискається серце якимось тривожним прочуттям?

Так і є! Це якийсь фатальний лист! Без виразного наказу моєї волі, якимось механічним відрухом рука відчинила його. Тонесенький пасочок з краю відкритий. Загадка відкрита—і коли в тебе є ще який арсенал озброєння проти мене, доле, коли ти якраз сьогодні, перед новим роком, із другого кінця світу, з далекого Порт-Артура навела ворожі батареї на мене, то стріляй! Поборемося!

Лист відчинений!

Лист. Не жадна кореспонденція. Нема окремої коверти і ніякої передачі. Значить— до мене. Хто це може писати? Датовано з Порт-Артура в вересні,— якраз чверть року пройшло. Міг би цей пакетик оповісти дещо, як то йому було перебиратися через японську облогу. Але хто пише?

Підпис. «Твоя Сойка». Що це значить? Ніякої Сойки— Боже мій! І сойчине крило в листі!... Та невже би? Невже вона, та, яку я від трьох літ споминаю між померлими? Та, якої нагле і загадкове щезнення вігнало в гріб її батька, а мене випхнуло з кипучої течії громадської праці і загнало в оцю тиху, відлюдну пристань? Вона в останніх днях нашого товаришування любила називати себе сойкою, і все дразнила мене тою сойкою, що гніздилася перед моїм вікном, поки вона не вбила її. Невже це з тої самої сойки крило?...

Мої руки тримтять ще дужче, як уперед. У грудях ще більший неспокій, голова крутиться. Чого ти, дурне серце? Що тобі? Невже ти не оплакало, не похоронило її? Невже одна поява отих кількох аркушів записаних її рукою, одного засушеного крильця давно вбитої пташини може вивести тебе з рівноваги?

А в тім— є ще рада. В огонь з оцим листом! Від покійників кореспонденцій не приймаю.

Дурню, дурню! Мелеш язиком таке, чого не можеш сповнити! Хіба ти здобувся б на те, щоб тепер, зараз спалити цей лист, її писання, не прочитавши його?

Фаталізм! Листа прочитаю, хоч би мое серце мало тріснути з гніву, з жалю, чи з обурення.

«Чи тямиш мене?

Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Тямиш мій сміх? Ти колись любив його слухати. Чув його здалека і приходив до мене. Чи чуєш його тепер через океани, та степи, та гори? Чи тремтить він у твоїм вусі разом із шумом вітру? Чи мерехтить разом із промінням заходового сонця? Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Чи тямиш мене?

Тямиш ту весну з її пурпуровими сходами сонця, з її теплом і ясністю, з її бурями мов сварки закоханих, з її громами мов крики любих дітей, що пустують у широких покоях? Це я була.

Тямиш той ліс із його полянами і гущавинами, з його стежками й лініями, з його зрубами та хащами, де стояли високі квітки з тужливо похиленими головками, де до сонця грали тисячі сверщків¹⁾, а в повітрі бриніли мільйони мушок, а в затишках гніздилися рої співучих пташок, а по полянах паслися ясноокі сарни, а скрізь розлита була величня гармонія і життя йшло рівним, могутнім ритмом, що передавався душам людським? Тямиш той ліс, мій рідній ліс, якого нема другого на світі? Це не був ліс, це я була.

Чи тямиш мене?

¹⁾ Цвіркунів.

Тямиш ту лісничівку в самій середині того лісу? До неї сходилися всі лісові дороги, як артерії до серця, а з неї виходив лад і порядок і сильна воля на всі окраїни лісу. А в ній кублилося тихе, відлюдне життя старого батька і молодої дівчини. Лунали голосні, різкі, з золотого серця пливучі мужеські слова, і ще голосніші, дзвінкіші сміхи і співи дівчини-пестійки. Тямиш її? Це я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту поляну, де ми вперше здибалися? Я була в зеленій стрілецькій куртці, з лефошівкою через плече, з готуром¹⁾ свіжо застріленим у торбі, з сivistавкою в губах. Тямиш, як ти витріщив на мене очі, побачивши мене? А я розреготалася побачивши твоє зачудування. А ти був у простій блузі, підперезаний ременем, блідий іще від недавно відсидженої тюрми, з утомленим, помарнілим лицем, з крисатим капелюхом, насуненим на чоло. А почувши мій регіт, ти стрипенувся нараз і зняв капелюх і наблизився і почав звинятися, що без дозволу ходиш по лісі, але тобі веліли лікарі... а ти тільки що вчора приїхав... і власне мав намір представитися таткові... і пригадуєш собі мене ще маленькою панночкою... і тямиш мою маму... і вибачайте, що на перший ваш вид так зачудувався... і не сподівався застати вас таким Німродом... А я подала тобі руку і ти поцілував її, і я чула, як твої вуста під чорними вусами тремтіли і горіли, і гадала, що це в тебе гарячка, і просила тебе

¹⁾ Готур—глухар.

провести мене додому... А ти запитав, що я застрілила, і я показала тобі Готура, і ти здивувався, відки тут узявся Готур, і заявив, що ти прожив у тім лісі всю свою молодість і ночував тут не раз із кіньми і вештався скрізь по лісі ранками й вечорами і ніколи не видав ані не чував готура. А я сміючися сказала, що це задля мене завелися тут готури, зваблені моїм сміхом і моїм свистом, і що я чарівниця і прошу тебе берегтися мене. Ха, ха, ха! Пригадуєш тепер? Це я була!

О, я знаю, що ти тямиш мене! Мусиш тямити! Неможливо, щоб ти забув мене! Я ж сконцентрувала всю силу своєї волі, ввесь вогонь своєї пристрасти, всі чари своєї душі й тіла, щоб на віки, незатертими буквами вписатися в твою тямку. Як добрий режисер, я брала до помочі все, що було під рукою: сонце й ліс, пурпури сходу, чари полудня і меланхолію вечора. Оповідання батька і шум лісу. Рев бурі і тихі шепти дружньої розмови. Все, все те була штафажа, були декорації для моєї ролі, яку я хотіла відограти перед тобою, щоб лишити в твоїй душі незатерте, незабутнє, високо артистичне вражіння, таке вражіння, де ілюзія ані на волосок не різнилася від найпоетичнішої дійсности. Ха, ха, ха, пане артисте, вдячний ти мені за мою ролю?»

Годі читати! Цього занадто!

Чи ти ворона, що дереш горло своїм ненастанним: «чи тямиш? чи тямиш?» І сама знаєш, що тямлю. Та мабуть не

знаєш, як тямлю. Гарнесенько зібрав усі спомини, як кісточки зі спаленого покійника, зложив їх у штучно точену урну з карнеолію і поставив далеко в куток свого серця. Нехай стоїть, нехай буде, як оздоба, а не як завада в житті.

А ти з далекого краю простягаєш свою демонську руку, підіймаєш свій воронячий голос і витягаєш ту урну з глибокого закутка душі, відчиняєш і перебираєш кісточку за кісточкою, одягаєш її м'ясом і шкірою, наливаєш кров'ю і соками і надихуєш своїм вогняним, демонським духом. І ще й регочешся, мов упириця, і показуєш мені ті постаті і верещиш при кожній своє ненависне: «Чи тямиш мене? Це я була!»

Жінко, демоне! Чого тобі треба від мене? Чого ти завзялася мучити мене? Чи я в своїм житті зробив тобі яке лихо? Я віддав тобі все, що було найкраще в моїй душі, без домішки хоч би атомика низького, підлого, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото. Я вірив у тебе, як у себе самого, а ти кажеш, що лише ролю грала передо мною. Я вкладав усе своє життя, всю свою душу в кожний свій погляд, у кожне своє слово до тебе, а ти хотіла лишити мені лише незабутнє артистичне вражіння!

Жінко, комедіантко, прокляття на тебе! Всі твої слова і сміхи і сльози—все комедія, все роля, все ошука!

Та годі! Я тепер expertus Robertus¹⁾. Тепер ти дармо граєш передо мною свою

¹⁾ Досвідчений Роберт.

ролю, бо я знаю, яка її ціна і яка її вартість. Тепер я міцніше узброєний на твої стріли. Тепер я й сам сиджу за естетичними заборонами, що мов шліфована сталь відкидають від себе всі кулі та гранати фальшивих слів, і сліз, і сміхів.

Говори собі, пиши собі, що хочеш! Я тепер дивлюсь на все оком естета, розпізнаю кожний момент фальшивої гри. І де ти сміятимешся, я байдужно здвигну раменами. І де ти плакатимеш, я засміюся і скажу: «Ні, дитино! Це не так! Тут іще того й того треба до осягнення повної ілюзії». І де ти впадеш у патос, там я скривлю уста і скажу: «Тфі, це вже зовсім злий смак!»

Говори собі! Пиши собі! А я почитаю далі.

«Не сердься на мене, мій Массіно, не сердься на мене!

Тямиш, як я з українського Хоми перехристила тебе на італійського Томассо, а цього здрібнила на Томассіно, а цього вкоротила на Массіно? І як ти тоді сердився на мене за те, що я протягом одної години, між трьома серіями поцілуїв і пестоців тричі перехристила тебе?

Ти все сердився на мене. Твоя любов виявлялася головно сердитістю. Була немов мимовільна, силувана концесія для твоєї пророцької чи апостольської гідності.

Ха, ха, ха! Тямиш, яким пророком і апостолом я пізнала тебе? Як ти не говорив, а благовістив, не кланявся, а снис-

ходив? І це дразнило мене. І я нищечком постановила собі стягти тебе з п'єдесталу—іронією, кпинами, сміхом, жартами. А коли ці способи не помагали, бо в тебе в душі були заборолі пережитого терпіння, то я пустила в діло інші способи—сердечність, щирість і нарешті останній, найсильніший—свою любов. І ти не міг опертися їй, і я побідила. А ти, почувавши свою безсильність супроти мене, супроти того людського, мужеського, що було в твоїй натурі,—сердився на мене, на себе самого, бурчав—і плив за течією. Тямиш це все, Массіно мій?

А проте, не сердься, навіть тепер не сердься, коли нас розлучили оці три роки небачення. Не докоряй мені комедіянством! Не докоряй тим, що я грала роль перед тобою! Хіба ж я могла інакше?

Ти любиш квіти, правда? А приглядався ти їм коли уважно? Пробував вникнути в їх душу, в їх психологію? Ти вчений, вдумливий чоловік, ти повинен би частенько робити це.

Хіба ж ти не знаєш, що квіти, це кокетерія рослини, що всі оті рожі, геліотропи, хризантеми та туберози те тільки й роблять, що кокетують, грають роль, б'ють на ефект—а все в одній цілі. Ти знаєш, у якій. Вони дразнять наш зір своїми пишними кольорами, лоскочуть наш дотик незрівняною ніжністю своїх листочків та чашечок, бентежать наш нюх різноманітністю та розкішними комбінаціями запахів, яких наша мова не в силі назвати, а наша наука укласифікувати. Але їм іще

цього мало. Вони не задовольняються нашими зміслами, заходять у нашу душу, глибоко торкають наше естетичне почуття нечуваним багатством та різноманітністю рисунка, грацією своєї цілоти, приналежністю та таємничістю своїх рухів. Адаже геліотроп повертає свою головку за сонцем! Адаже інші квіти соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не виссало з них пахощів, і розхиляють їх аж вечором. Вдумайся в їх психологію, Массіно, і докори їм, що вони грають ролю, що кокетують, що виставляють себе в фальшивій красоті. Хіба ж вони можуть інакше?

Хіба ж жінки можуть інакше? Те що вам, твердішим, тупішим видається кокетерією, комедією, це в них найінтимніший, несвідомий вияв їх натури, це в них таке просте і конечне і неминуче, як дихання легкими і ходження ногами.

Не сердься на мене, Массіно мій! Я не винувата, що ти в моїм життю був тим палким сонцем, яке змушує квітку розвинути і розпуститися і відкрити свою чашечку і розлити свої найкоштовніші пахощі.

І признайся одверто, перед самим собою, чи ти тоді не був щасливий? Чи я не була квітчастим оазом у твоїм житті? Чи ти в нашій лісничівці не пережив найкращого літа, яке взагалі випало тобі на долю на твоїм віці?

Ти сам говорив мені це тоді. А тепер, по трьох роках розлуки, що скажеш?

Чи осмілишся проклясти те літо за те тільки, що воно минуло? А ти ж як хотів?

Щоб одне лише твоє щастя зробило ви-
ємок із усього на світі й не минуло ніколи?

Чи осмілишся кинути каменем на
мене за те, що я покинула тебе? Гай, гай,
Массіно, в такім разі камінь упав би на
тебе самого. Не я покинула тебе, а ти
не зумів удержати мене. От що, небоже!
Ти мав часу шість місяців і не зробив
нічогосінько для того. Хіба ж я тому винна,
що інший за шість неділь упорався зо
мною краще?

Це я, Массіно, я мала би право нари-
кати на тебе, проклясти тебе. Адже при-
знайся, по щирості, перед собою самим:
ти не вірив у мене, в мою щирість, у мою
любов. Ти приймав мої пестоші, всі вияви
мойого розбурханого, молодого чуття з
пасивністю сибарита—нехай і так, що
ніжно, вдячно, але не виходячи з-поза
заборона свого супокою, свого егоїзму.
І я відчула це. Як мене боліло те, того
ти не знав і не відчуєш ніколи, ти по-
ганий егоїсте й сибарите! Але маєш за
це кару! Я покарала тебе, і коли в тебе
є хоч шматочок людського серця в грудях,
ти мусів відчути ту кару, і мусиш іще не
так, не так відчути її!

Та проте, Массіно, не сердься на мене!
Я, караючи тебе, потерпіла сто, тисячу
разів дужче, як ти, і за моє терпіння...».

Кінець речення замазаний, букви роз-
плилися—чи води накапано, чи сліз?

А може її й правда? Може вона під
впливом свого темпераменту, своєї

крови, своєї вдачі робила так, як мусила і не могла інакше?

Ха, ха, ха! Я освічений чоловік — матеріаліст і детермініст, і ставлю таке питання! Я вірю, що в природі ані один атом не порушується інакше, як під впливом неминучої конечности, і я смію ще сумніватися, щоб людина могла поступати не так, як мусить? Не так, як тягне її вічний, неохибний, хоч у цьому разі безмірно скомплікований паралелограм сил!

Це тільки ми гупі й тупі, не розуміючи законів того скомплікованого паралелограму, не добачаючи всіх тих сил, що складаються на його результат, плещемо про вільну волю, про злу волю або самоволю людини. І плачемо, коли рух по перекутні того паралелограму перейде через наше гупе, невидюче, егоїстичне серце і скалічить або бодай болюче тркне його.

Каже, що вона перетерпіла багато...

Каже, що могла б на мене нарікати, що я не зробив нічогосінько, щоб задержати її, прикувати її до себе. Що я колисався в колиці сибаритства та егоїзму, поки вона розливала передо мною коштовні пахощі своєї першої любови...

Це — гм — це... це таке, що не сьогодні слід про це думати.

Це може затруїти чоловікові не лише передвечір нового року, але навіть розкоші раю.

Ні, про це годі думати! Чоловік не може доходити кожній колоді кінця, а то «і

umrze i nie będzie umiał w to ugodzić»¹⁾, як казав колись Кохановський.

А ми читаймо далі! Може там щось веселіше буде...

«Посилаю тобі сойчине крило. Тямиш ту сойку, що гніздилася на смереці перед самим вікном тої лісової хати, в якій ти проводив літо?

З моєї намови. Я хотіла мати тебе близько себе.

Я щоранку зі стрільбою на плечі прибігала до твоєї хати, щоб сказати тобі добридень крізь вікно. І щоранку ота сойка, що гніздилася на смереці проти самого вікна, своїм скрекотом упереджала тебе про мій прихід.

Я зразу полюбила її. Вона була немов моя повірниця, моя служка. Задля неї я щадила весь сойчиний рід у лісі, бо боялася, щоб стріляючи не застрілити її.

Тямиш, як ми не раз, обнявшись, перед хатою сиділи мовчки, в щасливім забуттю, і дивилися на спокійне порання цієї сойки в гнізді? Як вона вичистивши гніздо сідала в ньому і тихими, розумними очима цікаво дивилася на нас, презабавно зазираючи понад крайочок гнізда та повертаючи голівку? Її очі мали якийсь магичний вплив на тебе. В таких хвилях ти цілував палкіше, пригортав мене до серця сильніше і з твоїх уст лилися слова, що були для мене мов роса для звяленої квітки. В та-

¹⁾ І вмере і не зуміє в це поцілити.

ких хвилях мені здавалося, що заглядаю в твою душу, а крізь неї в якийсь величній світ, повний чудес і невіданої пишноти.

А потім я почала ревнувати тебе до цієї сойки. Тихо, в глибині душі я почувала глуху заздрість до неї. Мені здавалося, що ти не мене любиш, а її. Її веселий скрекіт будив тебе щоранку; її тихе порання в гнізді оживлювало тебе; цікавий погляд її очей наповняв тебе чарами, окрилював твої слова. І я зненавиділа її, як свою суперницю.

Не смійся з мене, Массіно! Це правда. Я з часом дійшла до того, що голос сойки—не лише цієї, але всякої взагалі, псував мені гумор, робив мене злою і сердитою. Я чула, що не зможу терпіти її обік себе.

І я вбила її.

Одного ранку я прийшла вчасніше, як звичайно. Хотіла підійти так тихо, щоб ота ненависна сойка не почула мене, щоб мій, а не її голос збудив тебе. Та ні! Ледве я наблизилася на яких п'ятдесят кроків до твоєї хати, ледве моя зелена сукня показалася на стежці серед сірих дубових пнів, а вже моя суперниця почула мій прихід, побачила мене, вискочила з гнізда і скачучи по гілляці над самим твоїм вікном та злорадно—так мені бачилося—тріпочучи крильми, заверещала своїм хрипливим голосом:

— Кре, кре, кре, кре, кре!

І в тій хвилі я побачила, як із середини твоя рука відсуває вікно. Вона збудила тебе, а не я!

Ні, я не могла стерпіти цього! Я зайшла смерічками за риг твоєї хати, підвела стрільбу до ока і поки навісна сойка все ще скрекотала, сидячи на гілці, я вицілила.

Гукнув постріл, сипнуло вгору дрібненьке пір'я, і моя суперниця, ще тріпочучи крильми й лапками, мов грудка, скотилася вниз.

Ти вибіг із хати. Ти був увесь блідий. Побачивши мене, ти не всміхнувся, не простяг мені, як звичайно, обох рук, тільки з якимось докором у голосі запитав:

— Манюсю, а це що таке? Ти забила нашу сойку?

А в мене в хвилі пострілу вже зайшла реакція в душі. Мої руки дрижали. Я вхопила мертву пташину і почала цілувати її закривавлену головку. Потім розплакалася.

Тямиш, як ти обтирав мені сойчину кров із уст і цілував мої уста і вцитькував мене? А того таки й не допитався, за що я забила сойку.

А на обід ми з'їли її смажену. І сміялися. Тямиш? Але я тоді вже знала, що нам не бути в парі, що та сойка, то наша розлучниця.

Я заховала її крильця, поклала їх між обложки і картки свого молитовника і не розставалася з ними ніколи. Отак зомною заїхали вони аж сюди, до Порт-Артура.

А тепер посылаю тобі одно з них. Здається мені, що це летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина

залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і друга. Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любови до мене, хоч крапельночка бажання—побачити мене, то це буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе.

Лети ж, сойко, в далекий світ! До того, що любив слухати твого скрекоту, любив дивитися в твої очі! Затріпочи оцим крилом над його душею і роздуї те, що там тліє ще під попелом байдужности та розчаровань! Навій на нього солодкі мрії, любі спомини! Розворуш його серце, щоб забилося невимовною тугою, запали в його очах блискучі іскри, щоб горіли, як дорогі брилянти, і потім угаси їх слізьми, мов перлами та пишними кришталями!

Та коли він зворушений запитає тебе: А де ж ти бувала? А що ж ти чувала?— то мовчи! мовчи!»

Впадаєте в сантиментальність, шановна пані! Вона шкодить вам. Поетичні вислови та сльозоточиві фрази не до лиця вам.

Того писання ще груба пачка. Вже восьма вибила. Як воно все таке саме, то зачинає бути нудне. Не варто було й трудитися писати таку пустомельщину.

Все це, коли сказати вам по правді, панно Маню, ані крихти не зворушує мене. Бо все це слова, фразеологія. Правдивого чуття в тім нема, от що. А я занадто старий горобець, щоб дав зловити себе на полову.

Ваша історія з сойкою, зовсім не до речі приточена. І містику якось із тим

крилом ви не до речі підпускаєте. Це малим дітям та старим пряхам до лиця, а не нам із вами, панно Маню!

Почитаю ще трохи далі. Коли й там таке саме, то покину. Не буду дочитувати. Або лишу на завтра, або зараз кину в огонь. Не цікаво. А от валки повставляю до фонографа, послухаю Габріеля д'Аннунціо або Дузе або красную Клео. Це буде зовсім інша забава, ніж нудне сентиментальне балакання тої авантюриці з Порт-Артура! Ну лише, що там далі пише?

«Я знаю, Массіно, ти не любиш сентиментальности. І тебе вже знудило оце балакання без змісту. І ти питаєш себе: чого вона хоче? Чого чіпляється? І чи до віку думає натуркувати мені голову своїми катеринковими: чи тямиш? Чи знаєш?»

Це чорт, не жінка! Завважую, що вона, пишучи це, немов душею розмовляла зо мною, і, укладаючи свої фрази, рівночасно своїми ящірчачими очима слідила кожний рух моєї душі. Вела зо мною нечутний діалог і зараз же відповідає на кожний заміт, що ворухиться в моїй душі.

Allen Respekt! Це також талант. Чи може яка інша сила? А може, лише привычка, віртузівство? Ну, та читаймо далі, побачимо, чи вміє вона промовляти й іншим тоном, бо це, очевидно, заповідає її остання рефлексія.

«Отже почну щось інше. Почну таке, чого ти найменше надієшся.

Знаєш? Вертаю до тебе. Скоро тільки тут буду вільна, скоро покладу в могилу свого мужа, вертаю до тебе.

Не думай, що я без серця, що спекулюю на смерть свого мужа. О, ні, я вірна йому, так як була вірна сімом його попередникам. Але йому не довго жити. В останнім штурмі куля відірвала йому обі ноги, і тепер він лежить безнадійно хорий, лежить і конає оце вже другий тиждень.

Я сиджу біля нього. Замість сестри милосердя. Дні й ночі пильную його. А в вільних хвилях пишу тобі оцей лист. Коли тоска занадто давить серце, я хоч на папері сміюся до тебе. Коли жорстока дійсність кліщами шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість, своє щастя і тебе, невідлучно тебе, Массіно мій.

І я верну до тебе. Тільки вмре Микола Федорович,—а він неминуче вмре, не сьогодні, то завтра,—я зараз рушаю з цього пекла. Сідаю на першу ліпшу китайську джонку, в темну ніч, у супроводі хоч китайців, хоч самих чортів пускаюся на море, і пливу, лечу, мчуся—хоч на дно моря, хоч до тебе, Массіно мій!

Я не спекулюю ні на що, не надіюся нічого від тебе, не хочу каптувати¹⁾ тебе для себе. Мені байдуже, чи ти приймеш мене, чи ти привітаєш мене, чи відіпхнеш мене. Байдуже! Я хочу лише побачити

¹⁾ Каптувати—прихиляти, намовляти.

тебе, ще раз стиснути твою руку. А потім — байдуже.

Бачиш, яка я фантастка, романтичка. Ти сказав би: глупа сойка! Принаймні з цього погляду не змінилася за цих три роки, що ми не бачилися.

Микола Федорович застогнав. Спішу до нього!...»

«Ти віриш у силу сповіді?

Колись маленькою я була дуже побожна. Моя мама була побожна і мене виховувала в тім дусі. І я почувала дивну полегшу в молитві і дивну розкіш у сповіді.

Потім прийшла весела, вільнодумна молодість. Батько був вільнодумець і своїми жартами, дотепами, а далі й доказами розвіяв мою дитячу віру.

А потім прийшла буря, що вхопила мене мов листок відірваний від гілки і покотила далеко по світі, як занесла сюди, на край світу. І весь цей час, хоч як мені не раз приходилося болюче, важко, страшно, я не молилася, не сповідалася. Не почувала потреби. Серце запеклося і не м'якло ані разу.

Аж тепер... Ніч. Тихо, ясно. Осінні пахощі ллються крізь відчинене вікно разом із теплом ночі. Далеко грає море, а по його хвилях танцюють роями дрібненькі світла та час від часу пересуваються величезні світляні стовпи — це рефлектори слідять, чи не підкрадається японець. Мій хорий спить важким, напівмертвим сном. Над ним плаче тінь його далекої матері. Я свобідна. В тій самій кімнатці, відділена

лише параваником від його ліжка, сиджу при світлі лямпи й пишу.

Розмовляю з тобою, Массіно мій. Тулюся до тебе, як бідна, нещасна сирота, що приблукалася з далекого світу і вся терпить безліччю перебутого терпіння. Тулюся до тебе і мені якось м'яко робиться на душі. Чую присутність якоїсь вищої, доброї сили над собою.

Тямиш той чудовий уступ у біблійі: степом проходила буря, та в тій бурі не було Єгови. Гуркотів грім, та в громі не було Єгови. Свистів вітер, та в вітрі не було Єгови. Гуло землетрясення, та в землетрясенню не було Єгови. Та коли прояснилося і засіяло сонце і повіяв легесенький легіт понад квітами—глянь, і в подуві того леготу був Єгова.

Отак і я тепер, в одну з рідких для мене хвиль тиші та супочинку чую щось таке, мов той містичний легіт. Душа відчиняється, мов квітка, що в часі бурі стулила була свої барвисті листочки.

Почуваю потребу висповідатися. Поділитися з кимось усіма своїми пригодами, всіма своїми злочинами, всім своїм терпінням.

Массіно, любий мій, єдиний на світі, кого я правдиво і беззавітно любила і досі люблю, прошу тебе, слухай моєї сповіді!

Не прошу в тебе милосердя для себе. Не прошу в тебе розгрішення для своїх гріхів. Нічого не прошу, лише вислухай моєї сповіді. А потім суди або не суди мене, як знаєш!»

Femina—animal clericale¹⁾. Хто це сказав цю сентенцію?

І не помилився. Жінка живе чуттям і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вміють найліпше грати на струнах чуття. А це, розуміється, поперед усього чорні рясни.

Містерії, тайни, сакраменти—оце їх життєвий елемент. Це невідхильна потреба їх природи.

Коли б у всіх людей не було віри в чуда, жінки витворили б її.

Чи ж не з жінкою трапилося перше чудо? До неї заговорив вуж.

Коли б не було церкви з сакраментами, жінки витворили б її. Не даром у первіснім християнстві роля жінок така визначна, як не була в первопочинах жадної іншої релігії.

Коли суспільність почне емансипуватися від клерикалізму, жінки силою своєї чутливої вдачі знов затягнуть її в сутінь сповідальниці. Недаром дочки Діма, виховані в атеїзмі, в старшій віці повступали до монастиря.

Які дурні наші поступовці та радикали, що деклямують на тему кінчености рівноправности та рівнопросвітности жінок з мужинами! Як коли би це було можливе! Як коли би це було потрібне! Як коли би це було комусь на щось пожиточне!

Дай їм сьогодні рівноправність у державі, вони зробляться незломною опорою всіх реакційних, назадницьких, клерикальних та бюрократичних напрямів.

¹⁾ Жінка—клерикальна істота.

Дай їм рівнопросвітність, коли для них усяка просвіта, всяка наука, це тільки окремих рід туалети, спорт, спосіб при-манити спеціального роду женихів.

Певно, бувають виемки. Виемкам усяка свобода. Але тягти весь загал жіноцтва, особливо того ситого та вбраного та виперфумованого до вищої науки, це ціл-ковита страта часу й засобів.

Ну, та годі! Що це я в антифемінізм забігаю? Нехай би почули це наші фана-тики поступовства, то то би мені було! Чоловік найменше розуміє жарту в таких речах, які найменше розуміє.

А ми все таки послухаймо сповіді нашої сойки з Порт-Артура.

«Ах та сцена, та сцена, остання сцена нашого спільного побуту!

Тямиш її, Массіно? В мене вона досі мов жива в пам'яті.

Татко від'їхав до Львова і мав вернути пізно вночі. Ти по цілоденній праці над якоюсь книжкою в своїй лісовій хатчині над вечір прийшов до нас. Ми пили чай, я, ти і пан Генрись, молодий татків прак-тикант, прийнятий місяць перед тим.

Тямиш його? Хлопець ледве 26-літній, рум'яний, ніжний як панночка. Так мало говорив у товаристві... Рум'янівся при кожному натяку на любов та на жіночий рід. Працював так пильно в татковій канцелярії. Був такий тихий, слухняний, такий делікатний та чемний у поводжен-ню... Тямиш його, Массіно?

О, я думаю, що добре тямиш і тямитимеш до самої смерти.

Ми пили чай на веранді. Пробували свіжі смородинові конфітури, що я наварила того дня. Ти дуже любив їх, а пан Генриць не терпів їх запаху. А я долила йому їх до склянки з чаєм. А він почервонівся весь і, з подякою відсунув склянку. А ти мовчки взяв його склянку і подав йому свою з чистим чаєм. А я реготалася, реготалася як шалена.

О, я багато реготалася того вечера, дуже багато. Занадто багато.

Я знала, чого регочуся, але не знала, що це останній мій регіт. Не знала, що прийде по ньому. Ти оповідав про свій ранішній грибозбір. Потім свою розмову з селянином, якого ти здибав у лісі. Потім перейшов загалом на положення селян, на відносини до них управи камеральних дібр¹⁾. Ти розвивав передо мною свій улюблений плян перенесення камеральних дібр під заряд краю, закладання на тих добрах вільних хліборобських спілок при участі селян і інтелігентів, ступневого викуплювання панських дібр і парцеляції їх таким спілком, ступневого розбивання теперішніх сіл на групи фільварків удержуваних такими спілками. Іншим разом так любила слухати тих твоїх реформаторських плянів. Чи ти їй досі ще носишся з ними?

Але тоді мені було не до спілок і не до фільварків і не до грибів і не до лісо-

¹⁾ Камеральні добра—удільні, царські.

вих кар. У мене перед очима миготіли, мерещилися та іскрилися чарівним блиском інші, широкі, чудові світи. Світи, про які тобі й не снилося, бідний мій Массіно! Світи повні невимовної розкоші, вольної волі, палкого кохання. Я вже кілька день носила їх у своїм серці, леліяла і берегла, як свої найсвятіші святощі, і пильнувала, як ока в голові пильнувала, щоб не зрадитися з тим своїм скарбом перед тобою. Щоб навіть надмірний блиск моїх очей не зрадив перед тобою те, що там горіло, та ясніло, та іскрилося в моїй душі.

Я напустила на себе поважний вид і почала питати тебе, як же ти думаєш зробити те, щоб перетягти ті камеральні добра під краєву управу? А ти почав толкувати мені про потребу агітації серед народніх мас, про організацію великої людОВОЇ¹⁾ партії, про виборення виборчої реформи. А мені, слухаючи твоїх виводів, було так смішно, так смішно!...

Ти весь думками й душею бував у будучому, в громадській праці, в службі загалові, а не знав, що діється ось тут коло тебе.

Твої очі спочивали на мні з такою певністю, з такою любов'ю і вірою, а мені було смішно, смішно, що ти такий сліпий, такий добрий, такий легковірний, як дитина!

Генрись посидів трохи і сказав, що мусить іти лагодити коні, бо ще сьогодні мусить поїхати до сусіднього села пере-

¹⁾ Людова—народня.

дати якісь розпорядження тамошньому лісничому. Відходячи, він ані не глянув на мене.

Ми лишилися обоє. Я споважніла. Ми мовчали хвилину. Ліс довкола нашого дому помалу тонув у нічній темряві. Сова загукала на дупластім дубі і ти стрепенувся.

— Гарна птиця,—сказав ти по хвилі,— а коли отак загукає, то чогось поневолі на серці моторошно робиться.

— Наче щось живе вмирає,—додала я, і по мні також пройшов мороз при тих словах.

— Мов якийсь демон глузує з людської віри, з людського сподівання.

— І з людської любови,—докинула я сантиментально.

А мені було так смішно, так смішно!...

— І знає чоловік,—промовив ти по хвилині, коли сова обізвалася ще раз,—що це ж нічим неповинна, ні в яких демонських штуках непричасна пташина, а проте її голос робить такий ефект. Чисто театральний ефект. Штука для штуки.

— А ти певний, що за цією штукою не криється якась тенденція?—запитала я.

— Яка ж тут може бути тенденція?

— Ну, а може справді який лихий демон у тій хвилі сміється над нами?

— Га, га, га!—засміявся ти.—Над нами? Чим же ми далися йому на сміх?

— Нашою любов'ю. Може він завидує їй.

— Гм... як на демона, то це можливо. Та ми маємо міцне забороло на його стріли.

— Яке?

— Саму нашу любов. Її силу, її щирість. Оту отвертість, що не допускає найменшої тині між нами.

Ти сказав це з таким дитячим довір'ям; з такою певністю, що в мене навіть не стало духу подразнити тебе. Я затулила тобі уста гарячим поцілуєм.

— І ти, Массіно, так віриш мені?— запитала я.

— Хіба ж можна не вірити тобі? Не вірити оцьому?...

І ти притиснув мене до себе і цілував мої уста.

В тій хвилі від нашої возівні почувся дзвоник.

— Це Генрись збирається їхати,— сказала я мимоходом.

— Нехай собі їде. Ніч місячна,— сказав ти, держачи мене в своїх обіймах.

Затупотіли коні. Затуркотіла бричка. Скрипнула брама. Я ще раз палко поцілувала тебе і легенько увільнилася з твоїх обіймів.

— Хвилинку, Массіно. Я зараз буду тут.

І я вибігла з веранди до сальону, звідтам до свого покою, і тут мало не впала на ліжко. Мене душив шалений сміх. Я залилася п'яним, божевільним реготом.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Хвилинку, Массіно! Я зараз буду тут. Ха, ха, ха!

Чи довго ти чекав?

Ця хвилинка протяглася трохи довго, мій бідний, глупий, недогадливий Массіно! Від тої хвилинки ми не бачилися й досі»,

«Мій бідний, гупий, недогадливий Массіно!».

А ти то, багата, мудра, догадлива Маріє, великого щастя доскочила? Адже скроплюєш сльозами оці картки!

Стаєш мені, як жива, перед очима в тій останній хвилі нашого бачення. Веранда густо обросла диким виноградом. В однім куті простий дощаний столик. На ньому лампа. Ти з одного боку сидиш на кріслі, я з другого. Генрись тількищо пішов. Ти регочешся вслід йому.

— Манюсю—говорю я—ти дуже весела сьогодні.

— Так, дуже весела, дуже весела! Ха, ха, ха!

— А не можна знати, чого ти така весела?

— Мабуть перед сльозами.

— Що ти, люба! Відки тобі до сліз, пташино моя?

І я беру твою руку і стискаю її.

Ти встаєш і приступаєш до мене. Легенько виймаєш свою руку з моєї, кладеш мені обі руки на плечі і поважно, тихо дивишся мені в лице.

В тім моменті й тепер стоїш мов жива мені перед очима. На тобі перкальова сукня, червона з білими, круглими цятками. На шиї золота брошка з опалем. У волоссю металевий гребінець. Стоїш похилена наді мною. Мої очі спочивають на твоїх грудях, що злегка хвилюють під сукнею. Потім я підводжу їх на твоє лице. Твої губи легенько тремтять.

— Любиш мене, Массіно?—запитуєш ти тихо.

— Дитя моє, ти ж знаєш, як я люблю тебе!

Я беру одну твою руку і тулю її до уст. Ти легенько відтягаєш її і знов кладеш на моє плече. Щось мов здавлене зітхання підіймає твої груди. А я сиджу і люблюся тобою.

— Любиш мене, Массіно?—по хвилиній мовчанці знов запитуєш ти.

— Манюсю моя!

І я обіймаю рукою твою талію і пригортаю тебе до себе, не встаючи з місця. Ти вся починаєш тремтіти. Твій віддих прискорюється, руки тремтять на моїх плечах.

— Та невже ж це правда, Массіно,—запитуєш ти.—Невже ти любиш мене?

— Як же маю тобі це доказати?

— Як маєш доказати?—звільна, немов з розчарованням повторяєш ти і твій зір понад мою голову блудить десь у далечині.—Як маєш доказати? Хіба ж я знаю?

— Щастя, це факт, який не потребує доказу,—мовив я, не випускаючи тебе.—Я щасливий.

— Ти щасливий,—повторила ти якимось бездушно, мов луна. А потім, обертаючи до мене очі, в яких раптом запалали якісь таємні іскри, ти запитала:

— А що таке щастя?

Я глядів на тебе. Мені було так люблю глядіти на тебе, впиватися твоєю красою. Це було моє щастя. Давати в тій хвилі філософічну дефініцію щастя видалося мені профанацією цієї райської хвилі. Ти

перша перервала її своїм сміхом. Із подвір'я забрязчав дзвінок...

Ти вибігла, щоб не вернути більше. А я сидів на веранді, курих папіроску, пускав із неї дим тонкими клубками і плавав у рожевих хвилях розкоші, дожидаючи тебе.

Дурень, дурень! Засліплений, егоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глупе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої зуби не впилися в тебе?

Аджеж я знаю, розумію тепер, що та хвиля рішила про мою долю. Що в тій хвилі я втратив тебе.

О, я дурень! О, я засліплений егоїст! Естетик убив у мні живого чоловіка, а я ще й горджуся тим убитим трупом!

Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непростимий гріх тої хвилі?

«Чи тямиш ту сукню, що я в ній була вбрана того вечора? Червону в круглі, білі цятки. Вона в мене досі. Я бережу її як святість, як найдорожчу пам'ятку.

Вона нагадує мені ті останні хвили, пробуті з тобою. Буває так, що дивлячися сама на себе, згадуючи свої пригоди, я починаю сумніватися, чи це я сама, чи може моя душа вийшла в якесь інше, чуже тіло. В таких хвилях та сукня дає мені живий доказ моєї тотожності.

Я цілую її і мочу сльозами. А знаєш, чому? У мене в голові повсталала і мовцях сидить думка, що в тій самій сукні я маю знов появитися перед тобою.

Ось чому я бережу її як святість. Вона для мене жива заповідь кращої будучини.

Бідні ми сотворіння з нашими святощами! Шмат старого полотна, засушене крило давно вбитої пташини, перед літами зів'яла квітка, стара книга на давно забутій мові—а піді ж ти!

Прикипить наше серце до такої бездушної речі, настелить на неї наша уява все найкраще і найстрашніше, що має наша природа,—і ми носимося з тою річчю, бережемо її, терпимо і б'ємося і вмираємо за неї!

А глянути збоку, нечутливими очима і невірним серцем—тільки засмієшся або плюнеш і відвернешся!»!

«Як я сміялася, як я сміялася, сідаючи на візок біля Генрися!

Голос дзвоника, це був наш умовлений сигнал. Я спакувала свої речі вже за дня і потайно передала йому. Він мав їх у себе на возику.

В своїм покою я лише написала татові карточку: «Па, татусю! Іду на пару день до тітки до Городка. Дуже просила. Не турбуйтеся мною». Положила йому на бюрко і вийшла. Ані хмариночки жалю не було в душі.

О, пізніше, аж геть пізніше прийшла вона, але вже не хмариночка, а порядна осіння хмара, що затяглася на триденну—що я кажу!— на трілітню сльоту!

Як я сміялася, виїжджаючи з рідної хати! Серце аж підскакувало, в грудях тріпалося щось, мов пташина, що виривається

з клітки. Я гаряче стискала Генрися, що мав обі руки зайняті, одною держачи віжки, а другою батіг. Я стискала його, цілувала, гризла з радості його рамя, мало не кусала його дівоче-невинне лице.

Гей, якби я була знала в тій хвилі те, про що дізналася трохи пізніше! Гей, якби я була знала!

Ми заїхали до Городка на одинадцяту. Саме пора була. Я зараз метнулася до одного знайомого, де звичайно ночували люди з нашого села. Сказала йому, що приїхала сама (не раз так приїжджала) і маю побути пару день у тітки. Чи не ночує в нього хто з нашого села, що завів би коні й візок назад до татка? І овшій, зараз знайшовся такий чоловік із нашого села. Я ще й тут написала татові карточку і передала тим чоловіком. Дала йому корону. Втілювався неборака, бо мав завтра пішки вертати три милі і тратити робучий день. Обіцявся, що лише попасає коні, зараз поїде до дому, щоб ранісінько бути на місці. Зорудувавши все, я побігла на двірець залізниці.

Була крайня пора. Вже йшли сигнали, що поїзд рушив із Каменоброду. Ще пару мінут, і ми обоє з Генрисем сиділи в окремій купе другої класи і всею силою пари гнали до Кракова.

Між нами все було уложене. Генрись мав у Кракові родичів. Його батько— маючий купець, визначний краківський міщанин, що власне купив село з показним шматом ліса і для того й сина дав на лісову практику. Батько хоче віддати йому

це село в заряд і буде дуже рад бачити сина відразу жонатим. Візьмемо шлюб у Маріяцькім костелі і по кількох днях гайда на село. Чудова підгальська¹⁾ околиця. Розташуємося, розгосподарюємося і зараз спровадимо до себе таточка. Ой, як гарно буде!

Генрись навмисно не хотів наперед говорити татові нічого. Ми знали, що татко не спротивиться моїй волі, а, бачучи мене щасливою з Генрисем, і сам буде щасливий.

От такі пляни снували ми до самого Кракова, переплітаючи їх рясними поцілуями, пестощами, реготом та поважними розмовами.

Генрись умів оповідати забавні анекдоти і, коли лише бачив хмарку задуми на моїм чолі, зараз починав якесь веселе оповідання, щоб розсмішити мене.

В Кракові нас зустріла перша несподіванка. На двірці дожидав нас пан Зигмунт—Генрись казав, що це завідатель дому його батька. Що це за уряд такий, я не могла зрозуміти, та й не до того мені було. То був пан високий, сильний, плечистий, як ведмідь, з великою чорною бородою, з малими блискучими очима, з понурим видом, від якого віяло якимось холодом і жахом. Я відразу почула до нього антипатію. Але Генрись привітався з ним, як з добрим, любим знайомим і розмовляв щось довго. Я сиділа в ідаальні і снідала. Потім прийшов до мене Генрись і сказав, що його батьки виїхали до Варшави і веліли й нам зараз же їхати туди.

¹⁾ Підгальська—підгірянська.

Там у них велика фамілія і там має відбутися наше весілля. Пересидимо лише цей день у Кракові в готелі, бо їх власний дім виарендував на пару місяців пан граф Стенжицький для якихось заграничних гостей. Це все сказав йому пан Зигмунт. До мене він не зближався, заваживши мабуть, що я глянула на нього тим оком, що на пса. А на ніч, мовив далі Генриць, цілуючи мене в руку, поїдемо далі. Пан Зигмунт вистарає нам паспорти, і завтра повітаємо наших у Варшаві.

Я була, не вважаючи на втому, така щаслива і така весела, що навіть не пробувала розмірковувати ті історії. Я віддалася Генрицьові в розпалі своєї пристрасти і мені байдуже було, де брати шлюб, у Кракові чи в Варшаві. Ми поїхали до готелю.

Я лягла спати. Генриць вийшов кудись. Прийшов аж на обід. Пообідали, попестилися і Генриць знов пішов кудись. Казав, що має ще деякі інтереси полагодити. Вернув над вечір. Паспорти для нас були вже готові, властиво один для нього «з жінкою». Я кинулась йому на ший і почала пристрасно цілувати його, побачивши урядово затверджену тусвою титулятуру. Ми заплатили в готелі, поїхали на залізницю і за чверть години мчалися поспішним поїздом до Варшави».

Генриць, Генриць! Яюсь я мало тямлю його. Так собі, молокосос. Не любив

глянути просто в очі. І хто б його подумав, що він...

А, правда! Старий лісничий поїхав був із дочкою до Львова. Два дні гостювали. Приїхали в трійці, привезли отого Генрися. Старий дуже тішився, що знайшов такого гарного практиканта. Хлопець хоч до раги приложи. З дуже доброго дому. Має укінчену лісову школу. Свідоцтва дуже гарні. За плату не торгувався, бо казав, що має деяку поміч із дому, а бажає тільки практики.

Справді випрактикував гарно!

Старий любив його як свою дитину. Держав у себе в лісничівці. Водив із собою по лісі. Не мав, здається, перед ним ніякого секрету.

Цікава річ, що коли зeszла донька і тиждень по її від'їзді не було відомости від неї, і тітка з Городка на запитання відповіла, що Манюся зовсім не була в неї, і всякі пошукування через поліцію і жандармерію не дали ніякої вказівки крім тої, що Манюся і Генрись разом поїхали до Кракова, і коли показалося, що Генрись у Кракові не мав ніякої рідні і нікому не був відомий,—коли показалося все те, старий мов і зовсім забув про Генрися, жалував за дочкою, але не робив ніяких дальших старань, щоб віднайти її, а швидко й зовсім замовк, перестав говорити і бачитися з людьми, поки в початку зими не спочив у могилі.

Ну, ну, цікаво, чим то покаже себе той Генрись.

«Чи ти віриш у сни, Массіно?

Чи снилося тобі коли таке, що ти злякався чогось і втікаєш? А за тобою погоня. Якісь вороги, якісь скажені собаки, якісь дикі звірі. Женуть, щодуху, з різних боків. Ти біжиш із усієї сили, швидше, швидше, а вони за тобою. А з боків усе нові. Ось і спереду забігають. Ти в бік скачеш і знов біжиш. Рад би летіти, а тут у тебе ноги слабнуть, робляться мов олов'яні. Щось немов хапає за них. Ти падеш, а під тобою земля провалюється. Ти летиш, летиш вниз, і все ще чуєш за собою погоню. Секунда, друга, третя, а кожна довга як вічність, а страшна як пекло. Ти ждеш, що ось-ось розіб'єшся о щось тверде—і прокидаєшся. Ти весь мокрий від поту, серце б'ється швидко, дух у груди заперло, ти весь тремтиш і ще не знаєш, що це було перед хвилиною, сон чи ява?

Чи переживав ти коли такий сон, Массіно? А тепер подумай собі, що такий сон з усіма його страховищами я переживаю оце вже три роки. Не секунди, а тижні, місяці, роки. А в них кожна година здібна вбити живу душу.

А я живу, і як кажуть мої аматори, виглядаю нічого собі.

Я давно отупіла на всі страховища свого життя. Я відівчилася плакати, відівчилася жалувати, відівчилася боятися чогобудь.

У хвилинах, коли до мене вертала рефлексія і застанова, я все мала почуття, що кручуся мов билина в вітрі і лечу

кудись, лечу в якусь безодню, сама не знаю, що там на дні і чи далеко те дно.

Нічого не ощадила мені доля за ті три роки. Ані розчаровань, ані ганьби, ані багатства, ані бідности. Ще в останніх місяцях ось тут у Порт-Артурі порадувала мене стрічею з одним салдатом, що був родом із Томашова і часто бував на заробітках у Галичині і знав мого покійного батька. Порадувала мене доля стрічею з ним тільки на те, щоб я з його уст дізналася, що мій батько три місяці по моїй утечі вмер і до смерти вважав мене злодійкою. Мене, Массіно! Мене горду, чисту, чесну і непорочну тоді!

Богом кленуся тобі, сокоде мій, коли й до тебе дійшли такі слухи, що я, втікаючи, обікрала свого батька, не вір тому!

Богом кленуся тобі, я нічогісінько не знала про те, що його обікрадено. Аж геть пізніше дізналася...

Чи ж ти міг би припустити, щоб я тоді, в тій хвилі, коли розсталася з тобою, могла була побігти просто до татової канцелярії, розламати його бюрко, виняти ключі до Ветргаймівки і забрати з неї скарбові гроші?...

Як бачиш, і того загробного батькового підозріння не ощадила мені доля!

А я все те витерпіла, Массіно! І навіть... мої адоратори¹⁾ кажуть, що й досі виглядаю не погано. Правда, вони тут під японськими кулями та гранатами не дуже перебі рливі».

¹⁾ Поклонники.

«Те, що я тут оповідаю тобі, це лиш ескіз, нарис, скелет моїх пригод. На докладне оповідання не стало б мені ані паперу, ані часу, ані сили.

Торкнуся тільки злегка наболілих струн, бо вигравши повний їх концерт, можна б одуріти».

«Через російську границу переїхали ми без клопоту. Я трохи боялася, та показалося, що не було чого, Генрись якось таємно моргнув на жандарма, що переглядав паспорти, цей лише заглянув у наші і віддав нам їх назад.

Зараз по виїзді з першої станції за границею до нашого купе ввійшов Зигмунт. Я здивувалася. Я не знала, що він їде з нами. Але ще дужче здивувалася, коли він зачав поводитися з Генрисем не то як рівний з рівним, а як старший з підвладним. Він, що в Кракові мав вигляд не то локая, не то економа, кланявся нам низько і силкувався говорити солоденько, тепер плескав Генрися по плечі, щипав його в лице, як дівчину. Я зразу визвірилася на нього, та це було йому байдуже. Потім сказала Генрисеві навмисно так, щоб він почув: «Віддали цю локайську душу!» Та вони оба лише розсміялися на ці слова і Зигмунт лишився далі в купе. Годі я зо злости заплакала. Генрись заговорив до нього щось, здавалося, польськи, але так, що я нічого сінько не зрозуміла, і він, відповівши таким самим жаргоном, вийшов із нашого купе і не показувався більше.

— Генрису!—скрикнула я по його відході, тулячися до свого милого і вся тримтячи зі зворушення.—Хто цей чоловік? Я боюся його. Чого він хоче від нас? І як він сміє говорити з тобою так, як зі своїм слугою?

— Алеж дитино!—заспокоював мене Генрись.—Це мій вуйко, брат моєї мами. Дуже маючий обиватель із Любельського. Бездітний чоловік.

— Чому ж ти не сказав мені цього швидше? Пощо ти представляв мені його як завідателя свого дому?

Генрись зачервонівся, та зараз же сказав:

— Бачиш, Манюсю, він у Австрії чимось скомпромітований і був там і сьогодні за паспортом нашого управителя.

Я так мало знала світу, Массіно! Виросла в лісі, при мамі і при батькові, серед добрих, чесних, недосвідних людей. У моїй душі щось бунтувалося проти Генрисевих слів, але уста не вміли відповісти нічого. Своїми жартами та поцілуями він заспокоїв мене.

Я лягла на софку в купе і заснула і не прокинулася аж тоді, як ми вїхали на варшавський дворець.

Ми заїхали до готелю. Започували, я й Генрись, в однім покою, а Зигмунт у сусіднім. Рано снідали разом. Потім оба вони вийшли, велівши мені сидіти в покою і не виходити нікуди.

Я дістала якусь книжку і взялася читати. В полудне прийшов Генрись. Ми пообідали якось мовчки, бо він був дуже

втомлений. На мої питання відповідав коротко і неначе нерадо. По обіді вийшов, не кажучи, куди йде. Вернув аж пізно вночі. Мені здавалося, що був трохи п'яний. На мої питання не відповідав нічого. Швидко заснув. Зигмунта того і пару дальших днів я не бачила.

Другого дня знов те саме. Третього знов. На питання, коли ж підемо до родичів, Генрись усміхався якось дивно, жартував якось дико, цинічно, або відмовчувався, мов і не чув нічого. Я плакала цілими днями.

Різні фантастичні думки приходили мені в голову: телеграфувати до тата, піти на поліцію і допитатися самій до Генрисевих родичів. Але я була немов зламана непевністю. Боялася вийти на вулицю. Боялася всіх у готелі і звичайно сиділа, замкнувшись.

Одного вечера пізно вже прийшов Зигмунт і припровадив Генрися п'яного до безтями.

— Боже мій!—скрикнула я.—Вуйцю, що йому таке?

Зигмунт зареготався.

— Що я вам за вуйцьо? От постеліть тому хлопчиськові. Бачите, як зтрубився.

Генрись кинувся на софу і захріп відразу.

— Ви не вуйцьо? Хто ж ви такий?

— Я такий самий, як і ваш Генрись.

— Такий самий?... Що це має значити? Який же він?

— Такий, як я.

— Хто ви такі?

— Хіба ж він не казав вам того? Держить вас досі в дитячій невинності? Ге, ге, ге! Ми, панно Маню, треба вам знати, такі добродієць людськості, що вменшуємо багатим людям клопоту.

Я витріщила на нього очі. Він розреготався і зробив рукою зовсім недвозначний знак, як витягають щось із чужої кишені.

Я вся поблідла. Хотіла кричати, та щось у горлі здавило. Потім побігла до другого покою і пробувала повіситися. Та Зигмунт почувши, як я тріпалася на шарфі, прибіг і відрізав мене вже зовсім непритомну.»

«Два тижні я лежала хора. Генриць уже не лишав мене вдень, але сидів при мені, пильнував мене. Тепер уже не грав зі мною комедії, говорив по щирості. Він був не злий хлопець з природи, але бездонно зіпсутий. Змалку вихопившись з батьківського дому, пройшов усю злодійську школу на варшавськiм бруку. В мене серце хололо, коли я слухала його оповідань.

Пробувши місяць у Варшаві, ми виїхали на «турне», як говорив Генриць. До Лодзі, Домброви, Радома і інших міст. Ми двоє, Зигмунт і ще кілька зовсім темних фігур, що приходили часом уночі до нашої квартири, говорили щось своїм незрозумілим злодійським жаргоном, ділилися здобичею і знов розходилися. Зигмунт був проводирем тої шайки, укладав пляни,

розділював роботу, контролював виконання. В разі непослуху або недбальства був страшенно злий і гострий.

З часом почав і мене втягати в свої пляни. Я мусіла одягатися в яркі сукні і ходити з Генрисем на прохід попри вистави і склепи¹⁾, де було багато панства. Я мала звертати на себе увагу і приманювати багатих паничів, а члени шайки шниряли в юрбі і «працювали». Я знала це, Массіно! Моя душа бунтувалася, та проте мої уста всміхалися. Я чим далі, тим більше підлягала якійсь магичній, демонській силі Зигмунта. В міру того, як ми жили разом, Генрись якимось блід і затирався в моїй душі. Виявлялася вся його нікчемність, і я не звертала на нього ніякої уваги. Зигмунта я боялася, але його сила, інтелігенція й енергія імпонувала мені.

Тямлю, це було в Дорпаті. Генрися вхопили на гарячій і арештували. Я сиділа в готелі, коли до мене прибіг Зигмунт.

— Панно Маню, одягайтеся, в що маєте найкраще. А не забудьте чисту білизну!

Я витріщила на нього очі з німим запитанням.

— Не глядіть на мене, як теля на нові ворота!—grimнув він гостро.—Генрись арештований. Поки ще сидить в участку і не відданий до тюрми, ви можете врятувати його.

— Я?

¹⁾ Склеп—крамниця, магазин.

— Так. Ось вам 50 рублів. Це для при-
става. І просить, щоб вас запровадив до
поліцмайстра, якого ви попросите осо-
бисто. Розумієте? Так і скажіть: Особисто!
А живо!

За десять мінут я сиділа в дорожці...
За годину Генрись був на волі.

Адже догадуєшся, якою ціною?

Того вечера я другий раз пробувала
повіситися, але знов Зигмунт відрятував
мене. Він очевидно відчував, що кипить
у моїй душі, і пильнував мене, хоч уда-
вав, що не звертає на мене більш уваги,
як на всякий інший знаряд своєї волі.»

«Наша тура по російських містах
потяглася довго. На весну ми злетіли до
Одеси.

Тут мій Генрись пропав. Зигмунт казав,
що його піймали на крадіжі в кораблі і
небагато питаючи, зав'язали в мішок і
кинули в море. А я думаю, що швидше
він сам спрятав його. В останніх часах
він чим раз дужче сердився на нього.

— Ну, Маню,—заявив мені одного ве-
чера,—ти тепер моя.

Я видивилася на нього з тривоною,
але чула себе до тої міри в його власті,
що не посміла противитися.

— Той молокосос не варт був одного
волоска з твоєї пишної коси,—мовив він,
притискаючи мене до себе —Я тобі покажу,
як любить муж.

Дивна річ. До тої хвилі, коли Зигмунт
являвся передо мною як ватажок, як ко-
мандант, окружений тайною і недоступ-

ністю і якимось німбом неминучого фаталізму, доти його постать заслоняла всю мою душу і мені іноді здавалося, що я могла б полюбити його. Але тепер, коли він показався передо мною як мужчина, негарний з лиця, старший літами, з грубими, малокультурними привичками та манерами, я по кількох днях почула до нього погорду, обридження, а далі смертельну ненависть. За те, що він силкувався показувати мені свою любов, переслідував, мучив мене нею.

І в міру того, як я гордувала ним, ненавиділа його, знущала над ним, він усе м'як та м'як, запалювався дужчою пристрастю до мене, тратив свою волю й силу.

— Маню, — кричав не раз у п'янім стані, коли ми були самі, — ти доведеш мене до того, що я тобі й собі зроблю кінець.

— Ова, — відповідала я, здвигаючи плечима, — про себе мені байдуже, а про тебе ще більше.

В Нижнім Новгороді в часі весняної ярмарки його арештували на значній крадіжі. Він не признався до мене і мене не чіпали. Я мала дещо грошей і перший раз почула себе свободною. Та я була вже зламана, приборкана своїм дотеперішнім життям. Що з собою робити? Куди податися? Я не знала. Вертати до дому? До кого? По що?...

Я взяла білет і поїхала до Москви. Чого — й сама не тямилася. Думка була, що там знайду десь якесь місце, де зможу притулитися. По дорозі, в залізничім ва-

гоні зо мною познайомився молодий залізничий інженер, що їхав до Іркутська, а відси мав їхати далі, за Байкал, до будови залізниці. Ми розговорилися—і швидко зговорилися. Він був чоловік нежонатий, ішов на добру плату в далекі некультурні краї. Я не багато й надумувалася, коли він предложив мені їхати з собою.

Володимир Семенович був чудовий чоловік. Стільки смирности, делікатности та виrozumілости я ще не стрічала в мужчини. Від першої хвилі знайомости я говорила з ним свобідно, як із старим добрим знайомим. Він услугував мені, упереджав мої бажання, дбав за всі дрібниці в дорозі і на квартирі, як добра мати. Я дивувалася не раз, відки в Росії беруться такі мужчини.

Та швидко мені довелося пожалкувати, як вони пропадають—як скоро і як глибоко падають!

Ми зупинилися в Іркутську. Зразу на тиждень, поки не надійдуть інструкції з Петербургу. Та минув тиждень, минув другий, ба місяць і два місяці інструкція не приходила. Пенсію мойому Володі платили і то дуже гарну, а роботи не було ніякої, веліли ждати.

Ось тут я пізнала його з іншого боку. Свої медові дні ми пережили швидко, а потім він зачав нудитися зо мною. Ми переговорили все, що могло цікавити його, та швидко обоє наткнулися на такі теми, про які не хотілося говорити. Книжок не було, товариства не було. На світі сніги,

морози, метелиця. Швидко мій Володя почав виходити по обіді з дому і вертати аж вечір п'яний. Зразу соромився того, але потім перестав і перепрошати мене.

В п'янім стані він робився зрештою дуже милий. Жартував, сміявся, оповідав анекдоти. Тільки по невчасі я дізналася, що в тім стані до нього присідається ще одна відьма—карти. В п'янім стані його опановувала пристрасть грача і тоді він готов був програти все, що мав.

Запізно я дізналася про цю його хибу—аж тоді, коли він програв—мене саму.

Це так було. До Іркутська приїхав десь із далекого Сибіру багатий золотопромисловець Светлов. Чоловік не молодий уже, із тульських купців, багач страшений. Дива оповідали про його жорстокість і багатства. Між іншим він був великий аматор жінок і в кожному своїм заводі, яких мав кільканадцять понад Байкалом, держав, казали, цілі гареми. Побачивши мене з Володею десь уякімось товаристві і розвідавши, що я нешлюбна жінка, він почав міркувати, як дістати мене в свої руки. Швидко він розвідав Володину вдачу, підпоїв його, завабив до карт і обіграв із усіх грошей. Розпаленому програною позичив невеличку суму грошей. Володя знов програв. Светлов позичив йому ще раз—знов програв мій Володя. Тоді Светлов запропонував Володі грати на мене: коли Володя виграє, пропадають усі позички Светлова, а як виграє Светлов, то бере собі мене.

Розуміється, Светлов виграв».

«Тямлю як нині ту сцену, Массіно! Ніч. Надворі фуга, вітер виє. Я сиджу при лямпі за якоюсь роботою і жаду на Володю.

Стукання. Входять. Не сам Володя, а ще якісь грубі голоси. Я так і завмерла зо страху. Якесь нещастя!

Входить Володя, а за ним велетень у ведмежій футрі, з широкою рудою бородою, з товстим червоним лицем і плескатим носом. А за ним поліцмайстер і кілька ще якихось панів.

Я встала і обернулася лицем до них. Володя підходить до мене нетвердим кроком. У нього сльози на очах.

— Манюсю, — мовить і уриває.

Потім узяв обі мої руки в свої долоні, поцілував їх, а потім замахнув ними і вдарив себе з усеї сили по щоках — раз, другий, третій...

— Манюсю, я підлий, я негідний! Я програв тебе в карти. Оцьому... Ніканору Ферापонтовичу програв.

І показав на велетня, що розтягнувши своє лице вшир якимось нечувано широким усміхом, підійшов один крок ближче до мене.

— Так-с! Ми мали честь і приємність, — промовив він, кланяючися незграбно.

— Чого ж панове хочете від мене? — запитала я ледве чутно зі зворушення.

— Манюсю, забудь мене, підлого! — благав, ридаячи, Володя. — Не варт я тебе! Одного пальчика твого не варт. Наплюй на мене! Відвернися від мене! Я не твій, а ти не моя.

— Дуже просимо вашої милости,—говорив до мене, всміхаючися, рудий велетень.— У нас вам, Марія Карловна, добре буде. Я чоловік хрещений і до вашої милости, сказати вам, усею душею і всім серцем.

— Алеж я вас не знаю і не хочу!— скрикнула я до нього.

— Познайомимось, Марія Карловна, це діло не довге. І охота прийде. Милости просимо не гаяти часу, бо завтра нам треба в дорогу. Пакуночки свої, що вам потрібно, звольте забрати. Тут у мене й повіз на вулиці.

— Ні, пане!— мовила я рішуче.— Я не розумію того всього і прошу вас дати мені й мійому мужові спокій.

— Милости просимо, Маріє Карловно,— мовив незрушеним солодким тоном Светлов,— не сердитися і не супротивлятися. І не забувати, що ви в Сибіру, а не в вашій еретицькій Німеччині. Ми ще тут, Богу дякувати, живемо в страсі Божім і в послуші і маємо способи уговкувати непокірних. Ось мій кум, його високоблагородіє пан поліцмайстер може, в разі потреби, поговорити з вами трохи інакше.

Поліцмайстер, що досі держався якось у тіні за велетенську фігурою Светлова, виступив наперед і запитав мене коротко:

— Ви знали Зигмунта Зембецького? Знали, правда? Не перечите. Він тут у нас ув острозі і ми можемо поставити вам його до очей. І коли не хочете завтра сидіти в острозі разом із ним, то не робіть комедії і слухайте Ніканора Фера-

поптовича. Це вам моя рада і мій розказ...

На другий день, позавивана в шуби та в медвежі шкіри, я з Ніканором Феррапонтовичем їхала вже на схід, далеко на схід у безмежні снігові простори Сибіру».

«Микола Федорович конає.

Перед моїми вікнами тількищо луснула японська бомба і знесла півдаху з будинку. Ані одної шибки цілої не лишила. Що то буде далі?

Щось немов стоїть за моїми плечима і торкає за руку і шепче:

— Швидше! Швидше! Кінчи!

Куди швидше? До якого кінця гонить мене невмолима доля? Чи під бомбу, чи на дно моря, чи до якоїсь таємної фірточки, якою ще сьогодні, ще завтра можу висмикнутися на вільний світ, на кращу будучину, а післязавтра вже не можна буде?

Массіно мій! Я ні про що не думаю, лише про тебе. Думка про тебе додає мені сили і певности серед оцього пекельного життя. Чи що роблю, чи куди ходжу, все мені здається: це лише для одної цілі здає, щоб вернути туди, до рідного краю і побачити його. А яке буде наше бачення після всьогд.. всього того, що ось тут стоїть як ряди мерців на отих картках?

Дарма! Не думаю про це.

Швидше, швидше до кінця, будь він собі який хоче!»

«Ніканор Ферапонтович був для мене дуже добрий. Проте грубість його натури і неотесаність його поведінки збуджувала в мені обридження, тим більше, чим більше він силкувався надати їй вигляд цивілізованих манер.

Боже мій, коли подумаю про ті три місяці, проведені з ним...

Та ні! Пощо тобі моїх вражінь, моїх гірких досвідів, оплаканих кривавими слізьми? Швидше, швидше до кінця!

Весною коло самого Красноярська, коли ми обоє їхали на якийсь його завод, на нас напали бродяги. Мабуть довго засідалися на нього. Мабуть візник був у змові з ними. Досить: їдемо ліською, нараз—гов! Коні стають, і до нас з усіх боків тиснуться страшні, кудлаті обличчя, блискотять ножі, револьвери...

Ніканор Ферапонтович боронився. Був страшенно сильний. Та з самого початку борні один бродяга віпхнув йому свій ніж між лопатки. Він рванувся і ніж лишився в тілі. Доки ніж був у тілі, доти Ніканор Ферапонтович боронився. Кидав напасників як снопи, ломав їм ноги копняками своїх здоровенних чобіт. Та коли бродяга підсунувся ззаду і вирвав ніж із рани, Ніканор Ферапонтович швидко ослаб і покотився додолу.

Мучили його страшенно... Знущалися над ним, поки не сконав.

Я сиділа в повозі, як труп, і гляділа на це труп'ячими очима.

Потім ми поїхали. Хто такий? На кізлі сидів інший візник, а обік мене в футрі

Ніканора Ферапонтовича—Зигмунт.

— Цілий місяць полюємо на тебе,— сказав він коротко.—Ну, Богу дякувати, нарешті спіймали.

На лісовій поляні була нарада. Боже мій, які лиця! Які фігури! Які голоси!

Ділили добичу. За мене зчинилася бійка. Зигмунт доказував, що я його жінка, але там, у сибірських лісах цей доказ не мав ніякої ваги. Я дісталася ватажкові. Його звали коротко «Сашка», але хто він був, якої народности і якої віри, цього не знав ніхто і до цього було всім байдуже.

Зигмунт покинув ватагу, шепнувши мені на відхіднім:

— Не бійся.

По двох тижнях ватагу в її лісовій криївці обскочили три роти салдат. Сашку на місці повісили. Інших позаковували.

Мене взяв капітан. Зигмунта, що припровадив їх туди, закували разом з іншими. Більше я не бачила його. Ніч нас звела, ніч розвела, і для мене він лишився страшним виплодом ночі.»

«Переводжу дух. Згадую...

Оце, що тепер прийшло, майже рік, це було найтяжче, найстрашніше з усього, що я зазнала в життю.

Ані побут між злодіями, ані блукання по сибірських тундрах, ані життя в тайзі серед бродяг не було для мене таке страшне та погане, як життя в домі капітан-ісправника Серебрякова.

У нього була шлюбна жінка, зла як гадюка, але загукана ним, держана в страсі і вічних побоях. Подумай, як то було нам жити обом?...

Капітан раз-у-раз пив, а в п'янім виді бив нас обох, не розбираючи.

Дні й ночі минали мені, як у найтяжчій каторзі.

Нарешті я втекла від нього. Хотіла йти в Байкал, утопитися, та натрапила на поїзд, яким їхали війська на війну з Китаєм. І поїхала з ними. Мені байдуже було, з ким...»

«Страшна була ніч. Бомбардування сильніше, як колибудь досі. Здавалося, що все місто розторощать на порох.

Микола Федорович умер. Ховають його з парадом.

Сьогодні тихо. Штурм відбито. Обі сторони ховають убитих та перев'язують ранених. Якби ти бачив, що криється в цих худеньких, невидних словах!...

Китаець говорить мені:

— Ця ніч... почта поїхав.

Кінчу цей лист. Досить. І так усього не переповісти. А маеш доказ, що я не хотіла утаїти від тебе нічого.

Прощай! Любий мій!... Та ні, не буду розжалоблювати себе.

Адже побачимося... як не тут, то там? Віриш у бачення там? Я вірю. Здається, що якби на хвилю перестала вірити, то здауріла б, руку наклала б на себе. А може ця сама віра—симптом божевілля?

Прощай! Гармати грають. Чи новий штурм? Іду над море, щоб передати лист китаїцеві. Ще раз прощай! До побачення.
Твоя

Сойка».

І це має бути правда? Ні, ніколи!
Глупа, романтична дівчина повидумувала, щоб...

Та що це я?

Три чверти на дванадцятую! Господи! А я сиджу над цим листом і весь замочив його сльозами!

Цілу годину просидів, сам себе не тямлячи. І плачучи. Що це зо мною діється?

Новорічна година наближається. Чи так то я надіявся зустрічати її.

Де мої сподівані радощі! Де мої естетичні принципи? Де мое тихе задоволення! Пропало, пропало все! Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба і розчарування, і безмежні муки, і крихітки радощів, задля яких і безмежні муки не муки!

Що таке чоловік для чоловіка? І кат і Бог! З ним живеш—мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!

«До побачення». Так вона кінчить. Та невже ж це можливе? Невже для нас, розділених так многими могилами, є якесь побачення? Ні, не вірю!

А понад ті могили пливе рікою одно велике неперерване страждання. І мучить нас.

До побачення, серце! Приходь, приходь!
Що врятувалося, переходячи через стільки
могил, що лишилося живе в наших серцях
по стільких руїнах—нехай живе! Нехай
надіється!

Та ні, мабуть не для нас надія! Не для
нас весна. Ми змарнували, поховали її.
Нашої весни не воскресить ніяка сила!

Де ти тепер? Чи все ще там, у тім
кривавім Порт-Артурі, серед ранених та
призначених на загибель, сама носячи
своє велике кладовище в серці? Чи може
давно вже твої кості розмиває бурхливе
Жовте море?

Чи може знов доля викинула тебе в
широкий світ, у сибірські тундри, в китай-
ські брудні передмістя, вкинула в болото
і грається тобою, як забруканою, попсо-
ваною забавкою, поки не кине десь на
смітнику? Голубочко моя! Де ти, озовися!
Нехай у цю новорічну годину хоч дух твій
перелине через мою хату і торкне мене
своїм крилом! Нехай його подих донесе
хвилю дійсного, широкого, многостражду-
щого життя в моє слимакове, паперове
та негідне існування! Може й я прокинуся
і стрясу з себе ті пута і рвануся до
нового життя!

Дзінь-дзінь-дзінь!
Дзвоник у передпокою! В цю пору?
Що це таке? Телеграма?
Івась мабуть спить уже?
Та ні. Чую, відмикає.

Якийсь гомін! Що це? Хто це? До мене? В таку пору?...

Кроки в сальоні.

— Це ти, Івасю?

— Я, прошу пана.

— Ти ще не спав?

— Ні, прошу пана. Читав досі.

— Що там таке?

— Якась пані в передпокою. Конче хоче бачитися з паном.

— Пані? стара? молода?

— Не знаю. Завуальована. Я перепрошав, не хотіла йти. Скинула футро. Там холодно, а вона сидить у такій легкій сукні, червоній з білими цятками...

— Преси!

В лютім 1905.

БАТЬКІВЩИНА

(Присвячую Високоповажаному Хведору Вовку на спомин нашої спільної мандрівки 1904 р.)

Нашого товариша Опанаса Моримуху прозвали ми ще в гімназії Батьківщиною, — не на честь популярної газети «Батьківщини», яка тоді ще не виходила, а з іншої причини. Він мав звичай, коли говорив про свого батька, називати його «батьківщиною»; так само матір поза очі називав «материзною», «стрийка», «стрийщиною», і загалом любив жартом перекручувати, або як він казав «підплішувати» мову. Він степенував добрий, ліпший і ліпшіший; силкувався написати цифрами число кільканадцять, міцно обстоював за численням днів назад: нині, вчора, поза-вчора, якось, позаякось; боровся з учителями за різницю між словом повітря, яке вважав рівнозначним із німецьким die Pest—чума, і «повіте», що мало значити die Luft,— одним словом, був незвичайний майстер від язика. Він один у цілій нашій гімназії вмів не тільки говорити по-бойківськи, бойківськими словами, формами к акцентом, але знав характерні нюанси

говору майже кожного села в околиці Дрогобича. Він приніс і пустив у курс такі діалектологічні перли мазурського говору з Рихтич, як «zarzuj dźwirże», що мало значити «запри двері» і «wųżeni imienie па zagumienie», що мало значити «вижени худобу («іміне» в підгірськiм діалекті) на пасовисько». Він був добрий ученик і добрий товариш, загальнолюблений за-для свого доброго гумору, дару удавання різних голосів та висловів, та незліченої сили приказок та дрібних оповідань і анекдотів, якими в хвилях веселости щедро пересипував свою мову.

Його батько, старий Моримуха, був, як казали, заможній селянин із Колодруб, невеличкого наддністрянського села. У нас тамошніх селян називають «Заболоттями», бо вони живуть на рівнині, яку часто заливає Дністер, серед багон та болот, а на дорогах, які ведуть через їх села, болото, як кажуть, не висихає ніколи. «У нас болото святеньке,—говорив було Опанас,—як розчинять з одною паскою, то кисне аж до другої». «Заболотеї» визначаються також своїм строем: не носять гунь ані суконних свит, тільки довгі, майже до самої землі, полотнянки.

— У нас, як котрий сват виросте високий,—говорив було Опанас,—а в стані тонкий, а одягне таку полотнянку, а в половині перепереже вузьким ремінцем, а зігнеться вдвоє, витягаючи ноги з болота, то виглядає зовсім так, як ціп: ціпивно хтось держить у руці, а билень кінцем загруз у болоті.

— А чи правда то, що в вас ті полотнянки перуть, як на Панталіма, то аж знов на Панталіма?—питаємо було, жартуючи.

— Неправда!—з комічним обуренням відповідає Опанас.—У нас ніхто не бачив, щоби полотнянки прали. Носить доти, доки нижній кінець не обігние з болота. Тоді на колодку, відмірить п'ядь, та й сокирою цюк-цюк! І полотнянка йде на когось меншого замість нової, а більший дістає нову. І так її все направляють, доки з полотнянки не зробиться лейбик. Цей дістає найстарша бабенція, що сидить за комином і пряде клоччя.

Ми, бувало, боки зриваємо, регочучись із тих Опанасових вигадок, а Опанас бай-дуже собі, і не скривиться, мов щирісіньку правду говорить. Які були відносини Опанаса до батька й матері, ми якось не могли зміркувати. Правда, він поза очі називав їх жартуючи «батьківщина» та «материзнина», але ніколи ми не чули, щоб він справді кпив із них, або нарікав на них. Тільки збоку знали ми, що старий Моримуха був чоловік заможній, але дуже скупий. У нього не було більше дітей, Опанас був одинак. Моримуха дав його до гімназії тільки наслідком зусильного намагання священика та вчителя, але силкувався надгородити собі ту шкоду не лише тим, що вишукував йому якнайдешевшу й найпоганішу квартиру, привозив йому скупю сухого хліба та бульби, або ячмінних круп без омасти, але навіть пізніше, коли Опанас заробляв собі приватніми лекціями пару гульденів у місяць,

не соромився щопонеділка випрошувати в нього пару «дудків» то на тютюн для себе, то на топку соли, то на обарінки для вуйчаників та тітчаників дома. І Опанас давав, а для малих вуйчаників та тітчаників і сам купував то калачі, то цукерки, то дешеві забавки та передавав додому.

Раз тільки витягли ми в нашого Опанаса невеличке оповідання, про його батька, та й то треба було його від нього, як то кажуть, кліщами витягати. То так було. Одного понеділка старий Моримуха чомусь не міг приїхати до Дрогобича, і передав цілотижневий провіянт для сина через якогось сусіда, розповівши йому, де й як має шукати синові квартири. Приходить сваток до нас на квартиру з кобелею в руці та й питає крізь вікно:

— А чи тут Каганців Панаско?

Ми поприходили зі школи, а Опанаса ще не було.

— Каганців?—перепитуємо.—Тут живе Опанаско, але не Каганець, тільки Моримуха.

— Ну, та той, той, той сам. У нас його називають Каганець.

— Ба, та чому? Через що?—питаємо ми зацікавлені.

— Е, та то би довго повідати, а мені нема коли. От, каже, тут йому тато футраш¹⁾ передав. Виберіть із кобелі, бо кобеля моя.

— Та розповіжте бо, чому старого Моримуху називають Каганцем?—налягаємо ми.

¹⁾ Живність (в. Фр.).

Але сусід уже взяв кобелю, натиснув стару солом'яну крисаню на потилицю, та й обертаючися йти геть, каже:

— Питайте Панаска, він сам скаже, а я не маю коли.

Та й пішов. А коли Опанас прийшов зі школи, ми зараз до нього, як пси до діда на перелазі.

— Чому твого старого називають Каганцем?

— А ви відки це знаєте?

— Та був тут ваш сусід, приніс тобі «футраш», та питав, чи тут Каганців Панаско?

— Ну, то було його питати, відки мою батьківщину прозвали Каганцем.

— Ми питали. Він велів запитати тебе!

— Ей, дайте мені спокій!.. Я такий голодний, як коли б у мні дно випало, а вам чорт зна чого захочується.

— І ми голодні. Та поки обід буде, говори.

— Говорить ви; я послухаю.

— Ні, зараз кажи, чому твою батьківщину прозвали Каганцем?

— Та чому?—нерадо мовив Опанас.— То колядники збиточники. Прийшли колядувати під наші вікна, а тато не мав дрібних.

— А може не хотів дати?—втрутив хтось.

— А може й не хотів,—згодився Опанас.— Досить, устав з лави та й стукає до вікна, нібито не треба. А колядники кричать: «Татусю, таж то Різдво Христове, раз у рік свято! Годиться колядників приймати». А тато каже: «Вже були трої».

— А то певно неправда була?—втрутив знов хтось збоку.

— Та може й неправда. Або я знаю!—згодився Опанас.—А колядники не хочуть уступитися. А тато до них: «А будете колядувати за каганець вівса?» Як почули колядники таку ціну, то зразу в сміх, потім помуркотіли щось поміж собою, а потім крикнули: «Будемо»!—та й заколядували.

Опанас урвав, мов нараз похопившись, що задалеко забіг у своїм оповіданню.

— Ну, як заколядували?—питаємо.

— Або я знаю,—каже якимось несміло Опанас.

— Знаєш, знаєш!—кричимо.—По носі тобі видно, що брешеш! Зараз говори, як заколядували.

— Але ви будете з мене кпити.

— Ні, слово чести, що не будемо.

— Або з моєї батьківщини.

— Ні, ні, говори сміло!

— Та як заколядували! Там між ними був такий цупкий на вигадки, так той за-тягнув, а всі за ним, та так мов сокирою рубають.

Бог предвічний народився,
Прийшов днесь со небес;
Моримуха так як пес
Розвередився.

Тріє царі ідуть со дари;
Парубки співаки,
Раз у рік колядники
Колядували.

Тріє царі, де ви йдете?
Та й ідіть далі в світ,
Бо у мене грошей ніт,
Дармо ревете.

Звізда ясна об'явилася...
А я вам хіба дам
За колядку співакам
Каганець вівса.

Слава Богу, вже й пісні кінець!
Нам овес, а ти пес,
Та вже будеш вік увесь
І сам Каганець.

— Ну, але вже колядники не дожидали того вівса. Вибігли до них татуньо з палицею, а вони лиш поза хату злопотіли, як коні. Іще тої самої ночі нова колядка пішла скрізь по селу, і від тоді татуня прозвали Каганцем. Уже вони до попа і до війта на скаргу ходили, та що з того, ще їх наганьбили, а того, що їм приліпили злі язики, вже до смерти ніяка людська сила їм не відійме.

Опанас розговорився, та коли скінчив і замовк, ми могли зміркувати, що йому й самому не мило було, що так розбалакався. Кілька день потім він був якийсь квасний та незадоволений і на всякі питання відповідав нерадо, просто кажучи, відбуркувався. Так і видно було, що сам собі вразив якесь болюче місце і не міг дарувати собі того. Була в нього якась тиха амбіція, що, раз ображена, огорожувалася мовчанкою, особливо коли та враз доторкала його улюбленої «батьківщини».

З часом я переконався одначе, що назвою «батьківщина» він обіймав не так своїх родичів та свояків, як радше щось неособове, хоч не можна сказати щоб абстрактне. Я мав нагоду раз під час вакацій загостити до нього додому. Після могого рідного Підгір'я його рідне село,

положене на болотистій Дністровій долині, серед лоз та очеретів, видалося мені страшенно нецікавим та одноманітним. Низенькі хати, низенькі плоти, коряві верби, чорні вільхи понад берегами грузьких річок, і рівнина-рівнина, поперетинана бездонними болотами, стругами та охабами - все те якимось давило мою душу, навівало сум і нудоту. А мій Опанас бігав по тій сумній околиці оживлений, веселий, щасливий, що я й пізнати не міг того тихого, малоговірного та задуманого хлопця, яким він був у Дрогобичі. Він увесь день тягав мене по вбогим садку довкола своєї батьківської хати, оповідав мені історію кожного дерева, кожного корчика, кожного ривчака і кожної кладки. Він знав кожну стежку на непереглядній наддністрянській сіножаті, кожну баярку і кожний закрут ріки, знав, у якім очереті гніздяться дикі качки, а де можна знайти достиглі ягоди смородини. Кожну грушку на межі, кожний корч жостелі серед тернини над річкою, кожний китях калинових ягід, навислий над водою, і кожну темнобагрову «павку» на очереті він вітав радісними окриками, як старих знайдмих. І всюди він умів щось цікаве оповісти, з кожною дрібницею в'язався якийсь момент його життя. «Отут ми тої та тої осені зловили журавля на нічлізі». «Отут моя батьківщина торік чепила величезного щупака: корчмар не торгуючися, дав два папірки». «Отуди треба йти навпростець до Луки»... «Отут мені раз трапилося те й те». Він не вгавав весь

час мого побуту, був невтомний, бігаючи зо мною скрізь і оповідаючи про все, а все було цікаве-прецікаве для нього. Цей мій невеличкий побут у його селі дав мені ключ до розуміння його вдачі, його тихої і глибокої пристрасти, що була, можна сказати, основною нотою його життя. Я ще ніколи не бачив хлопця, щоб так гаряче любив свій рідний куток, так живився з ним і весь жив у нім, і мене дивувало тоді лиш одно: як можна було так усею душею прив'язатися до такого мізерного, сумного, однотонного та нічим не визначного місця, як ота його славетна «батьківщина».

II

Я пішов на університет двома роками швидше від Опанаса Моримухи, та й потім якось не зійшовся з ним ближче. Я знав лише, що він здав матуру, на жадання свого батька записався до духовної семінарії, хоч не почував у собі ніякісінької охоти до духовного стану, та швидко якось виступив із семінарії та переписався на філософію. Якось по році я довідався випадково, що обоє старі Моримухи померли, так що Опанас лишився самотнім спадкоємцем своєї батьківщини. Швидко потім я зовсім втрапив з очей Опанаса. Він якось щез зі Львова, і ніхто з його ближчих знайомих, у кого я перепитував за ним, не міг сказати мені нічого про те, куди він подівся. В

першій хвилі я подумав було, що він покинув університет, до якого його нічого-сінько не тягло, і пішов на село на батьківське господарство. Я вже збирався «на хибив-трафив» написати йому лист і поздоровити його з улюбленим сільським життям, коли одного разу здибав у Львові кількох селян із того села і почав розпитувати їх про Опанаса. Вони зразу не розуміли, про кого я питаю, а далі один догадливіший гукнув:

— А, це ви про Панаска! Про Каганцевого Панаска! Ого, зійшов наш Панаско на пси.

— Е, ні, куме, — перебив йому другий. — Не ладно так казати. Хто ще знає, що з ним сталося. Я гадаю, що він подався на пана.

— Як же це так? — запитав я. — Один каже, що зійшов на пси, а другий, що подався на пана.

— Та то на одно вийде, — мовив перший селянин, очевидно більше жартливої вдачі. — Бачите, скоро вмер старий Каганець, Панаско приїхав, і щоби вам слово сказав кому, порадився чи що, а він просто до орендаря, та й бух!, продав усю свою батьківщину.

— Та й ще як продав! Запівдармо! Так, якби хотів з рук позбутися! — з жалем крикнув другий.

— Це правда. Якби був до нас обізвався, ми були б йому дали без торгу десять тисяч. Бо там, пане, маєтки були! А то корчмареві віддав за п'ять тисяч. А скоро гроші в жменю, наш Панаско сів на ту саму таратайку, якою приїхав, та й дмухнув із села.

Наші люди аж тоді довідалися про його вчинок, як виїздив. У селі крик зчинився. Повибігали з хат баби, чоловіки, кленуть Панаска, гукають за ним: «Юда! Юда! Батьківщину продав!» Далі молодші за грудки, за камінці, давай шпурляти за ним та все кричать: «Юда! Юда!» А стара Безкрилиха вискочила зі свого обістя, стала серед дороги перед його фірою та кричить: «Панаску! Ідеш уже? Та чекай, іди на цвинтар, вели відкопати тата та покласти по-людськи, бо він у гробі перевернувся!» Але фірман штохнув стару дишлем у груди, перевернув у сніг, бо то зимою діялося, та й погнав світами. І відтоді вже ми не бачили Панаска і не чули, що сталося з ним.

— Та вже певно, що добра йому не буде!— задумано мовив другий селянин,— Де ж би Пан Біг міг благословити такого чоловіка!

Оця відомість була для мене такою несподіванкою, що довго я попросту не міг отямитися. Як то,— думалось мені,— той Опанас, що, бачилось, так усім серцем і всею душею прилип був до своєї батьківщини, жив у ній думками і жив нею, він мав би ні з цього ні з того продати її! Відомість була неправдоподібна, дика, та проте сумніватися про її правдивість не було ніякої можності. Я пробував вдумуватися в її причини, та не міг нічого придумати. Вчинок Опанаса був для мене загадкою, над якої розв'язанням я мучився досить довго, та не догадавшись нічого, покинув думати, хоч у гли-

бині душі якось не важився з повним переконанням повторити окрику: «Юда! Продав батьківщину!»

III

Від того часу минуло десять літ. Доля кидала мене в різні боки, водила по різних закутках нашого краю і робила зо мною всілякі експерименти, чи, як кажуть, держала зо мною тверду школу. Одна її лекція завела мене в один із найглухіших закутків наших гір, до села, позбавленого всякої комунікації, доступного звичайно хіба верхи, або зимою сасьми, затесаного між великими лісами, крутими горами і рвучою гірською рікою. В чудовій затишній долині, обставлене темними стінами лісів, лежало невеличке сільце, радше подібне до пустельницького скиту, ніж до новочасної оселі, тим хіба новочасне, що в ньому невилазно гніздилася зовсім не ідилічна біднота, бруд, убожество та темнота. Сільце з невеликою церковцею на однім горбику і з просторою та невимовно брудною корчмою внизу при одинокій вулиці, що zarazом була ложищем маленького гірського потоку, тулилося, як сирота, одним своїм кінцем до чорного бору, другим губилося в яру над рікою. Від хаток, неотінених ніякою садовиною, крім верб та смерек, вибігали дві-три стежки на супротивлежну гору, внизу покриту худими вівсяними нивками, а далі обгорі-

лими пеньками недавно спаленої «пасіки»¹⁾ та корчами ялівцю. Ці стежки—то була єдина комунікація, що вела з цього світом забутого закутка далі на Бескид і в Угорщину.

Мені доводилося їхати з Угорщини і минути те село, не зупиняючися. Ми їхали верхи з провідником—угро-руським парубком із одного пограничного села. Ми поспішали, щоб на вечір добратися до найближчого містечка, та наш плян перемінила ріка. Минулої ночі в горах упав сильний дощ, і коли ми доїхали до ріки, ми побачили здоровий, жовто-каламутний вал, що зі скаженим клекотом, пінячися, б'ючись о береги та котячи по своїому дні з глухим гуркотом грубе каміння, сунувся вниз, перериваючи всяку комунікацію нашого села з дальшим світом.

Коли ми почали з'їздити над сам бережок ріки, з одної хати вийшов чоловік, і побачивши нас, почав махати нам обома руками, і кричати щось. Хоч і як недалеко було від нас до нього, але за ревом та клекотом води ми не могли розібрати ані одного слова.

— Що, що?—закричав з усеї сили мій провідник.

Чоловік переліз тим часом два перелази, відчинив ліску і вийшов на вулицю проти нас.

— Та куди там їдете?—запитав він, не здоровкаючися з нами.

¹⁾ Пасікою називають у горах місце, де весною вирубано, а восени спалено ліс, щоб на весну на тому місці засіяти «збіже», цебто овес. (Ів. Фр.)

— Хочемо на другий бік,— мовив провідник.

— Та не видите, що вода велика!

— Та видимо. А не покажете нам, куди тут переїхати?

— Хіба перескочите,— мовив чоловік, здвигнувши плечима.

— Як то?— запитали ми обидва враз.

— А так, що броду не є.

— А може де міст?

— Моста не є.

— А може добра кладка?

— Кладки не є.

— Ну, а так переїхати не можна?

— Каміння несе. Коням ноги потре.

— Ну, то що ж нам робити?

— А перечекати, аж вода впаде.

— А коли впаде?

— Цей!) завтра.

— Значить, доведеться ночувати,— мовив я, обертаючися до провідника.— Не знаєте, де би тут переночувати?— додав я, обертаючися до місцевого чоловіка, бачучи, що мій провідник стоїть заклопотаний та чухає потилицю.

— Та де би? Хіба в корчмі.

Я зирнув питаючим оком на свого провідника. Цей усе стояв, держачи за повіді наших коней, і одною свобідною рукою чухався по потилиці.

— Ну, що, Михайле?— запитав я, бачучи, що він не говсрить нічого.

— Та нічого, прошу пана.

— Підемо ночувати до корчми?

— Як пан знають. Я не піду.

1) Цей— може.

— А то чому?
— Я вже раз ночував там, та закликав
не ночувати більше.

— А то чому?
— Тут, прошу пана, найкусливіші бло-
щиці на всі гори.

Відповідь була коротка і переконуюча.
Я обернувся знов до місцевого чоловіка.

— А не можна би проситися до вашо-
го егомостя на ніч?

— У нас нема егомостя. До нас доїз-
дять що дві неділі на відправу.

— А може до якого газди?

— Та не знаю. Може би... Лиш не знаю,
у кого би?

А потім, подумавши хвилину, він додав.

— Хіба би у нашого навчителя.

— У вас хіба є навчитель?

— А є.

— То значить, є й школа?

— А є. Вже п'ять літ маємо школу.

— А де ж той ваш навчитель?

— Та недалеко. Он тут за корчмою.

І він показав нам дорогу. Було справді
недалеко. По дорозі, їдучи стежкою понад
поток, що заступав місце головної сіль-
ської вулиці і якого берегом провідник
проводив коней, я встиг розпитати у чо-
ловіка, що їх навчитель молодий ще чо-
ловік, живе сам, нежонатий, не виїздить
майже нікуди з села, що у нього не буває
ніхто чужий і що громада досить задово-
лена з нього, бо вчить «дітваків» пильно,
не б'є в школі, та і з людьми людяний:
у всьому порадить і не одного й грішми
порятує, хоч сам живе бідно. Отак роз-

мовляючи, ми дійшли до «чколи», що стояла на крутому березі над потоком. Заїзду до неї не було ніякого, тільки стежка горі невеличким, пустим огородом. Школа була така ж селянська хата під соломою, як і інші, збудована хіба остільки відмінно від селянських, що складалася з двох половин, переділених вузькими сіньми. Одна половина з трьома вікнами до горі, це була шкільна зала, а друга з двома вікнами—помешкання вчителя. Перед цією половиною огород був скопаний, засаджений яриною, з-між якої тут і там виростили гарні щепки яблунь та груш; пліт отінювали густі корчі садженої малини, порічок та «веприн»¹⁾). В однім куті стояла альтанка, отінена густим диким хмелем та обсаджена смерічками. Смерічки, засаджені з два ряди перед дверима, по п'ять у кожному ряді, заступали місце ганку. Двері були заперті, але вчителя ми застали в альтані. Пора була літня, вакаційна, і шкільного заняття не було; він, очевидно, порався в своїм огороді, а тепер відпочивав у альтані та покріплявся квасним молоком і чорним житнім хлібом.

Я увійшов до альтани й поздоровив його. Він мотнув головою, не відповідаючи нічого на моє поздоровлення і не встаючи з місця. Я попросив його переночувати мене і мого провідника. Він видивився на мене якимось тупим поглядом і не перестаючи жувати, дивився досить довго, не говорячи ані слова. Я стояв у вході і дивився на нього з заклопотанням, не

¹⁾ Агрус.

знаючи, як мені бути. На поміч мені прийшов селянин, що припровадив мене.

— Та вже, пане навчителю, будьте ласкаві! Я би й сам переночував панича, але знаєте, в мене тісно. А в корчмі не хочуть, бо там блощиці.

Учитель поклав ложку, встав і, не кажучи до мене ані слова, вийшов з альтани та пішов до перелазу, за яким стояв мій угроруський провідник з парою коней.

— Ти відки?— запитав він.

— Та з Волівця.

— А багато взяв від панича?

— Та два ринцькі¹⁾.

— А заплатили тобі?

— Та заплатили.

— Ну, то сідай на коня і їдь додому.

Ще маєш час доїхати.

— Та чому ні? До ночі доїду до своєї границі, а там я вже як дома.

— Ну, то добре. На, маєш шустку²⁾ на тютюн. Їдь, а я вже панича проведу, куди треба буде.

Я з не меншим, як досі, зачудуванням слухав тої розмови і дивувався, як це так пан-учитель, не розвідавшись гаразд, розпоряджається моїм провідником. Я наблизився до нього і сказав:

— Мені би треба до Турки.

— Добре, добре, хаи він їде,— відповів якийсь байдужно учитель, навіть не обертаючися до мене. І мій провідник поїхав. І місцевий селянин, поклонившись, пішов собі додому. Ми лишилися сами.

¹⁾ Ринцькі—ринські, карбованці.

²⁾ Шустка (шістка)—біля десяти копійок.

— Позвольте вам представитися,— сказав я, знов наближаючися до нього.

Він усміхнувся якимось силуваним сміхом.

— Ніби я не знаю тебе! За першим разом пізнав. То хіба ти не пізнав мене!

Я придивився йому, та не міг пізнати. Це був чоловік на вид 35 літ, з довгою, чорною бородою, трохи згорблений, у літній полотняній блузі і в таких самих штанах, з якимось не то меланхолійним, не то заляканим і непритомним видом. Його очі немов уникали вашого погляду, але тоді, коли він не чув на собі вашого погляду, вони спочивали, вперті десь в одну точку, в якусь далечинь, немов відси визирали когось. Я глядів та не міг пізнати його. Він якось скривився, далі завигнув плечима і похилив голову.

— Ну, та й не диво. Давно ми бачилися. А ти навіть у мене в хаті був. Моримуха Опанас, тямиш?

— Та не може бути!— скрикнув я.— Опанас!? Ні, ні за що не пізнав би! Та Господь з тобою! Відки ти тут узявся? Вчителюєш? І в такім глухім закутку! І стільки літ я не чував про тебе... Ну, ходи, оповідай, що з тобою?...

Я засипав його питаннями, та він похилив голову і якось спідлоба дивився на мене, немов би або не вірив у щирість мого зацікавлення, або міркував над тим, як би викрутитися від моїх запитань.

IV

Увечері при лямпі ми сиділи в кімнаті вчителя і розмовляли. У мене знайшовся чай та цукор, пан учитель роздув огонь та розігрів окріп, і ми згадали старий школярський звичай, попиваючи гарячий чай та закусуючи хлібом та бриндзою. Моримуха їв з апетитом, слухав моїх оповідань, та сам говорив мало. Оповідаючи про спільних знайомих, учителів та товаришів, я пильно дивився на нього, силкуючися пізнати давнього Опанаса, та все щось немов перепинювало мені, заслонювало знайомі риси, показувало в привичнім для мене обличчі якісь чужі, невідомі мені риси. Я мав таке вражіння, немов би в життю того чоловіка пройшла якась широка й глибока борозна, якою відорано його минуле від теперішнього. Кілька разів мені здавалося навіть, що в заляканій чи апатичній душі цього нового Опанаса ворухиться щось, блимає якийсь вогник, що рад би освітити цю дивну борозну, що якісь питання, якісь признання снуються у нього на язиці, раді зірватися та вилитися, але якась таємна сила зупиняє, проганює їх назад у глибину його душі. Я постановив собі допомогти тим боязким пташкам зірватися і вилетіти, постановив, як кажуть, легенько потягнути Опанаса за язик.

— А я недавно був у твоїм селі,— закинув я несподівано.

— В моїм,— з якоюсь дрожжю в голосі відповів Опанас. І сумно всміхаючися,

додав:—Де там у мене яке село? Хіба те моє, де я тепер.

— У твоїм ріднім,—поправив я.—Там, де твоя батьківщина була.

— Минулося, забулося!

І він махнув рукою і звисив голову.

— Ну, але тебе там люди не забули. Хоч ніхто не міг сказати мені, куди ти подівся.

— Благословляють мене?

— Не можу сказати, щоб так дуже,— мовив я.—А все таки не можуть вийти з дива, що тобі сталося що ти так, ні сіло, ні впало, продав свою батьківщину. А особливо я здивувався. Адже я знав, як ти любив її.

Опанас кинувся мов ужалений.

— Ти знав!? Що ти знав? Ти міг знати лише частину. А про те...

Він знов махнув рукою і звисив голову.

— Ну, Опанасе, скажи по правді, що це з тобою сталося? Так ти якось ні з цього ні з того щез із нашого горизонту, так безслідно пропав... А ще потім та нагла продаж батьківщини...

— Це не по тім було, а дрібку перед тим,—нервово, мов зачеплений за болюче, втрутив Опанас.

— Ну, то вже чи потім чи перед тим, а все таки загадка. Я довідався про смерть твоїх старих і думав, що ти пішов сісти на ґрунті та господарювати. Вже збирався писати тобі на село, коли якось випадком довідався від селян, що ти продав усе...

— Ще до того орендареві—додав він з гірким усміхом.

— І вибрався кудись. Зрозумієш і сам, що я не знав, що й думати про це.

— І що ж ти думав?

— Нічого не думав. Зупинився на тім, що тут якась загадка, якої самою логікою не розв'яжеш.

— А інші товариші що?

— Якось не доводилося ні з ким говорити про тебе. Ти в товариствах ніколи не бував.

— Ну, певно, забули!— мовив Опанас.— І добре так.

— Але скажи, що таке тобі сталося? Йшов у один бік і раптом звернув з дороги, та й гатьга! Немов якась киценька перебігла тобі дорогу.

Опанас аж підкинувся, мов ужалений.

— Киценька! Ти тямиш її?

— Кого?

— Адже ти оце згадав про неї. Значить, знаєш щось. Догадався! Чи може чув що від когось? А може вона сама?...

І він з жахом впер в мене очі.

— Вибачай, Опанасе, але я, бігме, не розумію тебе, Про кого я згадав? Хто такий вона сама?

— Киценька.

— Що за киценька?

— Як то? Не тямиш Киценьки? І не знаєш моєї історії?

— Та нічогісінько ж. І про яку це ти киценьку?

— Не тямиш? А правда, ти не бував у Суберльової.

— Був пару разів.

— Ну, то може пригадаєш. А в тім...

Я пригадав собі каварню Суберльової, що була на розі вулиць Вірменської і Гродзичьких. Це була нічна кав'ярня з дамською обслугою, свого часу ославлене місце гулянок золотої молоді. Я заходив туди рідко і то лише вдень, тому й не диво, що назва Киценьки не сказала мені нічого.

— Там була одна панна,— мовив якось нехотя Опанас.— Свого часу славна була. Її звали Киценькою. Брунетка, з розкішним волоссям, з чорними, блискучими очима. Лице—крав з молоком. Зуби чудові. На устах усміх такий, що аж за серце хапав: Голос, у розмові, не в співі, бо вона мало співала, але такого голосу я не чув ніколи. Та й загалом уся вона, кожний її рух, кожна рисочка, кожне слово, кожний позирк її очей, усе в неї було таке, що я від першої хвилі забув себе, все в неї мені видавалося невиданим і нечуваним, таким, якому нема пари в світі. Не даром кажуть, що закохання—слабкість, манія. Коли я побачив її, почув її голос і усміх, на мене найшла така хороба і то в такому сильнім ступені, що я навіть здумати не міг того, щоб їй опертися. Знаєш, що я звичайно не був ласий до жіноцтва, ані надто чутливий. Але тоді це наскочило на мене раптом, з такою силою, що я цілком стратив застанову. Так мов би з лісової гущавини нараз вийшов на лісову пожежу. І я станув без власної волі, без сили, без тям. Чув, що судьба заглянула мені в очі і що не втечу від неї.

Опанас зупинився. Він аж задихався, наговоривши стільки одним духом. На його блідому лиці запалав гарячий р'мянець, мов і справді випечений пожежею. Він говорив з очима втупленими в землю, немов углублявся в своє внутрішнє життя і боявся глянути мені в очі, щоб я крізь них не заглянув йому в душу. Помовчавши трохи та сьорбнувши чаю, він заговорив знов, проти свого звичаю сквапно, уривано, немов ловлячи образи, що неслися по овиді його душі, мов дощові хмари.

— Я не був частим гостем у Суберльової. Але раз засидівся до пізнього вечора. Сиджу за газетою, коли підвів очі, побачив її. Витріщив очі, мов сам собі не вірив. Зачудовання, це було перше, найсильніше чуття, яке опанувало мою душу. «Невже»? «Чи справді»? Такі питання вертілися в моїй голові, мов сухе листя в осінньому вітрі. Я сидів і дивився на неї. Коли вона проходила поміж столами, мої очі бігали за нею, як вірні собаки за паном. Коли наближалася до мене, мене кидало в жар, пробігало дрожжю. Коли вона щезала, я сидів мов оглушений і ждав її. Минала година за годиною; у мене навіть не ворушилася думка в голові, щоб іти кудись. Іти? Куди йти, коли тут був увесь світ, було сонце, було життя. Десь коло одинадцятої прийшли деякі товариші, вже добре підпиті, з голосним реготом, веселі, співучі. Вони позасідали при двох столах, замовили цілу масу коньяків, а побачивши мене,

притягли мене до себе. Вона увійшла, несучи замовлені коньяки.

— А, Киценька!—закричали вони і почали тиснутися до неї.—*Servus!*), Кицю! Як ся маєш? Здорова була! *Wie gehts?*²⁾).

Десятки рук протяглися до неї, одні брали чарки з коньяком, інші тислися до її грудей, рук, плечей, стану, доторкалися її, щипали її. Я весь тремтів, стояв, мов обсіпаний приском. У мене в голові шуміло, немов мене оглушено довбнею. А вона йшла спокійно, байдужна на всі безсоромні рухи, дотики та окрики. На її лиці грала якась маєстатична усмішка, немов увесь отой п'яний гармидер не досягав до її п'ят, не міг доторкнутися до неї, ані тим менше опоганити її. Я також узяв чарку з її рук і почув при тім, як її очі спочили на мені. Я затремтів увесь, кров ударила мені до голови, і та чарка коньяку полилася в моє нутро мов огненна течія. Я якось безтямно зажадав ще одної «коліїки», а далі не тямлю, що діялося зі мною. Знаю лише, що у мене в кешені було двадцять гульденів, із яких я другого дня не знайшов ані цента³⁾, що ми ревли пісень і перекидалися цинічними жартами, що вона сиділа у мене на колінах і торгала мене за вуха, а я плакав, цілував її руки і безтямно белькотав:—Киценько! Життя моє! Киценько!

¹⁾ *Servus*—дослівно значить невільник; цим словом галичани, так українці, як і поляки, а також німці, вітаються при зустрічі.

²⁾ Як тобі поводитьсь?

³⁾ Цент—копійка.

Хто, коли й як завів мене додому, роздяг і поклав до ліжка, я й досі не знаю. Я прокинувся другого дня аж десь над вечір з тріскучим болем голови. В горлі щось пекло, в ухах шуміло, і я не міг отямитися, де я і що було з мною. Та коли нарешті я зволікся з ліжка і вимочив голову в воді, мені почала вертати пам'ять прожитої ночі. Я не почував ні сорому, ні жалю, не міркував ні про що, хіба про те, що у мене нема грошей, щоб і цієї ночі бачити її, бути з нею. Та це була невелика ще турбота. Я одним позирком обміркував, що з моєї гардероби можна продати, щоб добути гроші. Книжки, розуміється, без ніякого міркування пішли зараз «на гебраїку». Пішов і годинник. О десятій я вже сидів у кав'ярні і знов мучився: і горів, і тремтів, дивлячися на неї. Вона ходила поміж столами, гарна, маєстатична; ані сліду втоми, перепою, невиспаної ночі не було видно на її непорочно чистім, дитячо-невиннім лиці. На мене вона якось не дивилася, а може тільки робила такий вид, немов не бачить, не пізнає мене. Я просидів отак мовчки до першої години, пив одну чарку по другій і не осмілювався заговорити до неї, та й вона не чіпала мене, хоч тут то там поблизу мене лунав її срібlistий сміх, коли до неї заговорювали або зачіпали її знайомі паничі. По першій я вийшов із кав'ярні і пішов додому.

Почалося для мене життя від ночі до ночі. Я покинув ходити на університет,

покинув думати про себе, про свою будучину, жив тільки тим, що бачив її, ловив вухом її сміх та її слова, думав про неї. Після тої першої ночі я не пробував заговорити до неї, та й вона, бачучи, що я не п'ю і не сиплю грішми, не цікавилася мною і немов і зовсім не добачала мене. Та мені про це було байдуже. Я не був заздрісний, коли інші жартували з нею, обіймали, щипали або цілували її. Я, бачилось, навіть не любив її так, як люблять закохані. Я тільки почував невідхильну потребу щодня бачити її, так як відчуваємо потребу світла та повітря.

V

Ми допили чай, але спати нам не хотілося. Мені цікаво було дослухати до кінця Опанасову драму, в якій для мене виявлялася чимраз яркіше вся його тиха, та глибоко пристрасна натура. А Опанас очевидячки рад був, що може перед кимось висповідатися, що знайшов слухача, який розуміє його і симпатизує з ним. Він потер долонею чоло, поглядів на мене якийсь час недовірливо, немов боявся могого осуду, але не бачучи на моїм лиці нічого такого, що могло би знеохотити його, відвернувся знов очима до кута і почав тихим голосом:

— Сказати тобі по правді, все те, що далі сталося зі мною, це був якийсь такий чортівський танець, що я й досі не приберу йому назви. Іноді мені здається,

що то був сон, що я відтоді й досі сплю і ось-ось прокинуся таким самим студентом, яким був тоді, коли побачив Киценьку. А іншим разом я готов вірити в чудо, в призначення, в чари, в що хочеш, так неправдоподібним видається мені все те, що тоді сталося зі мною. Зрозумієш, що й оповісти тобі всю оцю історію не зумію докладно. Мабуть не одне важне діло шмигало повз мене, а я й не завважував його, і навпаки, моя увага не раз серед того шаленого виру подій зупинялася на маловажних дрібницях, на привидах, із яких потім годі було зліпити щось ціле та природне.

Почалося з того, що одного дня я одержав із дому телеграму. «Приїздажай зараз. Твій тато». Щось немов торкнуло мене в душі, коли я прочитав ті слова. Але телеграму я одержав о дев'ятій годині вечером, саме коли вибирався до кав'ярні Суберльової, щоб пасти свої очі видом Киценьки. У мене тремтіли руки. Я кинув телеграму на стіл, не думаючи про неї, натиснув шапку на вуха, бо на дворі ревля та свистіла хуртовина і біла в очі снігом, і побіг вулицями. У мене було ще в кишени кілька гульденів, одержаних за продаж годинника. За півгодини я сидів уже в кав'ярні серед клубів диму та п'яного гамору, пив чорну каву, читав газети, а властиво читав іноді очима надруковані сторінки, а сам ненастанно глядів на двері, якими мала увійти вона. Але минула десята, вона не приходила, минула одинадцята, її не було, минула дванадцята, Ки-

ценьки ні слуху ні духу. Я сидів мов у гарячці, пив одну чарку за другою, в голові у мене шуміло, перед очима скакали друковані букви з газет, які я держав у руках, та думка не клеїлася в моїй голові. Нарешті по важкій боротьбі з самим собою я зважився запитати у одної з тих панночок, які usługували сьогодні, що сталося з Киценькою?

— О, вона вже не прийде сюди!—весело відповіла панна, сідаючи біля мене і дмухаючи мені дим із своєї папіроски просто в очі.

— А то чому!

— А вам цікаво знати?

— Авжеж цікаво.

— А мені не цікаво оповідати.

— А чого треба, щоб вас зацікавити?

— Го, го, багато дечого треба. А по-перед усього два келішки коньяку, щоб добре бесідувалося.

Я велів принести два келішки коньяку. Вона стукнулася зі мною, пригубила свою чарку, а решту виляла на тацку. Я також лише пригубив і не пив.

— Отже що сталося з Киценькою?

— Нема її.

— А де ж вона?

— А нащо вам знати?

— Треба.

— А пощо треба? Так вам вона сподобалася?

— Та вже чи сподобалася, чи ні, а треба.

— Е ні, я на таке не пишуся. Кажіть, подобалася вам, чи ні?

— Авжеж сподобалася.

— І ви закохані?

— Смертельно.

Мої уста сміялися, а за серце стискало щось, мов кліщами.

— А, коли смертельно... Але пийте! Чому не п'єте?

Я випив.

— Ще два коньяки!—гукнула вона кельнерові.

— Пан велять?—запитав мене кельнер, не дивлячися на неї.

— Так,—сказав я машинально, не зводячи з неї очей.

Вона знов дмухнула мені димом із своєї цигаретки просто в очі.

— Смертельно! Бідний хлопчина! І за що властиво? Ну, скажи, за що ти любиш її?

— Або я знаю! Так якось трапалося. Але де вона?

— Може дома.

— Чому не прийшла сюди?

— Бо її відправлено. А може й сама виступила. Цього не знаю.

— А де вона живе?

— Тут же на другім поверсі.

Мене мов штовхнуло щось. Я хотів було в тій самій хвилі відіпхнути свою розмовницю, зірватися з місця і без тями бігти кудись, бігти до неї, щоб лиш побачити її, бути на хвильку близько неї. Та все таки я переміг себе, зробив байдужне лице, покликав кельнера, заплатив і вийшов. Опинившись на вулиці, я мимовільно обтер собі піт із чола і важко відітхнув, мов вирвався з-під важкого тягару. Потім я пішов вулицею навмання, силкуючися

зміркувати, що властиво сталося і що значить для мене ця новина? Вона покинула службу в кав'ярні. Чому? Ну, це байдуже. Але вона без служби. Може в прикрім стані? Може її прогнано, скривджено при виплаті? Може в неї стара мати, дрібні сестри та брати, яких вона мусить удержувати? Мені набігали на ум різні положення, де дівчина, нібито пропадає, являлася героїнею, що жертвувала своєю дівочу честь на удержання своєї рідні. Я постановив собі навідатися до неї, розпитати у сторожа про її обставини, віддати все, щоб допомогти їй. Я укладав собі різні пляни, як доступити до неї, зблизитися до неї, здобути її довір'я, і з тою постановою зайшов додому, розібрався напотемки і ліг спати.

І спав твердо десь до другої пополудні. Мене збудило сильне стукання до дверей. Листок із телеграмою. Я відчинив, підписав рецепіс¹⁾, машинально розірвав телеграму, прочитав. «Приїзди зараз. Твій тато!» Я здивувався. Що це таке? Я ж уже дістав таку телеграму. Чи це та сама, надана через помилку другий раз? У нас поштар іноді нап'ється та перепутає висилку. А коли ні, то що це значить? Чого два рази те саме телеграфують? Чого приїздити тепер, зимою, в таку фугу? Залізнична станція у нас мала, від неї чотири милі дороги саньми, у мене нема й одержі такої, щоб можна було пускатися в таку дорогу. Що це може значити? Я тер долонею чоло, мучився думками, на-

¹⁾ Рецепіс—розписка.

п'ився води й заснув. А коли прокинувся десь коло п'ятої, одинокою моєю думкою була Киценька. Що з нею? Як добратися до неї? Де здібати її? Про телеграму я їй не думав. Зібрався, замкнув pokій і вибіг на місто. Пообідавши, я побіг на Вірменську і почав ходити поперед кам'яницею, надіючися здібати Киценьку, коли буде входити або виходити з брами, а тоді вже, що тоді буде, я їй не брався думати, але чув у своїй душі якусь непохитну постанову, якусь непохитну певність, що тоді здобудуся на якийсь рішучий крок.

Десь коло сьомої вона вийшла, гарно одягнена, в барвистім капелюсі з великим струсячим пером. У мене завмерло серце. Я поклонився їй, але підійти до неї, заговорити не було ані думки. Вона злегка кивнула мені головою і пішла гордо випрямлена вулицею. Я йшов за нею в віддаленню яких двадцятьох кроків. Я не зводив очей із її капелюха, мов моряк із полярної звізди. Мене потручували, мені ставали на ноги, сніг замітав мені очі, та я не зважав ні на що. А вона озирнулася раз, озирнулася другий раз і, очевидно, все пізнавала мене. Що діялося в моїй душі в ту пору, страшно подумати. Одинока думка: невже вона т а к а? Ця думка, така натуральна в данім випадку, вистарчала для мене за ціле пекло. Я біг за нею, весь тремтячи, задиханий, безтямний, а вона, здавалося, йшла все швидше, віддалялася від мене все більше, вибирала самі найлюдніші вулиці, потім вийшла на ринок, пройшла одним боком, вийшла на

Трибунальську. П капелюх чимраз частіше тонув у потоці чужих темних постатів і нараз щез зовсім. І я побіг наперед, кинувся сюди й туди — нема Киценьки. Мов шалений бігав я по всіх сумежних вулицях, довкола ринку, по Галицькій, по Маріяцькій площі, ніде не було її. Щезла, мов парою розвіялась. Сніг ліпив чимраз дужчий. Коло десятої почали вулиці пустіти. Я ще якийсь час ходив, мов вартовий, перед брамою тої кам'яниці, де жила вона, але даремно ходив: Киценьки не було ані сліду. Мабуть вернула додому швидше. А може знайшла де інший обов'язок, що зупиняв її всю ніч? Але де? Нічних кав'ярень таких, як Суберльової, у Львові не було. Я даремно ламав собі голову і по дванадцятій, весь розбитий, утомлений, мокрий і зіпрілий, вернув додому. Сторож, відчиняючи мені браму, набурчав на мене, що раз-у-раз волочуся так допізна, а тут телеграфний післанець розбивався за мною.

Що за лихо з тими телеграмами?— подумав я і махнув рукою, мов обганяючися від влазливої мухи. Але вдумуватися в положення моєї батьківщини я не мав ані часу, ані охоти, ані сили. Я роздягся, весь продрог у нетопленій хаті і, обвинувшись коврою та накинувши ще на ковроді все мое мокре убрання, я лежав, дзвонячи зубами та трясучися мов у пропасниці, поки важкий сон не наліг на мої повіки.

Рано я прокинувся з сильним болем голови. Я мав таке чуття, що хтось дов-

бнею б'є мене по тім'ю. Важко стогнучи, я підвів голову і тільки по хвилі розібрав, що хтось сердито стукає до моїх дверей. Я зволікся з ліжка, босими ногами пішов до дверей і відчинив. У клубах морозної пари, що бухнула до покою, стояв возний від телеграфу.

— Я вже думав, чи вас не вбито, або чи ви не загоріли?—мовив він.— Півгодини стукаю до дверей, та й годі вас добудитися.

І він подав мені дві телеграми.

— З одною я вчора не міг вас дождатися,—пояснив він.—Надіюся, що нема там нічого пильного.

Я підписав оба рецепіси, дав возному двадцять крейцарів, затулив обі телеграми в жменю, і січучи зубами, замкнувши двері, закопався знов під ковдру. Якесь невимовна млість опанувала мене, якесь ослаблення не то тіла, не то волі. Я лежав, як колода, грівся. Ворухнути рукою або ногою видавалося мені величезною, надсильною працею. З телеграмами в жмені я швидко заснув, не розгортавши їх.

Що було далі, не тямлю. Мов крізь сон пригадуються якісь люті стукання, якісь голоси, якісь холодні руки, що стискали мене мов кліщами, а далі все заволікає сіра, непрозора мряка.

VI

Опанас помовчав хвилю, передихнув, обтер піт, що виступив йому на чоло, і,

зирнувши несміло мені в очі та переко-
навшись, що я не дрімаю, почав оповідати
далі.

— Я прокинувся в шпиталю. Мені ска-
зали, що я пролежав без тями два тижні.
Безтямного спровадили мене сюди. Коли
сторож, почувши стогнання в моім покою,
покликав поліцію, ця виважила двері і
веліла забрати мене до шпиталю. Обі
телеграми і пару листів, що прийшли
були в часи моєї хвороби, знайшов я обік
себе в шухляді нахткастлика. В одній те-
леграмі були слова: «Благословляю тебе,
твій тато», а в другій відомість про
смерть могого тата. В листі наш гро-
мадський писар доносив мені про те, як
мій тато, а зараз по нім моя мама, за-
недужали на тиф, як обоє бажали конче
бачити мене перед смертю, послали
післанця за післанцем до телеграфу, як
тато, не діждавшись мене, вмер, а за ним
до трьох день умерла й мама. Тепер з
поручення начальника громади доносив
мені, що мою рідну хату опечатано, що
тато при свідках полишив для мене все
своє добро, що про це вже заявлено до
суду, і взивав мене, щоб я якнайшвидше
зголосився обняти в посідання свою
батьківщину.

Я читав ті документи і дивувався.
Мені здавалося чомусь, що все те мені
відоме, що я сам був там, ішов за похо-
роном свого батька, прийняв благосло-
венство від матері і перебув усе те, що
повинен був перебути при такій нагоді. І
ніщо тепер не ворушилося в моім серці

при тій вісті. Так відразу й вийшло, немов усе те так і мусіло статися, і власне тепер, у цю пору. Я почув навіть якесь облегшення, мов на мені порвалися якісь пута, що в'язали мене, і мов тепер я буду міг свобідно полетіти кудись, розпочати щось таке, про що перед тим навіть не смів подумати. Про Киценьку я неначе зовсім забув, вона не існувала для мене, в голові не ворушилася про неї ані одна думка.

Я пролежав іще кілька день у шпиталі, поки міг вийти на світ. Та скоро тільки я вийшов на вулицю і мене обхопило холодне січневе повітря і в очах замигтіли діаманти, відблиски снігових зірочок, розіскрених сонцем, я в тій самій хвилі почув, як думка про Киценьку, непереможне бажання летіти до неї, шукати її, кинути їй до ніг усе, що маю, віддати себе їй всього без огляду, опанували всю мою істоту. Ще нетвердими кроками я поспішив на Вірменську і почав вартувати перед брамою, відки надіявся виходу Киценьки. Пару годин я ждав даремно, перемерз і пустився ходити по вулиці, коли нараз на розі наткнувся на Киценьку. Вона йшла з ринку. Я з неописаною тривогою поклонився і став, неначе вкопаний. Вона зиркнула на мене, всміхнулася, зупинилася, подумала щось, потім приступила до мене і мовила коротко:

— Ходи до мене!

Я жахнувся, немов би ось тут коло мене вдарив грім. Та про те я машинально пішов за нею. На другім поверсі

У відчинених дверях вона ждала на мене зі свічкою у руці. Я зупинився в нерішучості. Вона взяла мене за руку і потягла за собою, шепнувши одно слово:

— Ходи!

Я увійшов. Вона замкнула двері і попросила мене зняти пальто і сісти собі. Її помешкання складалося з просторого, ясного покою й ниші, де стояло її ліжко. Покій був уряджений як салоник, обставлений зі смаком, хоч без виставности. На мене дихнуло любе тепло, не знаю чи від натопленої печі, чи від її особи. Вона скинула з себе пальто, і опинилася переді мною в елегантній вовняній сукні, скромно і зі смаком зачісана. На її лиці не видно було ані сліду заклопотання. Поверталася свobodно, з тою властивою їй маєстатичною грацією, що так хапала мене за серце. Повештавшись по помешканню, поправивши перед дзеркалом волосся і кокарди під шиєю, немов хочачи дати мені хвилю часу отямитися, вона станула передо мною і, вдивляючися мені в лице, з таємничим усміхом запитала:

— Любиш мене?

Я не відповів нічого, тільки вхопив її обидві руки і почав покривати їх поцілунками... Сльози ринули мені з очей, закапали на її руки.

Вона сіла біля мене на кріслі і пригорнула мене до себе, притулила мою голову до своїх грудей. Я тихо хлипав.

— Ну, ну, цить дурненький!—мовила вона.—Я все знаю. І чого було не прийти

зараз тоді, як тобі Наталя сказала? Треба було конче простудитися і йти до шпиталю?

Я з жахом поглянув їй у лице.

— Кажу ж тобі, що все знаю. Про тебе було в газетах. І про те, що твої старі померли.

Я тільки в тій хвилі догадався, що телеграми і лист, які я знайшов у шпиталі, були порозпечатувані. І як це я в першій хвилі не доглянув цього? А вона встала, поправила вогонь у печі і лямпу на столі і знов стала переді мною.

— Ну, скажи що? Чого тобі треба від мене?

— Нічого, — відповів я. — Я щасливий тим, що ти дивишся на мене.

— Ха, ха, ха! — засміялася вона. — От іще дивачина! Ну, але скажи, що думаєш робити тепер?

— Не знаю. Нічого не думаю.

— А багато лишили тобі старі?

— Не знаю. Грошей певно ніяких, але господарство, поле...

— Скільки ж це може бути варте?

— Не знаю. Три, чотири тисячі.

— Гм!

Вона пару разів пройшлася по покою, немов обмірковуючи щось, а потім знов стала переді мною.

— І що ж ти думаєш робити з тим?

— Не знаю.

— Може хочеш іти на село, осісти на ґрунті? А може й від мене зажадаєш, щоб я йшла з тобою, зробилася селянкою і годувала гуси та свині?

Я з переляком видивився на неї. Таке жадання видалося мені чимось бездонно абсурдним та неможливим.

— Ну, скажи бо! Говори! Думай!

І вона обома руками потермосила мене за плечі.

— Зроблю все, що звелиш,—прошептав я.

— Так? Ну, це гарно. За це люблю тебе. На!

І вона нахилилася і поцілувала мене в чоло. Від дотику її уст у мене мов огняні мурашки забігали попід шкірою.

— Слухай же!—мовила вона, знов сідаючи біля мене і пригортаючи мою голову до своїх грудей лівою рукою.—Подобається мені. Хочеш їхати зі мною?

— Куди?

— В світ. Я не думаю сидіти в тім проклятушнім Львові. Тут мені не місце. Тут я Киценька і ніщо більше. А мене тягне до чогось вищого. Чую в собі силу, талант, вогонь. Хочеш допомогти мені вирватися з цієї проклятої нори?

— Все відаю, щоб допомогти тобі,—скрикнув я з запалом.

Вона скоса з усміхом дивилася на мене.

— А ти навіть гарний, коли не киснеш. Люблю такий запал у молодих хлопців. Дай уста.

І вона вхопила обома руками мою голову, прихилила до себе і поцілувала мене в уста. Я стратив пам'ять. Якась невимовна розкіш наповнила моє серце. Думалось, що зомлію, що минуся в тій хвилі.

— Слухай же,—мовила вона далі.—Віднині за тиждень їду геть зі Львова. Мушу, не видержу довше. Коли хочеш їхати зі мною, будь готов до того часу. Віднині за тиждень. Увечері. Ось тут. Зліквідуй свої діла, продай свою спадщину, чим дорожче, тим ліпше. Роби, як знаєш. Віднині за тиждень, увечері, ось тут жду на тебе. Не прийдеш від завтра за тиждень, уже мене тут не буде і ніхто не знатиме, де я. Якби не ти, якби не те, що ти подобався мені від першого разу, і якби не ота пригода з тобою, що попала в газети, я була б уже виїхала перед тижнем. Отже чуєш? Розумієш? На, поцілуй мене і йди тепер і роби, як знаєш. Я не силую тебе, але ждатиму. Хочеш закоштувати щастя зо мною, то приходь. Добраніч!

Я поцілував її в уста, в руки і вийшов позбавлений до разу власної волі, вийшов її невільником. Моя доля була запечатана, і я не міг навіть подумати про те, щоб боротися зі своїм призначенням.

VII

Опанас замовк. Я підвів очі і глянув на нього. Його лице було смертельно бліде, з очей градом котилися сльози.

— Опанасе!—скрикнув я.—Годі тобі! Тебе занадто розворушують ті спомини. Ходім спати, а то ще занедужаєш.

— Ні, не бійся—відповів він.—Не занедужаю. Навпаки. Ти не знаєш, яку полегшу на серці робить мені те, що можу раз поділитися тими споминами з кимось

іншим. Десять літ я мовчав і носив їх, мов камінь на серці. То вже тепер, коли твоя ласка і коли... Але ти може втомлений з дороги, спати хочеш?

— Ні, зовсім ні!—запевнив я.—Та й хіба би чоловік деревом був, щоб твоє оповідання не прогнало йому сон із очей.

— Но, но, без компліментів!—осміхнувся він, обтер очі і веселішим голосом говорив далі.

— Мені зрештою небагато й лишилося оповідати. Кінець історії нецікавий, можна й наперед догадатися його. Я зараз на другий день поїхав у село, оглянув свою батьківщину і заходився шукати купця на неї. Певна річ, потиху. Селяни всі радили мені вертати в село, господарювати, але ніхто не знав, що кипіло в моїй душі. Залагодивши потрібні судові формальності, я продав місцевому орендареві всю свою батьківщину за п'ять тисяч. Лице горіло мені з сорому, серце краялося, коли я підписував контракт, але в мене не було вибору; над усім панував образ Киценьки. Думка про те, що це її воля, її наказ, що вона жде мене зі своїми палкими обіймами й вогнистими поцілунками, зі своєю ненаглядною красою й грацією, ця думка переважала все. І коли по доконаній продажі я, мов злодій, виїздив із села, я прощався з ним без сліз, без жалю; я чув тільки звиток з п'ятьма тисячоренськовими банкнотами на грудях, а серце було повне Киценьки. І коли обурені селяни на від'їзді обкидали мене лайками, прокляттями та жмєнями болота

я кулився та хилився мов під громом, але не почував ніякого жалю, ніякого гніву, ніякого сорому. Киценька заслонювала мені весь світ, замінювала всі почуття, заповнювала всі бажання.

Був останній вечір перед визначеним нею речинцем її від'їзду. З якою душевною мукою біг я на Вірменську! Ану ж одурила! Ану ж від'їхала без мене! Що тоді? Передо мною рознімала чорну пащеку якась страшна безодня. Опинившись на розі Вірменської, я зирнув угору на її вікна. Ах, вони були освітлені! значить, не виїхала! Як вихор полетів я горі сходами, застукав до її дверей і не дожидаючи голосу, влетів до покою. Вона сиділа на великім куфрі в подорожнім убранню, з очима оберненими до дверей. Її лице було бліде-бліде, очі горіли.

— Ось я!—скрикнув я, переводячи дух.— І ось тут, на!

І я поклав перед нею п'ять тисячоренських банкнотів. Вона всміхнулася і махнула рукою.

— Сховай це! Я ждала тебе. Бачиш, я готова до дороги. Подзвони на сторожа, щоб покликав фіякра.

Я подзвонив і розпорядився, а потім обернувся до неї.

— А якби я був не приїхав, запізнився о півгодини, то ти була б від'їхала без мене?

— Розуміється,—сказала вона коротко.

Я взяв її руку. Вона була холодна, як крига.

— Що тобі таке? Ти хора?—запитав я її. Вона не відповідала.

— Киценько! Життя моє!—скрикнув я.— Скажи мені, ти ненавидиш мене? Не рада, що я прийшов? Хотіла їхати сама, без мене? Коли так, то на тобі гроші і їдь. Я не маю ніякої претензії.

Я подав їй гроші. Вона легким рухом руки відсторонила їх, потім усміхнулася, як мені здавалося, крізь сльози, і своїм звичаєм, узявши мою голову в обидві долоні і пригорнувши її до себе, поцілувала мене в чоло і мовила:

— Який ти дурненький! І не вгадав. Знаєш, я вже почала була сумніватися, чи ти прийдеш. Думала, що твоя батьківщина переможе в твоїй душі мій образ. Ну, а якби ти не був приїхав, я була-б, розуміється, відїхала, але з одним наміром.

— З яким?

— Це вже мій секрет.

— Скажи мені його.

— Пощо?..

— Пощо? Щоб я знав.

— Про мене. З наміром, на найближчій станції або за станцією кинутися під колеса залізниці.

Я з жахом обняв її, немов хтось силкувався вирвати її у мене.

— Киценько, а то чому?—скрикнув я.

— Ну, у мене не було іншого виходу. Так і пам'ятай собі: сьогодні ти своїм прибуттям урятував мене від неминучої...

Кінець цього речення я заглушив своїми поцілунками.

Десять мінут пізніше ми сіли на фіякра і поїхали до залізниці.

— Куди ж ми їдемо?—запитав я.

— А тобі що до того?—відповіла вона різко,—Ідемо, куди я хочу. Ти тепер мій і я роблю з тобою, що сама захочу, доки...

— Доки що?

— Доки не кину! Ха-ха-ха! Страшно тобі?

— Ні, не страшно.

— Любиш мене проте?

— Люблю.

— Ну, гляди ж! У мене тверда школа.

Ми надоспіли якраз на кур'єрський поїзд до Відня. Вона взяла два білети другої класи, віткнула щось у руку кондукторові і, коли поїзд рушив, він запер за нами купе. Тоді Киценька кинулася мені на шию і, цілуючи мене, мовила:

— Ну, тепер починається наша шлюбна подорож!

У Відні ми стали рано. Я був безтямний, ошоломлений, а вона, мов нічого. Покликала пакера¹⁾, заговорила до нього чистісіньким віденським діалектом, щоб замовив нам фіякра, і ми заїхали до якогось готелю. Там нам дали дві гарні кімнати, і в них я прожив з Киценькою чотири дні, чотири найщасливіші дні мого життя. Що я буду тобі описувати те, що пережив тоді! Такі речі не описуються, а хто їх не пережив сам, той не відчує ніякого опису, а головна річ, кожний із тих щасливців, яким випадають на долю подібні дні, переживає їх по своєму. Киценька розсипала передо мною всі чари своєї краси, свого доброго, справді золотого серця, свого незвичай-

¹⁾ Пакер—упаковщик речей, носильщик.

ного розуму. Кожна хвилина мого побуту з нею відкривала мені в ній щось нове, принадне, любе. Ані одна хмариночка ані одно непорозуміння, ані одна брутальна чи цинічна рисочка не закаламутила того світлого, чистого образу, який зложився в моїй душі в її подобизну. Їсе і всюди вона була супроти мене така суцільна, натуральна і, бачилось, непорочна душею, а при тім весь спосіб її поводження виявляв стільки прости і делікатности, що я тільки тоді пізнав, до якої висоти може цивілізація піднести людину, а спеціально жінку. І я всім своїм еством поклонився тій цивілізації і поклав собі метою служити їй усе своє життя, ширити хоч ті слабі її промінчики, які здужав захопити. А дивлячися на Китеньку і любуючися нею, я в душі запитував себе, відки це і яким правом я, бідний рутенець, приходжу до того, щоб розкошуватися такою перлиною людського роду?

Було щось загадкове, таємниче в її поведінці, якісь наглі скоки, мов непереможні пориви якоїсь темної сили. Я кілька разів запитував її, благав, щоб відкрила мені свою душу, поділилася зо мною всім тим, що тисне їй турбує її. Вона якось милосердно всміхалася при тих словах, гладила мене попід бороду та говорила:

— Ну, ну, ти дурненький! Годі тобі.

А потім сяде до фортеп'яна, вдарить кілька акордів і затягне пісню. Співала і грала чудово, бодай я ні перед тим, ні

потім не чув нічого кращого. Особливо любила одну пісеньку, може й сама зложила її.

Вдень мене любить
Сонце в просторі,
Я ж покохала
Нічні зорі.

Вдень мене сонце
Цілує в очі,
Серденько ж прагне
Темної ночі.

Якби я мала
Над сонцем силу,
Я б його вклала
В темну могилу.

Я б заміняла
Сонце за свічку,
Всі дні б віддавала
За одну нічку.

А проспівавши, кинеться до мене, цілує і пестить і приговорює:

— Розумієш це? Розумієш? Знаєш, яка я? Ну, то не допитуйся далі.

Я не розумів, не хотів розуміти нічого понад те, що давала мені хвилина. Одне тільки я прочував, що таких хвилин ніякому чоловікові в світі, а тим менше мені, не могло судитися багато.

От тим то мене майже зовсім не здивувало, коли збудившись п'ятого дня, я не застав Киценьки на її ліжку, і коли покликана моїм дзвінком *Zimmermädchen*¹⁾ сказала мені, що «*die gnädige Frau ist verreist*»²⁾. Правда, у мене при тій відомості

¹⁾ Служниця.

²⁾ Ласкава пані від'їхала.

зробилося на душі так, немов наді мною раптом погасло сонце, але зараз же потім прийшла рефлексія і почала шептати мені: «А ти ж як думав? Воно лише для тебе світить? І для тебе сходило? Будь рад, що й стільки бачив його!»...

Якийсь час я снував по покоях, мов неприкаяний, не знаючи, що робити, за що взятися. Потім, глянувши на її нахт-кастлик¹⁾, я побачив на ньому лист із написом на коверті «Fidelio». Це мене вона назвала тим романтичним іменем. Я отворив той лист і прочитав. І раджу тобі також прочитати його. Нехай він сам говорить за себе. Тим більше, що я тепер і не потраплю висловити тобі й сотої частинитого вражіння, яке він тоді зробив на мене. Ось на тобі його. Бачиш, я справив собі на нього срібну пушку²⁾, одну люксусову річ, яка є в мене. Бо це ж найбільша моя святість, одинока пам'ятка жінки, що раз на все заповнила мою душу. Читай і міркуй сам, що маю судити про неї.

І він із окремої шуфлядки свого столика вийняв невеличку, гарно зроблену пушку, відчинив її і вийняв із неї маленький листок у незапечатаній коверті. Заким подати його мені, він притулив його до уст.

— Ще чути запах тої перфуми, яку живала вона тоді,—мовив Опанас, і по короткій мовчанці додав:—Знаєш, я не забобонний, але поклав собі в душі таке

¹⁾ Нічна шафка.

²⁾ Пушка—ящик, скринька.

вірування: доки від цього листа чути її перфуму, доти я певний, що вона живе, і значить, доти можу надіятися, що вона ще верне до мене.

Я розгорнув листок, писаний дуже гарним жіночим почерком на моднім перед десятима роками листовім папері, і прочитав ось що:

«Дорогий мій *Fidelio!* Пора нам розійтися. Я їду, куди кличе мене доля. Не сердься, що виїжджаю без прощання. Вір мені, так буде ліпше. І не винувать мене, що користуюся грішми, які ти подарував мені. Беру їх як доказ твоєї любови. Я дала тобі за них те, що могла дати на разі, і вважаю себе на далі твоєю довжницею. Надіюся, що прийде ще час мені поквитувати тебе¹⁾. Вірю в твою вірність і щирість, що ти не обвинуватиш і не будеш пошукувати мене. Це зрештою і не придалось би ні на що. А тепер слухай моєї ради. Вертай назад до свого рідного краю. Кінчи студії, здобувай собі життєве становище. І доки у тебе в душі не вигасне спомин про мене, не забувай хоч до року написати мені пару слів на адресу: A. Z. № 12. Wien VIII, poste restante. Як живеш, чим займаєшся, чи жонатий, чуєш, це доконче, і яка твоя адреса. Чи дістанеш коли яку відповідь від мене, чи ні, а ти не забудь написати. Це потрібно. А тепер бувай здоров! Ти спиш солодко. Цілую тебе в чоло. Твоя Киценька.

P. S. Наш готелевий рахунок я вирівняла. Тобі на дорогу й на перші потреби

¹⁾ Розплатитися з тобою.

лишаю в твоїй валізці сто гульденів. Більше не можу. Ну, до побачення!»

— Ось тобі й уся моя драма,— мовив, зідхаючи, Опанас, коли я, дочитавши лист, зложив його і віддав йому, а він знов обережно поцілував його, сховав до пушки, а пушку до столика.

— Ну, і що ж ти зробив потім?— запитав я.

— Зробив усе так, як веліла вона. Не шукав за нею, поїхав із Відня, а зрікшися раз на все всякої думки про кар'єру, пішов зі Львова до Станіславава, скінчив там учительську семінарію, зробив іспит і оце вже п'ять літ учителюю тут у горах та сію потрохи зерно цивілізації в темнім закутку.

— А до неї пишеш?

— Раз на рік. Коротко, без чутливости, подаю лише реляцію із мого життя, свою адресу і поздоровлення та й годі.

— А дістав коли відповідь?

— Ніколи. Ані слова.

— І не знаєш, де вона, що з нею?

— Нічогосінько не знаю. І байдуже мені. Люблю її, живу споминами про неї, і досить мені. І ті спомини піддержують мене в тяжких злиднях. А з-поза туманів невідомого все мов її біла рука киває до мене і чується її останнє слово: «До побачення»!

Опанас замовк, задумався. Лямпа почала погасати. Ми полягали спати.

Другого дня по сніданню обидва ми вибралися в дорогу. Опанас провів мене до містечка, куди було треба. Він був

замислений, але спокійний, оповідав про свої заходи коло просвіти селян та їх економічного піддвигнення, про свою не-настанну боротьбу з властями. Про Ки-ценьку не було ані згадки.

VIII

Минуло звиш п'ятнадцять літ від того часу. Я знов стратив із очей Опанаса, тим більше, що на два чи три мої листи до нього не одержав відповіді. Аж літом 1904 р. я побачився з ним на вічу галицьких і буковинських учителів. Він значно постарівся, посивів, запустив велику бороду, але все таки держався просто, був статний і крепкий, говорив сміло. Давнього заляканого погляду, меланхолійного зідхання не було ані сліду. Це був, очевидно, чоловік, який знав, що і пощо робить, а чуючи за собою совісну і позитивну працю, глядить кожному сміло в очі. Ми привіталися сердечно, умовилися, де маємо здибатися по вічу, а зійшовшися ввечері при шклянці пива, розбалакалися.

— Ну, що там твої гори?—запитав я Опанаса.

— Го, го, мої гори!—відповів він.—Такі вони мої, як твої. Я вже давно з гір. Від того часу, як ми бачилися, восьмі мої переносини.

Ми побалакали про ті переносини та ще про дещо, та Опанас видно ждав від мене якогось питання, на яке у нього

готова була відповідь. А не можучи діждатися того питання від мене, він нарешті нахилився до мене і притишеним голосом запитав:

— Ну, а про неї не питаєш?

— Про кого б то?

— Ну, а про Киценьку.

— Що ж про неї питати? Хіба сталося щось нове?

— Авжеж сталося. Вона повернула до мене. Я вже був у К., недалеко Дрогобича. Одного вечора приїздить до мене фіякр і на ньому дама вся в чорному, закрита чорним серпанком.

— Здоров був, Fidelio!—скрикнула ще з воза. Голос її був мов переламаний, але я пізнав її відразу.—Ось бачиш, я до тебе!

Я поміг їй злізти з воза. Властиво я зніс її майже зовсім на руках. Була легенька, як дитина. Коли стала на землі, я почав цілувати її руки.

— Ну, ну, дай спокій!—мовила вона.—Я приїхала до тебе вмирати.

І при тім вона відкинула заслону зі свого лица. Було бліде, з випеченими на щоках рум'янцями. Уста були бліді, очі горіли. Я взявся потішати її, хоч у самого серце мов кліщами здавило.

— Ні вже, синку, не балакай нічого!—мовила вона—Я же знаю, по що приїхала. Доки була сила, я розсипала її по світу. Доки була краса, я чарувала нею. Доки було здоров'я, я шафувала¹⁾ ним. Я жила, що вже казати. А тепер приїз-

¹⁾ Шафувати—розкидатися.

джаю до тебе вмирати. Приймеш? Не бійся, я довго не потягну.

У мене сльози бризнули з очей.

— Е, ти, бачу, ще не позбувся сентиментальності. Ну, ну, дай спокій! Встигну ще набриднути тобі. Моя хвороба така, як той чех казав: «Ne bojse, Mariska, ja te budu pomalenku gizal!»). Я для того й носила її з собою оце вже три роки, щоб не надто докучити тобі. А гарно тут у тебе! Треба буде піти та роздивитися по кладовищі та винайти собі місце спочинку до вподоби.

Вона говорила майже весело, хоча по кожнім реченню уривала і важко дихала. В грудях чулося легесеньке харчання. І кожне її слово, кожний отакий тон із її грудей різав мене по серці.

Пожила у мене ще вісім місяців. До самого кінця держалася на ногах, була весела, хоча говорила вже майже лише шепотом. На мої намови узяти шлюб зі мною відповідала все одним рішучим «Ні». Мусила б показати мені свою метрику (спалила її давно), виявити своє дійсне ім'я й прізвище, а цього не зробить ні за що. Я називав її Галею, і вона полюбила це ім'я. Хто вона була, відки й якого роду, це лишилося тайною, яку вона й понесла з собою в могилу. На тихім сільськiм кладовищі в тіні прастарої липи я похоронив її відповідно до її волі в простій дерев'яній домовині, в тій одежі, яку сама собі приготувала на

¹⁾ Не бійся, Маріє, я тебе буду помаленьку різати.

смерть. Ані хреста, ані надгробного каменя на своїй могилі не веліла класти. «Життя дало мені все, що могло дати, нехай же й смерть бере все, що може взяти»—говорила вона.

— Дивне діло Боже отака жінка,— додав Опанас по хвилі роздуми.—Глядиш на неї збоку, пропаща. І сама вона не вважає себе нічим ліпшим. А піди ж ти, яка сила в ній! Одним своїм позирком, одним, може навіть несвідомим, рухом, одним недбало киненим словом може зіпхнути чоловіка в безодню і підняти його та попхнути до праці, до посвяти.

— Не всякого чоловіка, Опанасе,— додав я.—А скільки то було таких, перед ким твоя Киценька весь свій вік розсипала чари своєї краси, та перли своєї грації, та блиски свого розуму, і все таки не попхнула їх нікуди. Все це було для них «аки усерязь злат в ноздрех свиній»: перли сипалися перед них лиш на те, щоб вони могли топтати по них. На це треба мати також певну здібність, треба мати, що так скажу, в своїй душі свою «батьківщину».

1904 р.

«ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЬ»

I

— Як я тебе люблю, милий мій Володю, як я тебе люблю!—повторяла задихаючися молода, прекрасна дівчина, судорожно обнімаючи шию молодого чоловіка, свого нареченого.

— Алеж, Олюсю, що тобі сталося,— сказав молодий чоловік, увільняючися делікатно з її гарячих обіймів, — відки тобі нараз прийшла охота...

— Хіба ж ти вже не любиш мене?

— Люблю, зірочко, і найліпшим доказом моєї любови, що через тиждень буде весілля! Але відки ж тобі тепер прийшла охота сумніватися о тім?

— Ні, ні, ні, я не сумніваюся, — пристрасно скликнула молода дівчина, — сама тіль сумніву убила би мене. Мені тільки зробилося так якось тісно, тривожно, мрачно на душі, я бажала почути від тебе гаряче, любе слово...

— Почуеш їх, серденько, почувеш, скільки воля твоя, але тепер не пора. Бач, уже сьома доходить, твоя туалета ще не

скінчена, а зараз по сьомій заїде фіякер, що має завезти нас до театру на оперу. Іди ж і збирайся! А не сумнівайся про мою любов, бо це зробило би мені велику прикрість! Іди, йди!

І молодий чоловік притиснув до себе тримтючу, зворушену дівчину, поцілував її гарячі, калинові вуста, що так і палали бажанням розкоші, і коли потім вона звільна, оглядаючись і зупиняючися, відійшла, почала натягати на руки чорні глянсовані рукавички.

— Володю! — сказала вона, зупиняючися в дверях.

— Що, любя? — спитав молодий чоловік, озираючися від дзеркала, перед котрим почав був пробувати новий, блискучий циліндер.

— Не їдьмо нині до театру!

— А то для чого?

— Так якось! Не їдьмо! Я не хочу!

— Але як же то можна, серденько? Ложка заплачена, фіякер замовлений, а ще до того таку славному оперу грають: «Вільгельма Теля» Россіні! І яка причина, щоб ми не їхали?

— Я не можу тобі сказати причини. Але я чогось така неспокійна, тривожна, якісь такі чуття в мені підіймаються, що й сама боюся заглянути їм в очі. Не їдьмо на ту оперу!

— Ні, дитино, навпаки! Музика успокоїть, уколише тебе. На такі неясні та тривожні чуття музика якраз найкращий лік.

— А як музика власне зміцнить, прояснить ті чуття?

— Алеж видумуєш, мое серце! Як же ж можна так змінити гумор? До полудня напіраєш на мене: на оперу, на оперу, відітхнути мені не даєш, поки не роздобуду білета, а тепер, коли все готове, тобі нараз відхочується! Ні, серденько, — додав молодий чоловік поважним, учительським тоном, — так не можна робити! Треба мати більше постійности характеру! Іди, йди і збирайся, сама побачиш опісля, в яким славнім гуморі повернемо з опери!

Оля справді пішла, але при її відході за дверми чути було щось, мов тихеньке, несміле хлипання.

Молодий чоловік, скінчивши свою науку, обернувся знов до дзеркала і закладаючи пенсне на ніс, тихечько процідив крізь зуби: «Бабські капризи!» Він рад був, що не уляг Олі, що поставив на своїм. Так і повинно бути! Аджеж він доктор філософії і учитель гімназіяльний, щоб ним жінка поводи́ла? Ні, цього не буде!

II

Цілу дорогу Оля мовчала, хоч у тій мовчанці було більше якогось тихого суму, ніж гніву. Володко тим часом був у добрім гуморі і оповідав їй різні забавні анекдоти про автора опери, Россіні, анекдоти вичитані недавно в якімсь німецькім збірнику. Він так був зайнятий своїм оповіданням, що й не звертав уваги на лихе успособлення своєї нареченої.

Увійшли до ложі. Гаряче повітря, змішане з запахом поту і парфум, ударило

на них. Театр був уже повний, оркестра якраз лагодилася розпочати увертюру.

— Ну, цікавий я, чи тебе на правду знудить та штука, — сказав усміхаючися Володко, подаючи Олі бінокль. Вона не прийняла його, а тільки усівши, впилася очима в оркестру, котра розпочала гру. Могучі, стрійні акорди потрясли цілим організмом молодої дівчини. Від першої хвилі вона чула себе мов причарованою тими тонами і не могла звести ока з одної точки. Тони поривали її, уносили з собою. Зразу їй здавалося, що плине тихою, спокійною рікою посеред пречудових краєвидів. Над нею тепле, темноглубе небо, тихе, глибоке, без хмарочки. Сонце сипле золотим промінням додоу, не надто жарко, немов ніжно-розкішно цілує землю-красуню. Срібною, діамантами вибиваною стяжкою простяглася тиха, могоуча ріка поперек цілої країни. Її рівні береги покриті темнозеленими, цвітистими лугами, там знов шумлячими дібровами, в віддалі синіються кришталевою стіною височенні гори, покриті вічним снігом. Зо всіх боків чути чудові пісні. Серце розширюється в Оліній груді, б'є сильно і гармонійно, в такт загальної радості, загальної краси. Поруч неї він, її любий Володко, такий гарний, як той краєвид, такий ніжний, як те сонячне тепло, такий сердечний і милий, як ті пісні чудові... Як вона любить, як вона любить його! Але нараз тони затремтіли якомсь тривожно; серед загальної гармонії тут і там проривається пискливий дисонанс;

чути глухі удари великого бубна, мов далекий гуркіт грому. Світло лямп мліє, тускліє, робиться якось душно, понуро, мов перед бурею. Розбурхана фантазія Олі чародійською силою снує нові образи. Широка ріка звужується, грізні пошарпані скелі стісняють її. Хвиля, сперта і спінена, розбивається о кам'яні брили, що вистирчують зо дна ріки. Погідне небо помрачилось. Темні хмари засіли на сніжних чолах гір і перекидаються гнівними словами громів; часом чорні їх лиця блискають вогнем ненависти. Важко і тривожно робиться Олі. Вона притулюється цілою своєю істотою до свого товариша, надіється знайти в нім підпору і розраду. Але якийсь злий демон шепче їй гризливі слова його: «Дай мені спокій, я не маю часу з тобою пеститися, мушу задачі поправляти!»

Проразливий свист почувся з оркестри. Тони клекотіли й мішалися, як вода кипуча в невеличкім кітлі. Баси гуділи, мов громи; скрипки квилили, мов чайка над затопленим болонням¹⁾; флейта свистіла, мов вітер між кручами; м'ягкі флажеолети стогнали уривано, мов конаючий. Все тремтіло й бурлило. В Олиних очах щезло все — і амфітеатр, і блимаючі світла, і червоні обої лож, і Володко, що сидів при ній і з виразом глупого задоволення лорнетував сидячі в протилежній ложі панни. Вона не бачила нічого, їй здавалося, що музика, та проймаюча, пекельна музика

¹⁾ Болоння—сіножать.

погрузила її нараз у темну безодню, в котрій реве, бурлить і скаженіє віковична боротьба елементів. Вона чула себе незначною порошинкою, одним атомом серед того розбентеженого моря. Грудь її хвилювала приспінено, віддих зробився скорий, нерівний, уриваний, лице покрила смертельна блідість, так що Володко, ненароком зирнувши на неї, аж перелякався і ніжно торкнув її плече.

— Люба, що тобі? Сидиш, як сама не своя! Чи не хвора ти?

— Ах! — вилетіло з уст Олі. Вона прокинулася з магічного сну, зирнула довкола себе, перед її очима якраз підносилося заслони і показався пречудовий краєвид швейцарський, берег Фірвальштадського озера під час бурі.

— Ні, мені добре, зовсім добре, — відповіла Оля, вливаючися в чудову сцену. Гра акторів відразу зайняла її увагу, особливо ж геройська фігура Вільгельма Теля, котрий серед найстрашнішої бурі рятує на утлім човнику втікача Бавмгартена.

— Той не скаже, що не має часу, — прошептала Оля, і знов потонула в важких думках. Фігури драматичної дії пересувалися поперед її очима, мов мари, вона чула тільки тони, чаруючі, могутчі навіть тоді, коли ледве бриніли, мов бджілка між стебельцями, мов річка по дрібних камінчиках.

Тінь-тінь-тінь-тінь, капав акорд за акордом бриліантовими краплями, — і Оля почула немов подув теплого леготу весняного, немов ніжні тихесенькі голоси

дитячі, що так глибоко, так солодко гомонять в її серці. Вона бачить себе в охайній, чистенькій світлиці, з вікнами до сонця, з цвітучими фуксіями й азаліями на вікнах і з зеленими пачосами плющу на стінах. А срібний дитячий голосок дзвенить коло неї. А шум і гамір містовий плине мутною, бурливою рікою попід вікна, не входячи до тої тихої хатини з цвітучими фуксіями та чистими, білими запонами. Тінь-тінь-тінь-тінь, ценькають ножички, блискає голка. Тиша, самота! Хочеться слово сказати до когось, хочеться почути любу відповідь! Ось до акорау прибуває новий тон, грубший, тяжчий.

— Володю, наш Стефанко уже всміхається!

І знов злий демон шепнув гризькі слова його:

— Добре, добре! Але прошу тебе, серце, остав мене, я не маю часу, мушу задачі поправляти!

Чого квилите так жалібно, скрипки-чарівниці?

Чого плачеш тихесенько, флейто, протягаючи свої тони, мов тоненьке павутиння жалоби понад цілою землею? Чи жаль вам того героя, що прощається зі своєю родиною, чи може взагалі болить вас утрачене щастя дядьське? Перлові сльози градом покотилися з Олиних очей. Володко власне вітався з якимось знайомим, що в антракті зайшов до їх ложі, і не бачив її сліз.

III

— А от що я скажу тобі, друже Володимире,—говорив знайомий до Володя в глибині ложі. — Ти знаєш, яка в нас мізерія в літературі. Публіка з конечности хапає чужі газети літературні, бо своєї немає ніякої. Так от я задумав видавати місячник літературний. Капіталу в мене що-дещо знайдеться, терпливости і пожертвовання теж. Але все таки помочи, особливо від наших письменників, потребує. Я знаю твоє гарне перо, чи можу на тебе числити в тім ділі?

Володко похитав головою.

— Ні, друже, — сказав він. — Куди мені тепер до писання? Чоловік у школі і поза школою має таку масу праці.

— Алеж інші мають також працю, та обіцяють і мене не залишати.

— Га, може інші мають і більше сил. А впрочім, друже мій, знаєш прецінь, що женюся.

— Ну, надіюся, що твоя пані полишить тобі настільки вільного часу, — сказав з усміхом приятель, уклоняючись Олі.

— Алеж і як ще радо! — сказала Оля.

— Коли так, — сказав неохітно Володко...

Приятель урадуваний стиснув його руку, ще раз поклонився Олі і пішов.

— Що ти, серденько, так не в пору вирвалася? — сказав до неї Володко.

— Не в пору вирвалася? Аджеж я рада би, щоб ти не покидав і літературної праці, коли маєш талан до неї.

— А, так і роби йому задармо! А ще такому чоловікові! Та ж я би від першого

разу навіки скомпромітував усю свою кар'єру, якби тільки щось напечатав у його місячнику. Це прецінь чоловік підозрений, намаркований.

— Алеж я гадала, що він твій приятель.

— Ну, так, причіпається по старій знайомості. А не зриваю з ним, бо має гостре перо, ще готов пошкодити.

— Алеж то на такий спосіб підлий чоловік! — скрикнула Оля.

— Всі вони такі! Що з ними робити?

— І як же ти можеш хоч би й про око дружити з такими людьми?

— Га, мусить чоловік! Не раз і такий до чогось здасться!

Оля замовкла і знов сумно похилила голову.

IV

Велика музикальна драма ішла тим часом дальше. Проводирі швайцарські, переконавшися, що годі довше народові зносити чужинецьку самоволю, змовляються приступити до небезпечного, але святого діла — освободження своєї вітчизни. Серед недоступних скель, на розграниччю трьох кантонів, над озером відграється пречудово хороша і висока сцена присяги на вірність своїй країні і на загладу гнобителям. На орлиних крилах підносить музика душу слухача аж до тої підзоряної висоти, на котрій щезають усякі особисті, самолюбні забаги, на котрій дух живе високими і чистими чуттями любови до загалу і посвячення. Яка переміна зробилася з Олею! Її сумне, задумане личко

випогодилося, заяріло рожевим рум'янцем. Її очі блищать, її груди б'ють високо, — їй починає робитися тісно в тій душній, гарячій атмосфері, немов серце її виросло і преться на свободу, до сильніших почувань, до кращих вражінь, до великих діл посвячення й любови народньої. Як вона любила в тій хвилі свій народ, як радо пішла би за нього на найбільші небезпеки, — з якою розкішшю стала би вона в крузі тих великих героїв, тих борців смілих, що там, далеко, за морем мгли і за рікою світла стояли велично і недосяжно, побравшись за робучі, могутні руки на вершині скелистого Рітлі, і перед лицем величньої природи присягали радше згинуту, ніж віддати край свій на поталу чужинцеві! Ох, раз тільки перебути й перечути таку хвилю, раз тільки з такими великими замислами в грудях скупатися в рожевім промінню сонця сходячого понад ледовими горами, — раз тільки! А відтак цілий вік жити в нужді, в пониженню, в забуттю, в муках, або згинуту з надією побіди. Як же радо вхопила би Оля таку долю, коли би яка всемогуча рука в тій хвилі подала їй!

— Володю, а я забула розпитати тебе про ті задумані віча провінціяльні: будуть вони? Де? Коли?

— А так, перше буде 5 лютого в Тернополі, — відмовив недбало молодий чоловік, вибираючи для себе тісточко з тацки, що носив хлопець-рознощик із ложі до ложі.

— Ну, а ти виступаєш на тім вічу з яким рефератом?

— Я? А тобі що таке, серденько? Хіба ж мені можна?

— Не можна? А то чому?

— Професорам заборонена всяка політика.

— Алеж то не будуть політичні віча. Ти собі бери який науковий реферат.

— Е, серденько, все таки то для мене недобре афішуватися на таких зібраннях. Ти знаєш, на такі віча зберуться хлопи, а вони хіба ж то знають границю між політикою та наукою? Найнауковішу річ зроблять політичною, а потім що мені скажуть звище?

— Алеж ти, прецінь, досі живо займався такими ділами і афішувався навіть.

— Ну, так, чоловік був молодший, нерозважний. Знаєш, серденько, той дуже добре знав життя, хто сказав, що хто до тридцяти літ віку не був революціонером, той хіба дурень; але ще більший дурень, хто по тридцятім році віку був революціонером.

Уста Олі задрижали немов від якогось нервового болю. На серце її немов кригу льодуположено. Так оце він, її молодий ідеал! Так оце той чоловік, котрого вона полюбила власне за те, чого він тепер цурається, і то якраз задля неї! Але ні, він цурається своїх світлих замислів і великої праці народньої не для неї, а для того, що в серці його або погас, або й ніколи не палав святий вогонь любови для народу. А її він тільки ставить перед очі людські, як щит, котрим хоче закрити свою власну безхарактерність і трусли-

вість! Ох, який лютий біль почуло молоде Олине серце при тій думці! Але ні, вона цього не стерпить, вона ані одної хвили не знесе, щоб нею так поневіряв той чоловік! Вогонь святого, праведного гніву запалав на Олинім личку, коли опера скінчилася, і вона встала, щоб зібратися до виходу. Яким звичайним, буденним, непринадним чоловіком видався їй тепер той сам Володко, котрого перший поцілуй стояв її цілої безсонної, в гарячковій дрозі і солодких думках проведеної ночі. І як вона могла полюбити того чоловіка? Тепер це їй видалось дивним, неймовірним. І коли Володко з салоновим уклоном приступив до неї, щоб подати їй руку, вона з погордою відвернулася від нього і холодно сказала:

— Мій пане, я вас не люблю і за ваш супровід дякую.

І відсторонивши його рішучим рухом руки, не оглядаючися, пройшла попри остовпілого Володка і бистро поспішила наперед...

1884 р.

Г Е Н І Й

Пан Густав Трацький, найстарший син пана Станіслава Трацького, дідича гірського села Н., був зовсім своєрідна і немаловажна фігура в тій шляхетській родині. Батько його посідав колись значні добра в Конгресівці, але вмішавшись в повстання 1863 року, мусів опісля емігрувати і стратив усе. Тільки спадок, котрий по кількох роках дістала його жінка, вирятував його від крайньої бідности і дав йому можливість закупити оце невеличке сільце в горах східної Галичини. Густав Трацький, уроджений кілька літ перед повстанням, зазнав іще і заховав у пам'яті крихту того пишного та щасливого панського життя, яке йшло перед увільненням мужиків із кріпацтва і перед тою руїною, яку на його батька навело повстання. Контраст того безжурного та достатнього життя з пізнішим еміграційним бідуванням та циганським кочуванням з города в город глибоко вривався в його молоду душу і породив у ній вчасно незгладжену ненависть до всього того, що

було причиною тої поганої переміни: до всяких повстань, революцій, бунтів не тільки в обрубі¹⁾ політики, але і в обрубі думки, чуття та дисципліни, до воліхлопської і до самих хлопів. Гордий аристократизм та релігійна біготерія²⁾ матері скріпляли цей напрям його думок, даючи йому дві віковічні й тверді підвалини: традицію родову і традицію релігійну. Батько за вічними клопотами, біганиною, конспіраціями, а опісля в Галичині за господарськими гризотами при першій упорядкуванню ново-набутої посілости мало міг мати впливу на склад його думок.

Мало що доброго дала йому й школа. Вчасно заправлений отрутою заздрости та ненависти розум показувався надзвичайно тупим та непонятливим до науки. Упімнення та кари, які накладали на нього вчителі за слабкі поступки в науці та за погане поводження зі співучениками, особливо з хлопськими та жидівськими синами, не поправляли, не лагодили, але ще тільки гірше роздразнювали його. З тяжкою бідом, висиджуючи мало що не в кожній клясі по два роки, переходячи з гімназії до гімназії, прогонюваний то за пакості роблені вчителям, то за прилюдні скандали в роді биття вікон жидам, розвалювання жидівських кучок і т. і., Густав нарешті скінчив гімназію, потративши на неї цілих чотирнадцять літ. І на університеті зразу йому йшло не ліпше. Зараз

1) Обруб—ділянка, сфера.

2) Релігійна біготерія—релігійний фанатизм.

першого року він наробив скандалу на якімось вечерку і за те видержав два поєдинки, з котрих сам вийшов ціло, розтявши одному противникові лице від рота до вуха, а другому відрубавши вухо. Зате з екзаменами не так легка була справа, і от ледве по семи літах університетського життя, котре багато коштувало батькові і значно підірвало його фінанси, Густав вернув додому, поробивши всі державні екзамени і два рігороза¹⁾ і виеднавши собі протекцію, через котру йому обіцяно з початком вересня прийняти його до намісництва з платою на разі 500 гульда. річно і з надією, що плата ця по році служби підвищена буде до 800 гульда.

Аж тепер, по осягненню тої цілі, почув Густав, що змора заздности, котра досі гнітила його, нараз звалилася з його грудей, — аж тепер, коли десятки і сотні далеко здібніших товаришів позавиділи йому. Многі з тих, що кількома роками випередили його в науках, *summa cum laude*²⁾ видержали екзамени і поробили докторати, бідували тепер, як безплатні практиканти судові, голодні кандидати адвокатські та нотаріяльні, або як практиканти при скарбовій дирекції, дожидаючи якої такої плати, мов у моря погоди. А він, погорджений усіми «слабеуш», зненавищений за гордість та нетовариське поступовання, таки всіх їх перегнав! Його амбіція, котра досі не мала куди розвер-

¹⁾ Рігороза — основні екзамени.

²⁾ З найбільшою похвалою.

нутися і що крок дізнавала гірких принижень, тепер побачила перед собою рівне, відкрите поле кар'єри. За рік конципіст намісництва, за п'ять літ комісар при старостві, а за десять літ староста — оце перші кроки, котрі він назначив собі. А там, далі — обставини покажуть, куди прямувати. Коли тільки ті перші кроки зроблені будуть основно і певно, то ніщо сумніватися, будучи його забезпечена.

В почуванні тої блискучої будучини пан Густав і дома виступив зовсім не так, як виступав досі. То звичайно понурій забурмошений ходив по покоях, не любив ні з ким заходити в розмову, не говорив, а тільки немов огризався, і хоч глядів на всі господарські та домашні забіги¹⁾ родичів з якимось гордим милосердям, але не мішався ні в які діла, не накидувався нікому зі своєю волею. Мабуть чув, що в тім господарстві, підточуванім не в'янучим дефіцитом, мов біблійна диня червяком, його власна особа грає ролю трохи що не того самого червяка. Але тепер інше діло. Тепер він міг виступити як повноправний пан, як самостійна економічна сила, коли не вища батьківської, то певно нічим її не нижча.

— Прошу тата, — сказав він до батька зараз кілька день по своїм приїзді, — я би хотів виробити собі поняття про стан наших інтересів. Знають тато, вступаю до намісництва, то може міг би я дечим допомогти до їх поправи. А впрочім добре

¹⁾ Забіги — старання.

впорядковані родинні інтереси, там більше ніж де, перша підстава кар'єри.

Старий Трацький видивився на нього з-під своїх насуплених брів і випустив із рота такий клуб тютюнового диму, що з цілої його голови тільки й всього стало видно, що шпакуватий, гребенем угору настобурчений чуб.

— Про стан наших інтересів? — сказав він. — Що ж, виробляй собі, як хочеш!

— Але може б тато були ласкаві показати мені книжки, рахунки?

— Книжки? Рахунки? Ніяких книжок ані рахунків у мене нема, хіба тільки рахунки тих грошей, що посилав тобі та братам твоїм.

— І то треба переглянути, — сказав з незрушеним спокоєм Густав, — але я думав про книжки та рахунки з ведення господарства.

— Ніяких таких книжок ані рахунків у мене нема.

— Нема? А як же тато господарство ведуть?

— Так веду, як умію. Що зробимо, те й зроблене; що кому треба заплатити, плачу; що продати, продаю сам, не оциганить мене ніхто. Ну, а видатків крім на вас та на сплату процентів у мене, як знаєш, дуже мало. Ніщо й рахувати.

— Алеж татку, то половина руйни не вести рахунків! От татко кажуть щось про довги. Що це за довги? У кого затягнені? На який процент? Як стоять сплати? Адже це все доконечно треба знати і наперед з кожним крейцаром

обчислитися, коли тато не хочуть піти з торбами, заки ще ми будемо могли вам допомогти.

— Спасибі тобі за добру волю, — сказав гнівно пан Трацький, — але я маю в бозі надію, що твоєї помочі потребувати не буду. Проживу й без неї, як і досі жив! Коли б тільки ти перестав підсисати мене, то вже я сам дав би собі раду.

— Прошу тата, хай тато не гніваються, — сказав з високим, крихіточку навіть згідним спокоем Густав. — Прошу тямити, що тут діло йде не лиш о татову особу, але також о маму і о сестру. Нехай тато не забувають, що вона ще панна, що її треба видати за муж, по змозі добре видати! А чень же!) тато признають, що я, як найстарший син, а тепер уже не тільки повнолітній, але й повноправний (Густавові якраз минуло 29 літ), маю право вглянути в наші родинні діла, поінтересуватися ними і зайнятися по змозі їх направою. Я не перечу, що досі я був татові тягарем, великим тягарем, і не забуду ніколи, як багато я татові винен подяки за те, що ви так терпливо і з таким самовідреченням несли той тягар — (при тім він поцілував батька в руку), — але віднині все мусить піти інакше!

Пан Трацький дивувався, слухаючи цей раці. Він ніколи не надіявся по Густаві такої енергії і такої холодної видержки. Як чоловік слабого характеру, склонний радше до хвилевих поривів енергії під

1) А чень же — алеж., авлжж.

впливом розбудженого чуття, ніж до ви-
держаної, систематичної, згори обдуманой
роботи, він легко улягав усякому проявові
енергічної волі. То й тепер не змагався,
відав синові ключі до бюрка, що було
заразом і касою, і сказав:

— Ну, що ж, я не бороню! На ключі;
там у верхній шухляді бюрка маєш усі
папери, контракти, квіти, рецепіси, інвен-
тарі, роздивляйся в них, скільки хочеш. А
внизу готівка, книжечки податкові і банкові.
Побачимо, що ти з усього того зробиш.

Густав узяв ключі, не зважаючи на той
виразний докір, який тремтів у батьковім
голосі, пішов до кабінету і заперся в нім.
Старий довгий час сидів на ганку, пакаючи
люльку та дивлячися на противлежачі
двері кабінету, що заперлися за Густавом.
Він думав зразу, чи не домагається син
від нього таким алегоричним способом
грошей і майже надіявся, що Густав, пе-
реконавшись, що в бюрку всеї каси є
тільки 150 гульденів, зараз же вийде назад
із кабінету. Але він помилився. Минула
година, ба й друга,—Густав не виходив.
У кабінеті було тихо. Покликали до кави.
Трацький тихо ввійшов до кабінету. Густав
сидів при столику і писав. Батько підій-
шов до нього і заглянув через плечі; перед
Густавом лежав цілий аркуш покритий
цифрами,—обік поскладані в купки і упо-
рядковані лежали різні свистки¹⁾, квіти,
пом'яті й пошарпані контракти, рецепіси
і довжні записи, банкові упімнення і по-
даткові аркушки. Щось немов стид, а

¹⁾ Свисток — кусок паперу.

немов острах переняло пана Трацького на вид тих паперів, німих та незбитих свідків його хаотичного та безладного господарювання.

— Ну що, сину?—спитав батько.

Густав не відповідав, муркотячи під носом цифри, котрі то додавав, то відтягав.

— Виходить лад?—ще раз спитав батько.

— Прошу тата не перешкоджати,—коротко відказав Густав і муркотів далі.

— Але до кави кличуть, покинь!—сказав батько.—Опісля дорахуєш.

Густав не відразу покинув, але поперед звів якусь чималу суму.

— Ну, що?—повторив своє питання Трацький. Густавова робота справді зацікавила його. Досі він хоч із бідую, а все таки якось зводив кінці з кінцями, то єсть, як у тій казці кажеться, поли врізував, а комір латав. Але давно вже згубив лад і лік¹⁾ у такій роботі, і господарював навгад, на Божу волю, з року в рік надіючися то на якийсь надзвичайний добрий урожай, то на кориснішу ніж звичайно продаж випасеної худоби, на ліпші ціни сіна,—і з року в рік хоч деяка спекуляція й удавалася, за те друга не дописувала. На вид бачилося, що видатки не порушують основи господарства, що коли б тільки це або те добре вдалося то й молотилку купиться. Але взятися до докладного обрахунку та порівняння дійсних активів з пасивами, до зроблення

¹⁾ Лік—рахуба.

правдивого ладу в тих купах свистків, по-
жовклих та пом'ятих паперів, до вика-
зання хиб минувшини задля запобіження
хибам будучини,—для того не ставало
старому Трацькому ані смілости, ані
витривалости. Від часів кріпацтва привик
він до того, що всю господарську машину
вели чужі, йому підвладні люди; зі школи
і з практики не виніс знання основ і ме-
тоди господарства, а виніс хіба доривко-
ве¹⁾ знання деяких подробиць, дилетантсь-
кий інтерес для певних частей gospodar-
ства. В тамтих часах і порядках це ви-
старчало, але тут, де треба було самому
вести все, вглянути в кожную дрібку і цілу
масу тих дрібок ненастанно держати в
пам'яті, щоби все в свій час ішло в діло,
а ніщо не марніло та не пропадало,—тут
здібності і сили пана Трацького показа-
лись занадто малі. Правда, він щиро і
чесно ставився до свого діла, старався
як міг, кидався і турбувався, навіть сам
не раз рук прикладав, але недостача по-
рядку, системи і видержки у всякім ділі
не допускала до повної вдачі. Запопад-
ливий у дрібницях, він не раз власне через
дрібницю, через те, що згубив якийсь
квит, забув записати якийсь рахунок або
тратив значні суми, мусів доплачувати і
переплачувати. До своїх слуг і сусідів то
раз був довірливий аж над міру, то знов
підозривав усіх, лаяв злодіями та ошукан-
цями, не маючи на те ніякого доказу,
через що деморалізував їх, показував їм

¹⁾ Доривковий—уривочний, випадковий.

доочно, що сам не має ясного поняття про їх роботу та поведення і наводив на всякі надужиття. Так само і з урядами не міг ніколи дійти до ладу: дерся з інспектором податковим за крейцарі і переплачував гульденами, демонстрував проти старости і за те програвав одну за другою провізорію¹⁾ з хлопами, що користуючись його непорядністю, очевидно захоплювали то тут то там по кусникові його землі. Правда, вигравши провізорію, хлопи звичайно за оплатою коштів відступали панові захопленій ґрунт назад і навіть якийсь час пізніше добродушно признавалися, що «пожартували», але такі хлопські жарти коштували пану Трацькому щороку по кількадесят гульденів. Тому то й не диво, що пан Трацький з певним страхом глядів на ті купи фатальних паперів, мов сміття накидані в його бюрку, і з певним недовірливим подивом, мов на яке геройство, глянув на роботу свого сина, котрий ні з сього ні з того, празника ради свого поступлення на службу до намісництва, взявся за упорядкування тих паперів і за зведення рахунків із довгих занедбаних літ.

— Ну, що?—питав він, поглядаючи синові прямо в лице.

— Нічого не знаю, ще рахунків не скінчив, хибує багато паперів,—відказав Густав.

— Може ще там дещо в мене в шафі буде,—сказав батько.

¹⁾ Провізорія—судовий процес.

Після кави старий Трацький пішов по всіх шафах, столиках і комодах, поліз навіть на стрих, і з усіх усюдів назносив ще добру купу всякого шпаргалля. А Густав знов засів за столик і почав писати та рахувати, рахувати та підчеркувати аж до вечора.

— Ну, що?—питав при вечері батько.

— Нічого, ще не скінчив рахунків,— відказав син.— Тут, щоб хоч до якого такого ладу дійти, треба кілька день попрацювати.

— Ну, і працюй!

Густав справді засів і не кинув роботи, хоч і як нудна та томляча була вона.

— Ну, що?—знов запитав батько по кількох днях. За той час він без свого відома привик глядіти на сина, як на силу, як на якусь повагу, котрої суд мусить мати велику вагу в його ділах.

— Що ж,— сказав Густав,— рахунок на папері готов, і на папері ваше господарство показується зовсім непогане. Треба тепер придивитися йому в натурі.

— Добре, придивляйся!

— Е, таточку, годі вам так говорити! Придивляйся! Тут мої власні очі занадто слабкі! Без вас я мало що побачу. Треба нам обом разом зайнятися тим. І гуменного¹⁾ оба разом ліпше проекзаменуємо.

Зітхнув старий, але що було діяти! Пішов. З нечуваною в тих сторонах докладністю та строгістю переводив Густав огляд усього батьківського маєтку. Гу-

¹⁾ Гуменний—завідуючий господарством.

менний потів і на всі боки крутився, толкуючи та пояснюючи йому кожну дрібницю, а він, мов справжній судія слідчий, не переставав тягти з нього жили тисячними питаннями, що на око не мали ніякої цілі і значіння, але глянь—по хвилі запутають гуменного в якусь ключку: тут викриють недогляд, там крадіжку, а там іншу якусь страту через недобру роботу, припізнення, тощо. А Густав узброєний у записну книжку і олівець усе списував, усе списував і все до нових недоглядів, похибок та крадіжок докопувався. Тут не ставало чвертки картоплі, там робітники за весь день плату (по 20 кр.) узяли, а тільки о 10-тій годині на роботу вийшли, тут забуто в пору асекурацію¹⁾ заплатити і всі досі вплачені рості²⁾ пропали, і так далі і так далі. Помалу до того страшного та томлячого протоколу потягнуто і всіх слуг та служниць, близьких і дальших сусідів, і повикривалися всякі справки, що вже від кількох літ, бачилось, мохом поросли. Одні на других по волі й по неволі виговорювали. Тут побережник³⁾ за квартиру горілки дав хлопві дві ялиці вартости 10 гульденів, там сусіда в звісний спосіб зажартував з провізорією, там парубок за пачку тютюну відніс корчмареві півчвертки жита з панського току, а там свинар одне порося перед паном затаїв. І пішло, і пішло таким робом! Пан Трацький стояв серед

1) Асекурація—страховка.

2) Роста—асекураційні платіжі.

3) Побережник—лісовий сторож.

тої содоми, мов отуманілий. Він побачив себе жертвою безконечного ряду ошуканств, крадіжей та спроневерень. Волосся ставало йому на голові, коли подумав, якими глупими, а разом з тим і хитрими способами ціла громада немов по змові довгі роки по краплині ссала з нього кров. А Густав усе списував та списував, і назви і провини і страти, міряв на цілі¹⁾ будинки, колував пальцем стіни, чи не спорохніло дерево, осматрював стріхи, чи не поперегнивали, вилазив на обороги і старався якнай докладніше змірити і обчислити, скільки сіна, вівса та соломи в них міститься. Не менше старанно оглянув стайні, хліви і кучі²⁾, порахував та посписував худобу, коні, телята, свині і дріб, важніші штуки осмотрив по хребті і по ребрах і по ногах, і все нотував. Вкінці удався й на поле, взявши з собою мапу і шнур, міряв, бродив, палькував³⁾ та приготовував кожний ступінь. Особливо сінокоси завдали йому багато роботи та доводили часто до сварок із селянами. Були це звичайні гірські сінокоси, далеко від села, за лісами та хребтами, розкидані по недоступних чагарах та дебрах; про певні та постійні границі тут ані мови бути не могло. Перед кожною косовицею вирушала ціла громада і при всіх розброджувано, розмірювано і розпальковувано, що кому припадає косити. Звісно, що громада собі рада, і не

1) Цаль—коло 4 сантиметрів.

2) Куча—хлів для свиней.

3) Палькувати—бити кілки, палі.

раз ставало на тім, що в пана й так землі багато, а рук мало, то не буде й познаки, коли цей або той бідніший скосить на панськiм зайву копицю. Всьому тому тепер «годі» сказано. Густав як почав міряти по мапі, то не тільки те, що хлопи досі завідомо як панське підкошували, а й багато такого, що вважали своїм віковистим¹⁾, показалося панським. Він казав на межах бити товсті обсмолянi палі, сипати кіпці, накладати могили каміння, садити корчі ялівцю. Хлопи кілька разів підіймали крик, але це нічого не помагало— «Йдіть до суду, коли хочете,— відповідав їм на це Густав,— а я міряю так, як на мапі стоїть. І судовий інженер так само вам скаже!».— Хлопи похвалялись порозкидувати його кіпці, повіривати палі та корчі, але Густав про кожного з грозячих знав так багато поганих справок, що як тільки кожному по одинці, в чотири очі, загрозив криміналом²⁾, то хлопи притихли, мов і не вони. І з лісом не інакше було. Особливо той ліс, що притикав до хлопських нив, був так повикусуваний та повищипуваний, мов пила з поломаними зубцями. А поглянувши до мапи, Густав побачив, що на ній границя лісу визначена одною однісінькою, зовсім простою лінією. Показав це батькові, розтолкував, і старий аж за голову взявся. «А я, старий дурень, і дивлюсь і не бачу нічого!»— скрикнув він. Знов Густав почав розпитувати, і знов відкрив цікаву річ, яким то

¹⁾ Віковистий—віковичний, давній.

²⁾ Кримінал—тюрма.

способом, незаметно хлопи посували свої ниви вглиб лісу. Насамперед підореться під саме дерево, оборе його довкола, ще й сокирою в землі попідрубує грубе коріння, так що дерево через рік усхне; для того, щоб напевно усхло, накладе раз-другий під ним вогонь, так щоб кора обгоріла. Потім по кількох літах сухаря або вітрець повалить, або й сам господар зітне, заоравшись тим часом знов дальше, так що той сухар стоїть уже серед ораниці¹⁾, немов і виріс на ниві. Зітне його, настинає й інших таких сухарів, і на тім місці, де ще перед кількома літами стояв панський ліс, хлоп немов на власній ниві палить «пасіку». Пасіка під зиму згорить, випалить до кореня весь дрібний хабуз, а з весною бойко вже безпечно корчує пеньки і сіє на спаленищу своє «збіже», т. е. овес. Така робота тягнеться ненастанно, літами. По однім або двох посівах поле випускається на кілька літ у толоку, поростає швидко дрібними смерічками, ялівцем, тощо, — глядиш здалека, панський ліс мов і не тиканий, а по кількох роках знов приходить бойко, рубає пасіку, знов підрубує й кусник панського лісу, палить, оре і приорує новий кусень лісу, і так дальше та дальше.

— От вам, тату, той «людек», про котрого простоту та чесноту ви такі поєми розводили!—з докором говорив Густав, і енергійно прийнявся за діло. Він рішився йти як можна дальше, обходя-

¹⁾ Ораниця—зоране поле.

чися без суду та позивання, а надто впертих бойків лякаючи криміналом. Знав, що коли тільки раз йому властяться поставити на своїм і зацитькати хлопів, щоб не впоминалися, то по році, по двох буде вже запізно, тим більше, що й мапа свідчила на його користь. Скликавши громаду, він з мапою в руках почав викладати бойкам усі їх штуки, назвав їх прямо злодіями та грабівниками і приступив до регуляції¹⁾ границь панського лісу. Показалося, що в кожного хлопа під ораницею є хоч морг, хоч півморга панського викорчованого лісу. Густав витягненим шнуром казав провести просту лінію через ті ораниці, облоги, а то й вівса, і не зважаючи на крики, плачі та проклинання, велів по шнуру набити палів і зараз же за палями копати глибокий рів. Хлопи знали, що правда була на його стороні, то й не пішли до опору²⁾ і стали на тім, що наклявшися доволі, почали просити пана і панича, щоб хоч засіяного не перекопували і дозволили зібрати збіжжя. Міркуючи, що це хоч трохи залагодить прикре вражіння його поміру, Густав пристав, але за ту ласку зобов'язав тих господарів, щоб восени, як зберуть збіжжя, самі на своїх нивах повикопували рови поровень з тими, що будуть тепер покопані на незасіяних нивах. Хлопи, кланяючись, прирекли³⁾, раді, що їм удалося проволочки справу, а Густав правдиво про-

1) Урегулювання, впорядкування

2) Піти до опору—сперечатися, опиратися.

3) Приректи—приобіцяти.

роцьким духом провидів значення тих поклонів і зараз же й огорошив їх:

— Ви кланяйтесь, чи не кланяйтесь, але не гадайте мені, що це, що проволочеться, то вам таки і втечеться, що я поїду з села, та й пропаде. Наперед вам кажу, що мое не пропаде! Я вже на вас найду спосіб.

Поспускали носи бідні бойки і, похитуючи патлатими головами, пішли зо двора, тільки спльовуючи та воркотячи між собою: «Тьфу! Най Бог відвертат та заступат від такого! От-то-о! Росло серед нас, на наших очах, а ми й не знали, що воно за птиця! Аж нараз адіте-тко¹⁾, який Ірод проявився! Тьфу, пек йому! Світ би зажерло, преч би ся казало²⁾!»

От так то розпочав Густав свою адміністраційну діяльність, приучуючися на малім, як порядкувати великі діла. Батько тільки руками розводив, бачучи, як перед його сином усе кориться та хилиться, як під його оком робота горить, стихають жарти і співи, щезає з лиць веселість, а зависає на них якась сіра тривога. «І відки він цього всього навчився?—думалося старому. «Ріс хлопець на моїх очах якимось відлюдком непривітним, ішов через усі школи туманом вісімнадцятим³⁾ і ніхто й не підозрівав, що в нім дримає і таїться такий адміністраційний геній!»

1890 р.

1) Адіте-тко—дивіться но, бойківська примівка

2) Преч би ся казало—краще б не говорити.

3) Дурнем.

ГЕРШКО ГОЛЬДМАХЕР

Гершко Гольдмахер, арендар у гірськiм селі Н., бiв, як то кажуть, жид з головою. Він зайшов у те село з паном Косцицьким, котрого вмiв бiв цілковито опанувати. Та й зайшов він сюди не як, а прокладаючи панові дорогу. Село Н. належало до дiбр камеральних¹⁾, а що тоді була пора великої розпродажі тих дiбр, то Гершко винюхав оце село і на зичені гроші впхав сюди убогого шляхцюру²⁾, бувшого лісничого, чи що. Гершко купував село для себе, — пан бiв тільки покривкою, бо жидам тоді невiльно ще було посідати ґрунтів по селах. Він і не за свої гроші купував, а за позичені в жидiвськiм кагалі в Дрогобичі, мiркуючи добре, що гроші можна буде звернути швидко, бо село куплене було за безцінок. І не помилився. Новий дiдич бiв вдячним і послухним

1) Добра камеральні — добра державні.

2) Поляка — дворянина, шляхтича.

знарядом свого арендаря, котрого разом настановив у себе і економом і касієром і трохи що не мандатором¹⁾, бо законом приписаного «юстиціарія» не держав, а тільки якогось писарину; справи судив Гершко. При такім господарюванню і при Гершковій справності діла пішли над сподівання гарно. Панське господарство, котре Гершко вважав своїм, зацвіло. Стоги й обороти тріщали, комори й обори були повні, панщина відбувалася без реманентів, довг до кагалу в кількох літах сплачено, а й сам Гершко з худенького, дрантивенького жидка зробився заживним, поважним і багатим жидом.

В ту пору вродились йому сини Гава і Елькуна, котрого в селі прозвали Вовкуном. Гершко був на вершку свого щастя, і поглажуючи бороду та атласову бекешу на животі, похожав по селі Н., задоволено всміхаючись, ласкаво приймав поклони підданих хлопів, ласкаво і з батьківським старанням заглядав до хат, в обори й комори, під повітки хлопські, бо прецінь усе те на ділі було його, а не чие!

Але нараз, мов з батога тріснув, усе змінилося. Одної ночі збудив Гершка якийсь незвичайний стук у сінях його мурованої корчми. Зірвався з постелі і скочив до дверей, щоб поглянути, що там діється, але двері були з надвору зав'язані і не відчинялися. Скочив до вікна, але вікно було темне. Гримнув кулаком, роз-

¹⁾ Мандатор — за панщизняних часів виконував судейські ролі.

бив шиби і рямці, але поза вікном стукнув о грубу дошку, котрою вікно було забите. Він до другого вікна—те саме. Він у крик! Кинувся будити слуг, а держав їх трое із християн,—нікого з слуг нема дома. І пригадав собі, що один парубок у полі з кіньми, другий поніс до млина пшеницю, а служниця відпросилася на ніч до матері. Крик збудив тільки його жінку і малих дітей, але помочі не приніс ніякої. А стук ішов по цілім будинку. Гершко чув, як ламано двері, пльондровано засіки, і хоч рипів¹⁾ що мав сили, та ніхто на поміч не прибував; корчма стояла на кінці села, трохи оддалік від хат, ще й Стрий ревів та шумів, як скажений, повинь була.

— Кричи, не кричи—гукнув йому з поду якийсь грубий, незнайомий голос,—то це тобі нічого не допоможе. Не бійся, не так уже ми тебе пристерегли. Го, го, небоже, хто в наші руки попав, той сухо не вийде. А я б тобі радив сидіти тихо, ліпше буде для тебе.

Гершко почувши ті слова, на хвилю онімів з переляку, але опісля ще дужче став кричати, тріскати і стукати в хаті, чим міг; жінка помагала. Година, друга, третя того страшного крику,—ніякої помочі. Помалу стук утих. Гершко осмілився і ще дужче закричав. Але раптом замовк, помертвів. До його носа донісся запах диму. Холодний піт обілляв його. В смертельній розпуці кинувся до дверей, ударив собою щосили—дарма. Двері

¹⁾ Рипіти—кричати, захрипнувши.

стояли, як замуровані. Ще раз, і ще раз — нічогісінько. А дим чимраз густішими клубами тисся в хату, душив його, жінку, дітей, що ще ледве вмiли ходити. Нараз почувся страшенний шум, тріск, лопiт, — очевидно поломинь вихопився на дах, корчма горiла! Крiзь шпари в повалi видно стало вогнистi язики полуменi. Страшенна духота наповнила тiсний ванькир, в котрiм у нетямi билися та кричали та пищали чотири живi душi. Герщиha впрочiм не довго кидалася: вона була слабовита, i хлиснувши скiлька разiв густого, гiркогo диму, впала зомлила. Гершко в крайнiм напруженнi вдарив собою до вiкна, — i дошка, котрою воно було навхрест забите, вискочила. Вiн ухопив дiтей на руки, i як був у сорочцi, так i вискочив на вiльний свiт. По жiнку вже не час було вертатися, — разом iз корчмою згорiла на вугi ль.

Цей пожеар не зломав однакo ж Гершка, хоч зломав його щастя. Пан не перестав його «любити», хоч значно охолодiв до нього. Говорили люди, що в Гершковiй коморi згорiли якiсь папери, квити та записи, котрими буцiм то Гершко держав пана в руках. Але Гершко смiявся з того. Правда, вiн був тепер бiдний; увесь кiлькатисячний маeток, нагарбаний за кiлька лiт, пішов з димом або з злодiями. Але перед ним було ще не кiлька лiт, була панщина, були хлопи, готовi на всяку услугу, хоч не з доброi волi, то з мусу. I вiн почав заходитися по-давньому, коли в тiм настиг його новий, страшнiший вiд першого удар. Панщину скасовано. Гершко

рвав пейси, бо тепер панська ласка, думав, ні на що йому не здасться. Хлопи нараз мов подуріли, почали згорда, грізно дивитися і на пана і на його жида. Гершко притих, подався, помарнів. Він по пожарі перенісся був жити до двора, але тепер пан раптом зробився до нього немилостивий і викинув його з офіцин¹⁾). Гершко купив невеличку хлопську хатчину в селі і перенісся туди. У нього було трохи грошей, і він у тісні роки (а тіснота тоді в горах тяглася з року в рік) позичав хлопам на лихву. Але й тут не мав щастя. Багато з тих, що побрали у нього гроші, ніччю повтікали з села на Поділля. Правда, Гершкові полишалися в заставі їх хати й ґрунти, але що йому з них, коли в хатах не було кому сидіти, а ґрунти не оброблювані поростали смерічками і пожитку не давали ніякого.

Бідував Гершко кілька літ дуже. Гава і Вовкун майже голі, замурзані, бігали по хатах, крали, що могли захопити, щоб прожитися. Зналися з усіми собаками в селі і день-у-день брали різками, пруттям та кропивою від хлопів. Але голод був дужчий, а побої наводили їх тільки чимраз на нові хитрощі. В огородах, садках і полях, ба навіть у погано замканих бойківських хатах ніщо не було певне перед їх хапущими пальцями. Вони не зазнали самі давнього панування, але те, що щодень так багато чули від батька про ті щасливі часи, коли все те село,

¹⁾ Офіцини—помешкання для прислуги.

всі люті бойки були їх підданими, належали до них, му́сіло робити на них такий вплив, що в сні й на яві тільки й думали, що про поворот «блаженних» часів. А супроти тих блискучих картин минулого раю ще поганшою видавалась їм нужденна дійсність, та запущена, неохайна батькова хата, ніколи не метена, не мазана та не попрятувана, з препоганою постіллям, повною блощиць і всякого хробацтва, з розваленою, страшенно дим'ячою печею, в котрій тільки десь-колись дещо варилось або пеклось, та від котрої в зимі йшов страшенний чад та загар. Все те важкою рукою накладало погану печать на молоді, дитячі душі, дразнило хлопців, доводило до лютости. Тільки ж старший Гава, зроду мадий, слабовитий та похилый, вдався більше хитрий і на всякі видумки та способи здібний. Зате Вовкун сильний та високий та байталуватий, був розумом дуже обмежений, але легко попадав у лютість, у котрій бив та ламав, що йому в руки попало, мов скажений. Хлопські діти, а далі й старші хлопи боялись його, бо калічив, кусав, кидав камінням, коли його було денебудь захоплять при крадіжжі гороху, грушок або моркви. Гава від малку привчився командувати Вовкуном, а й той мимоволі, признаючи вищість Гавиного дотепу, радо піддавався його команді.

Але от показалося, немов би щастя ще раз хотіло всміхнутися старому Гершкові. Якось незамітно він почав багатіти. Хлопці перестали докучати людям, хоч

не перестали красти, тільки крали не так часто і не так уже очевидячки. Для них найняв батько навіть бельфера¹⁾. І хата Гершкова покращала, зробилась порядніша. Він почав наймати робітників і оброблювати поля, почав скуповувати в селі мітки, повісма, покладки, і цілими возами вивозити кудись. Довго люди не могли дійти, відки воно береться те добро у Гершка, але швидко доглупались. Гершко злигався з сільськими злодіями, трохи чи не з тими самими, що колись то його самого були обікрали та з димом пустили. Пострах пішов по всій околиці. Тепер уже злодії крали не так, як за панщини, не розбивали панів та жидів, а кинулись на хлопів, не раз не розбираючи навіть бідного від багатого. Головно наперли на худобу, одиноке багатство бойків, — а Гершко перепродував.

Пару літ терпіли бойки, благали і жандармів і ревізорів, щоб увільнили їх від напасти, але даремні були всякі заходи, — злодіїв годі було піймати. Аж раз один із них попався. Підкопував комору у бойка; той спостеріг його, і ставши в куті комори з дрючком, ударив злодія по хребті так, що той відразу простягся. Бойко скликав свідків, побитому злодієві почали припикати підощви розпаленим плуговим залізом і він визнав неборака всіх «кумпаністів», а найбільше наклав на Гершка. Тоді йому прив'язали камінь до шиї і вкинули з кручі у воду, «щоби не було тяганини з судами та з панамі».

¹⁾ Бельфер — вчитель.

Відтак «збивши ровту», то-єсть зібравши купу людей, пішли від села до села по злодіях, і кожному на зарінку¹⁾ перед церквою завдали таку кару, яку вважали потрібною: головним злодіям повипікали очі, іншим поприпалювали підошви та всипали по парі сот патиків, а то ще деяких і «постемплювали»²⁾, щоб значні³⁾ були. На послідок дійшло діло й до Гершка. Його вивели з хати, і таки перед вікнами вбили, як собаку, одним ударом обуха в голову. Хлопців тільки різками висікли. Справивши такий громадський суд над злодіями, розійшлися. Справа донеслася до жандармерії, почалося слідство, хто вбив Гершка, але хлопці не могли нікого пізнати, бо то були самі чужосільні, ще й позачорнювані сажею, а інші злодії мовчали, ще й ховалися від жандармів по лісах, щоб у додатку до громадської кари не вскочити ще й у панську справедливість. Так усе й пропало.

Хлопці лишилися після батька, як на пожарищі. Ровта забрала всі гроші і все крадене добро, що найшлося в коморі; перед смертю Гершко признався навіть, де стоїть у лісі покрадена худоба. Красти тепер уже ані Гава ані Вовкун не осмілювались: вони бачили смерть батька, і вона їм незатертими буквами вписалась у пам'ять. Мов сновиди ходили довкола опустілої хати та ревли з голоду і зі страху. Люди за «Бог да прости» давали

1) Зарінок — пuste поле, часом заросле кущами.

2) Постемплювати—випалити залізом клеймо.

3) Значні — позначені.

їм то хліба, то теплої страви, — звільна вони й самі привикали до жебрацтва, лазили від хати до хати, ночували дебудь у кошарі з пастухами, або в буді з собаками, волочилися мов неприкаянні, голі, брудні, нужденні, з позападаними лицями, розчухраним стрепіхатим волоссям, худими як скіпи ногами і з блищачими від голоду та задрости очима. А батькові оповідання про колишні добрі часи набивались їм майже щоночі на сон, не давали занидіти їх фантазії. Волочачися по полях та зарінках, вони вели з собою безконечні розмови, щоб то вони робили, як би були багаті, як би мали багато грошей — і завсігда мрії їх сходили на те, що купили б оце село з усіми його бойками, хатами, огородами, з усіми горохами та морквами, з усім хлібом, картоплею та фасолею, з двором, лісом і худобою. О, тоді б вони дали знати себе тим проклятим «гоям», що тепер хоч і гостять їх за Бога ради, та за те кожний кусник хліба, кожну ложку страви приправляють насміхами, докорами та погордою.

Нараз вони щезли з села. Зразу люди й не завважили, тільки кілька день погугорили, а там і зовсім забули. Про хлопців не було й чутки, мов у воду канули. Тільки на їх місце в опущеній хаті не знати відки й коли появилася старий жид Мошко, що ходив по селах міняти «щетини — волосини», скуповував шкірки з тхориків та куниць і знав ліки на худобу. Мошко сказав війтові і жандармам, що він буде сидіти на ґрунті Гершкових си-

нів, доки вони не вернуться, і що самі вони в Дрогобичі, де кагал віддав їх у науку до якогось ремесла. Мошко був тихий жид, не крав, не шинкував, а своїм лікарством навіть інколи допомагав людям. Мошиха, його жінка, також сиділа тихо, скуповувала убабів мітки, повісма, полотно, кури-і покладки, але все те якось тихо, незначно і ніби чесно, так що їх люди з часом і полюбили. Не вважаючи на всі ті торги, Мошко не був маєтний; вічно жалувався, що заробок малий, що шкірки спадають у ціні і що цей або той бойко одурив його, продавши йому подіравлену або псами покусану шкурку за цілу. Господарство у Мошка було мізерне, поля Гершкового не оброблював, а віддавав його в найми за другий сніп та за третю копицю, то й не держав ніякої худоби, хіба кількоро курей та качок. Та ж сам Мошко вічно ходив по селах, рідко коли на день, другий припинявся дома, крім шабашу та свят, а тільки два або три рази до року наймав одну або дві бойківські фіри, щоб відвести понаскуповуване добро до міста. Звісно, яйця та дріб Мошко з Мошихою частіше, щотижня, відносили на плечах через гору до маленького містечка і здавали на руки тамошнього арендаря, а від нього за те діставали гроші або чого їм треба було до життя.

А Гава і Вовкун пішли тим часом у школу. Правда, не в ту школу, де вчать греки й латині, рисунків і літератури, але в ту тверду, тяжку школу життя, з ко-

трої виходять люди практичні, меткі та промислові. Ремесло, до котрого думав їх примістити кагал — шевство — зовсім не сподобалось їм. Вовкун пішов до столяра християнина, але тут витримав недовго і пристав до мандруючої спілки теслів, що ставила церкви, школи та дзвінниці по селах. Його тягло до всякого майстрування; сокира в його руках робилась легкою, як перо, і він махав нею з таким жаром, мов займався найлюбішою забавою. У теслів пробув він також недовго, хоч головний майстер полюбив його; зате громада, в котрій вони будували церкву, збунтувалася, почувши, що жид працює коло дому Божого, і настояла на тім, що його відправлено. Вовкун пристав до другої тесельської компанії, що в однім лісі в глибоких горах робили гонти. Гонтарське життя сподобалось йому, причарувало його грубу та дику влачу невиданою досі красою дикої природи та простотою поведінок. Він прямо впивався і роботою і життям, дерево горіло в його руках. Гонтарі ночували в тісній луб'яній колибі, зложеній тільки з даху покладеного на скісних платвах, одним кінцем вбитих у землю, а з другого кінця підпертих стовпиками із луб'яних також бокових причілок. Відти, де дах був підпертий на стовпах, колиба була отворена. Гонтарі спали головами до даху, що спадав аж до самої землі, а ногами до отвору; перед тим отвором цілу ніч горіло велике вогнище для охорони від великого звіря і від комарів. Удень колиба стояла пуста, не

заперта, бо й дверей ніяких не було, а гонтарі цюкали в лісі, роблячи свою роботу.

Вовкун прожив серед них ціле літо, і хоч увесь його заробіток ішов на прожиток, був задоволений. На зиму гонтарі порозходилися, змовившись, де зійдуться знов на другий рік. Вовкун також обіцявся прийти. З кількома ринськими в кишені, що лишилися йому з цілолітнього заробітку, шкіряними ходаками на плечах, босяком він через верхи і гори пішов аж до Людвиківки і там найнявся на роботу до тартаку, щоб перебути зиму.

Оттак він перекочував кілька літ, щовесни покидаючи людські оселі, спішачи на місце збору гонтарської компанії. З ними, з сокирою та вісняком¹⁾ на плечах він перемандрував всі гори від Сянока аж до Микуличина. Лісові підприємці жиди пізнали його і почали висилати зі сплавами до Журавна, ба й до Окопів, повіряючи йому продаж дерева. Він почав заробляти більше, життя його поправлялося. Він був дуже здоровенним, рослим і сильним парубком і не раздумав о тім, щоб оженитися. Але не було нагоди, а мрії про родинне життя швидко гасли перед мріями про більший зиск і здобування грошей.

Гава весь той час ходив іншими дорогами.

1890 р.

¹⁾ Вісняк — інструмент для стругання дерева.

Г А В А

Образок з життя підкарпатського народу

І

Батько хотів йому лишити село, і при своїх спосібностях був би цього добився, коли б був не так дуже любив своє потомство. Але що любив Гава без пам'яті, то й не зумів удержати належної міри в своїй захланності. Кусав, як то кажуть, більше, ніж міг проковтнути. Ну, і подавився, і лишив Гава без крейцара.

Вмираючи, цю одну тільки дав йому науку:

— Гава, коли тобі в життю трапиться дещо доброго, хоч би й що найменше, все кажи: хвала Богу, на початок і це добре!

Гаві було дванадцять літ, коли батько його помер. Виростав він у селі, по цілих днях гуляючи із своїми ровесниками — сільськими хлоп'ятами, волочився по хатах або для іграшки руками ловив раки в в потоці. Ще дитиною проявляв він надзвичайну цікавість, проворність і хитрість і знав про хлопське життя-буття далеко

більше і докладніше, як десятеро хлопських дітей в його віці.

По смерті батька взяла Гаву під свою опіку якась далека своячка, тітка чи стрийна, що жила в Дрогобичі. Була то стара жидівка, проста перекупка, що із свого нужденного зарібку удержувала п'ятеро власних дрібних дітей. Крім них були вже у неї три дорослі сини, що жили на своєму хлібі, робили самі на себе і не думали навіть допомагати матері.

Опікунка віддала Гаву «до терміну»¹⁾ до шевця, але Гаві не сподобалося те ремесло. Бо коли зараз на другий день по його вступленню один челядник, посилаючи його до шинку по горілку, замість грошей «на квартиру» дав йому в потилицю, та Гава, оголомшений таким дивоглядним завдатком, нагадав собі мимоволі послідній заповіт свого батька і голосно крикнув: «Хвала Богу, на початок і це добре!» Той «дотеп» так подобався всім челядникам, працюючим в варстаті, що від того дня щохвилі то один то другий робив Гаві «добрий початок» то п'ястуком то потягачем, то шилом, то копином. Тиждень прожив Гава серед такої муки, але довше бідний хлопчина не вдержав: утік від майстра і із сльозами просив свою опікунку, щоб не давала його більше до ремесла.

— Я і без того зароблю собі на хліб! — гордо запевнював він.

¹⁾ Віддати до терміну — віддати до ремісника на виучку.

— Як же ти, дурнику, заробиш, не вміючи ніякого ремесла? — питала тітка.

— А що ж то я гой, чи що, — скрикнув Гава, — щоб я і без ремесла не зумів жити?

Цей заміт був меткий і переконав Гавину опікунку. Вона дала Гаві повну волю робити, що хоче, а тільки згори заявила йому, що довше як тиждень за-дармо не може його годувати. Досить, що дасть йому задармо спати в своїй хаті.

— Тиждень задармо! — радісно скрикнув Гава. — Значить, те, що я за цей тиждень зароблю, буде моє! Хвала Богу, на початок і це добре!

II

Гава нагадав собі своє сільське життя на вулиці, в потоці, серед піль, в лісі із сільськими хлоп'ятами, те життя свободне, повне забав, свіжого воздуха і руху. Але тепер йому було не до забав. В тих споминах хотів він найти щось таке, щоби тепер можна було визискати. І найшов.

Проходячи щорана по ринку, завсіди бачив бабу, що сиділа коло великого коша повного живих раків і продавала їх на копи або і на штуки. Нагадав собі, як то справно він колись умів ловити оті самі водяні сотворіння, і зараз метнувся розпитувати жидів, де і по чому можна би продавати раки. Але що питав про таку «трефну» річ, то жида не то що нічого йому не сказали, а ще й закричали його. Та Гава цим не знеохотився. Пішов просто

до тої жінки, що продавала раки. То була жінка мельника із Вороблевич; її чоловік ловив раки в тамошнім великім ставі, але в Дрогобичі продаж ішла так добре, що звичайно годі було настарчити на всіх покупців. Стара дуже радо пристала на те, щоб купувати раки від Гави, скільки їх буде мати, і обіцяла йому платити по 10 сотиків¹⁾ за копу, хоч сама за цю саму копу брала по 15, а часом і по 20 сотиків. Та Гава рад був і тому. Не гаючи часу, він ушив собі довгий і вузький мішок з мотузком через плечі, і на другий день рано, захопивши за пазуху добру байдицю²⁾ хліба, поплентався за місто шукати місця, де водились раки. Але в ріці, що тече коло Дрогобича, було їх мало — гибли від нафтового фузлю³⁾, що стікав з фабрик у ріку і затроював її воду.

От і пішов він горі водою, поки не наскочив на потічок, що плив від села Дерезич посеред сіножатей, попри дубовий ліс Тептюж. Потічок був невеличкий, але що плив звільна, то й багато в нім було крутих закотелевин, глибоких і тихих вирків. Береги його майже без перерви обросли були лозиною та вільшиною, що понездвисала над саму воду і полоскала в ній своє коріння. Гава аж у долоні сплеснув з радости.

— От місце, раз місце! Як навмисне для раків сотворене! — скрикнув.

1) Сотик — пів копійки.

2) Байдиця — кусок.

3) Фузель — рештки нафти.

І справді, досить було раз уважно глянути на дно потоку, щоб переконатися, що раків в ньому тьма тьменна. Сусідні селяни раків не їли, то й плодились вони собі спокійно. Гава мало що на землю не кинувся та не цілував тих благословених берегів, котрі вважав уже як свою власність.

Зараз поскидав із себе все шмаття і навіть сорочку, зв'язав усе в купу і сховав за корчик, перевісив мішок через плечі і поліз у воду. Помаленьки, за порядком, лиш злегка постогнувши, почав встромлювати руку в рачачі печери, і мало що не з кожної витягав величезного рака, що надармо рознимав щипці, кивав довгими вусами і витріщував свої гупі очі, немов дивуючись, що це за новий порядок настав у потоці, де від віку-правіку ніхто не робив кривди рачачій породі.

Не минуло й години, а Гава мав уже цілу копу здоровених раків в торбі. Ще година, і мішок був уже такий повний і тяжкий, що мотузок почав йому в'їдатися в тіло. Гава почув голод і втому. Вода зіссала його, продрог, а ще й трава «різючка», що росла здовж берегів, не в одному місці порізала йому до крові голе тіло.

— Е, досить на нині — сказав сам до себе, і вернувся до своєї одежі, тягнувши за собою по воді мішок з раками.

— Богу дякувати, — гуторив далі, одягаючися і цокочучи зубами, — на початок це зовсім не зле. Рахуючи копу лиш по

10 сотиків, то я за нинішню здобич дістану більше як 20 сот., а це може мені вистарчити на прожиток на цілий тиждень! Е, добре йде! — крикнув Гава, і почав підскакувати на одній нозі над потоком, не знати, чи з радості, чи щоби ogrітися по довгій купели. А відтак виламав сукувату палицю, почепив на її кінець мішок з раками, і, взявши палицю на плечі, пішов до Дрогобича, доїдаючи дорогою той кусник сухого хліба, що дала йому тітка на весь нинішній день.

До міста було зовсім не близько, щонайменше півмилі, а для Гави, що намерзся в воді, примлів трохи з голоду і ще й двигав мішок на плечах, була це таки дуже далека дорога. Ледве пізнім вечером доплився до нужденної хатини своєї опікунки. Зразу він боявся, щоб його раки в мішку без води не поздохли; і через усю дорогу прислухувався до їх тихого шелепотання в мішку. Але переконавшись, що шелепотання те не втихає, набрав надії. А все таки, коли прийшов до дому і висипав свою добич в цебрик з свіжою водою, переконався на свою велику гризоту, що майже півкопи було неживих. Мало хибло, щоб Гава не розплакався по такій страті. Перевертаючися з боку на бік на своїй твердій постелі, він помимо тяжкої втоми довго цієї ночі не міг заснути, а все думав, якби то йому на будуче так зробити, щоб ані один рак не здох по дорозі. Але самому годі було щось путнього придумати, то й заснув Гава з тою постановою, щоб таки завтра розпитати

про цю справу у тої старої мельнички, котрій він мав достарчувати раків.

III

В великій пригоді стали Гаві ті раки, та не надовго. Селяни, котрих сіножаті прилягали до того потоку, стрічаючи його мало не щодня в воді, зразу не звертали на нього ніякої уваги, але додивившись, що це жидок і що ловить раки, і знаючи, що жида раків не їдять, доміркувалися, ще певне він ловить їх на продаж, і за-казали йому ловити в їх потоці. Гава зразу думав, що це жарт, — та бо люди почали сварити. Він ще попробував кілька разів ходити крадькома, але коли раз селяни спіймали його, набили, раки відібрали, ще й з одежі хотіли обдерти, то Гава переконався, що заробіткові його прийшов кінець.

Та не досить того, — на ринку появилися тепер небезпечні супірці, що швидко попсували увесь торг. Селяни, бачучи, що за тих бридких і погорджуваних раків можуть бути не кепські гроші, кинулись самі ловити їх і посилали день-денно цілі орави своїх дітей на потік. Щодень вивозили на торг цілі мішки раків, так що швидко раки стали зовсім ніпочому. Але так само швидко і потік зовсім опустів і в ньому лишився тільки дріб'язок, зовсім для торгу непридалий.

Гірко плакав Гава, не так від побоїв, як задля того першого в своїм життю розчарування. Проклинав селян, прой-

мався ненавистю до них, але разом почував, що проти сили нічого не порадить. Другого такого потоку близько не було, та й до чого б він йому придався? Оставалось тільки одно — шукати якого-небудь іншого зарібку.

— Чого це ти так волочишся без усякого діла, Гаво? — запитав раз його старий Фавель.

— А що ж маю робити? — відказав Гава.

— Не маєш що робити? — здивувався Фавель. — То зле, коли не маєш що робити. Жид усе повинен мати що робити.

Гава розповів йому про своє горе з раками.

— Дурень ти, Гаво, — сказав на те Фавель. — Не жидівська то річ трэфні раки ловити.

— Але гроші за них не трэфні, — відповів Гава. — Я прожив за них більше як два місяці, і ще встиг наскладати цілі два ринські.

— Цілі два ринські! — скрикнув Фавель. — Е, то ти багач! Слухай, Гаво, — сказав він, помовчавши хвилю, — ходи зі мною по селах на заробітки!

— Які ж у вас заробітки?

— Не знаєш, які у мене заробітки? «Щітини, кожушини, волосини», от що я купую. І ти будеш зі мною до спілки. Прийдемо в село, ти візьмеш одну половину, я другу; ти будеш купувати для себе, я для себе.

— Ну, а як накупимо, що тоді?

— Я тебе навчу, що тоді робити, кому і як продавати.

— Е, а може це кепський гешефт?

— Не бійся, дурню! Старий Фавель на зле тобі не нарадить і обдурювати тебе не буде. Виджу, що ти хоч малий, але хлопець справний, то й гадаю собі, що ліпше ж тобі заробити щонебудь, як тут по місті без діла шлятися. Ходи!

— А скажіть наперед, скільки ви можете отак на тиждень заробити?

— Як часом, Гаво. Можна заробити ринського, а можна й десять, не рахуючи страви.

Гавині очі заблищали диким вогнем, коли почув, що можна за тиждень заробити й десять ринських. Та ж то страшенні гроші! Нерішучість його відразу пропала.

— Добре, — сказав, — піду з вами. Коли вирушимо?

— Завтра.

— Добре, піду завтра. Тільки знаєте що, реб Фавель? В неділю ми мусимо бути знов тут.

— Я звичайно вертаю в п'ятницю, а іноді буваю в місті й по два рази до тижня.

— І через понеділок ми мусимо оставатися в місті.

— А то чому?

— Тому, що я придумав тут ще один гешефт.

— Он я-а-а-к! — протяжно сказав Фавель і обкинув Гаву пильним поглядом, чудуючись його непосидючій запопадливості.

IV

Весь тиждень ходив Гава з Фавлем по селах, викрикуючи попід вікнами хат: «щітини, кожушини, волосини!» Грубим костуром боронився від сільських собак, торгувався з людьми як старий, привичний до того торговець, і завислигим оком поглядав на селянських дітей, що свobodно гуляли по вільнім просторі. Пора була робуча, торги йшли мляво, і оба вони з дуже невеличкою здобичею вернули до Дрогобича в п'ятницю вечером. Свинську шерсть заніс Гава до щіткаря і продав добре, а решту товару купив у нього сам Фавель. Весь тижневий заробіток, по відрахованню харчів, не дав навіть і ринського. Гава скривився.

— Не бійся, дурню! — сказав Фавель. — Чого ж ти хочеш? Тепер літо, в полі робота, а наш торг тільки зимою красний. Зимою хлоп свині ріже, тоді й шерсти у нього досить, а іноді й шкурку з куниці, борсука або зайця так за нізачо купити вдається, от тоді й гешефт!

Але Гава вже не слухав. Це все було для нього «колись то буде», а він дбав про те, що тепер є. На другий день, хоч то був шабаш, він пішов до патичкарні (фабрики сірників) і купив гуртом за цілого ринського сірників, а осібно сірникових коробочок. Не питаючи що свято і що опікунка підняла сварку, він зараз взявся укладувати сірники в коробки, і укладав їх по своєму, міркуючи й рахуючи, так що над вечір мав їх уже 150 замість куплених 100, рахуючи кожну по сотику.

Настав понеділок, торговий день в Дрогобичі. Гава набрав сірників, кинувся на ринок та по торговицях, де стояли хлопські вози і почав з усеї сили викрикувати:
— Сірики свіже, сірики!

Для ярмарку це була новинка, то швидко їй обступили його баби і хлопці. Хоч недалечко, на підсінню було багато прилавків з сірниками, шилами, батогами, ременями і всякою подріб'ю, потрібною в господарстві, то все таки Гавин товар розхапували люди як малину. Одному не хотілося відходити від воза, щоб хтось чого не стягнув; другий купував тому, що на підсінню велика глота¹⁾, а тут і вибрати і розглянути можна вигідно; третій купував попросту тому, що їй другі купують. До вечера Гава розпродав усі свої сірники і заробив від ринського цілих 50 сотиків.

— Ну, хвала Богу, — сказав він, — на початок це навіть дуже добре!

Від того часу торгівля його розділилася на двоє. Весь тиждень ходив він з Фавлем по селах, скуповуючи щетину та шкірки, а в понеділок бігав по торговицях з сірниками. З часом ота його понеділкова торгівля сама собою розширювалася.

— А не маєш ти батогів, жидику? — запитав раз у Гави селянин, котрому той тикав свої сірники.

— Батогів? — видивився Гава. — А на що вам батогів? — йому здавалось, що чоловік кпить собі з нього.

¹⁾ Глота—юрба, тіснота.

— Як то на що? На продаж. Купив би, а не хочеться йти на підсіння.

— А відки я маю мати батоги?

— Як то відки? Жид усе повинен мати.

Ті слова Гава твердо собі затямив.

— Знаєте що, нанашку¹⁾, — сказав він, подумавши хвилину, — зачекайте трошечки, зараз вам будуть батоги.

І духом він побіг на підсіння і купив з пів-тузина батогів, до вибору, шнуркових і ремінних. Продав їх того дня без зиску, бо не міг брати дорожче, як брали на підсінню, а там знов не хотіли йому продати дешевше, як другим. Але в голові догадливого хлопчини вже наклювалася думка: докопатися до джерела, з котрого продавці на підсінню діставали ті батоги, а з ними й свої зиски, і там добратися до такого самого гешефту, який так гарно удавався йому з сірниками.

V

Минула зима, минув і цілий рік серед такої роботи. Гава не жалував ані рук, ані ніг, ані горла, алеж бо й заробляв так, що й не один старший жид міг йому позавидіти. А тим часом заробіток цей уже не вдоволяв його. Найбільше лютила Гаву конкуренція, що немов тінь ішла за його слідом. Тепер вже щопонеділка множество маленьких жиденят розбіглося по місті з сірниками, батогами, ма-

¹⁾ Нанашко—дядько

зею для возів і з усяким дріб'язком; заробок ставав менший, а натомість ошуканство, майже в живі очі, змагалось і відстрашувало покупців. Прийшлося Гаві шукати нових заробітків.

Від давнього часу звертав на себе його увагу старий чоловічок у старосвітським міщанським уборі, який носять ще декуди по малих, глухих містечках. Щопонеділка являвся він на базарі з чіпцями, білими і зеленими, дуже гарної домашньої роботи. Поначіпляє ото тих чіпців на палицю з дзвінком прикріпленим до її горішнього кінця посеред різнобарвних скиндичок, і йде собі тротуаром довкола ринку, держачи палицю високо понад сутолокою людських голів, час від часу потрясає нею, але не каже нікому й слова. Купували у нього, але мало. Старий очевидно був непривітливий, до розмови неохочий і торгуватися не любив. Перше його слово, то була все й послідня ціна його товару.

— А що, мамуню, — спитав раз Гава у якоїсь жінки, що йнощю купила чеpecь у того чоловіка зовсім без торгу, — добрі чіпці той чоловік продає?

— Хто, Староміський? О, нема над його чіпці. Один на десять літ вистане. Я це для невістки купила. Не перший раз у нього беру, і ціна у нього все однакова.

— А чому ж у нього так мало купують?

— Або я знаю! Бо не жид. До жидів усі йдуть і деруть послідне драгтя, та ще й наторгуватись мусять до сьомого

поту, заки за таку саму ціну дістануть.

Гава швидко надумався і приступив до міщанина.

— Щасти Бог вам, пане Староміський!
— сказав він, кланяючись.

Старий здивованими очима з-під навислих брів глянув на мізерного, обідраного жидка, що вітався з ним, немов із старим знайомим.

— Тьфу на твого батька клапчас-того, — сказав він, відпльовуючись, — а ти відкіля мене знаєш?

— Ну, пане Староміський, хто би вас не знав! Вас, Богу дякувати, усі знають. А по чому чіпчики продаєте?

— По двадцять нових¹⁾, або що?

— Та я би хотів у вас купити.

— Агу, а тобі на що? Чи для матері твоєї лисої?

— Для матері або й не для матері, а вам що до того? Скільки їх тут маєте?

— Ще вісім, або що?

— Ну, які ж бо ви! Вісім по двадцять нових, то шістнадцять шісток. А що спустите, як усі візьму? — товк своє Гава, осміхаючись.

— Та відчепися ти від мене! — скрикнув Староміський. — Я не твій дурень, що би ти собі з мене кпи робив!

— Ну, ну, хочете дванадцять шіток? Ні? От вам тринадцять за всі нараз, готовими грішми! Чого вам треба? Маєте волочитися з ними ще три понеділки, то чи не ліпше вам відразу готові гроші взяти?

¹⁾ Новий — копійка.

Старий задумався, ще не довіряючи Гаві. Такої гуртової продажі йому ще не лучалось робити.

Промисел той держався в його родині з давен-давна, по старосвітському обичаю. Дід його і батько, люди досить маючі, займалися тим промислом лише десь-колись, у вільних хвилях, плели чіпці «на уряд», ц. є. коли хто замовив, і ніколи не носили їх на продаж по базарах. У нього вийшло вже інше діло. Розділивши предківську землю між двох найстарших синів, що жили кожний осібно, господарями, хоч і не заможними, старий Старомиський з жінкою лишилися на своїм старім гнізді, та ще й не самі: у них були ще три доньки, здорові, гарні і статні, тільки що всі три були каліки на ноги. Ноги їх з уроду були якісь зачахлі і безсильні, так що всі вони ледве-не-ледве могли рухатись з місця на місце. Ті бідні істоти, скривджені природою, немов навмисно призначені були для сидючої роботи, для нипання над нитками та голками, що їй справді заповнювали усе їх життя. Шевкині вийшли з них славні; своєю роботою вони не тільки заробляли на свій прожиток, але ще й старих своїх запомагали. Коли не ставало шитва, вони плели чіпці, а мати або порпалась в невеличкім огородці перед хатою, або доглядала корови та другого хатнього господарства. А коли чіпців назбиралося кілька пар готових, батько мандрував з ними до поблизьких міст в торгові дні, ходив з одного ярмарку на другий і добував з того торгу, відра-

хувавши власні видатки, рідко коли більше як 20—30 сотиків з торгового дня. Мало коли йому вдавалося розпродати весь товар, що виніс на торг. А тут ні з цього ні з того якийсь дрантивий жидок купує все параз.

— Давай чотирнадцять! — сказав Староміський.

— Ну, дай Боже добрий початок! — сказав Гава і відрахував гроші. — Але давайте все, з ліскою¹⁾!

— А ліски тобі на що?

— На щастя!

— Їфу на твою голову! Бери й ліску, тільки за дзвінок 10 сотиків зверни!

— Знаєте що, нанашку, — сказав Гава, — заждіть ви тут у шинку, я вам ліску зараз принесу. Я тільки так, в позику її візьму.

— Ну, добре, — пробовкнув Староміський і поплівся до шинку, щоб випити склянку пива по таким добрим торзі. Але сидючи за столом, при пиві, знов почув якесь невдоволення.

— Одурих мене проклятий жид! — воркотав він. — І чіпці за пєсі гроші купив, ще й палиця враз із дзвінком пропаде.

Але воркотав він це без переконання, так тільки, щоби воркотати, бо по правді рад був цій продажі, а палиці ніщо було жалувати — палиця була проста, ліскова, і дзвінок аби який, маленький.

А тим часом Гава, діставши в свої руки чіпці з палицею, духом опинився на-

¹⁾ Ліска — паличка, дрючина.

серед ринку, межі возами, далі кинувся по торговицях, по підсіннях, і всюди такого вереску наробив, вихваляючи свій товар, що нарід почав збігатися довкола нього, немов він якого ведмедея водив з собою. Не минуло й півгодини, а вже Гава розпродав чіпці не по 20, а по 25 сотиків.

— Доброго вам здоров'я, пане Староміський! — з таким окриком влетів він до шинку, увесь почервонілий і задиханий. — Ось вам ваша ліска.

— А чіпці де? — спитав Староміський.

— Як то де? Заніс додому. Знаєте що, може вип'єте ще склянку пива?

— Та випити б то чоловік випив, але грошей дасть Біг. Треба ще ниток на нові чіпці купити.

— Ну, випийте за мої гроші. А я вам за той час буду щось казати.

— Тьфу на твого батька запливомізького! Чи помана якась учепилася мене з тим жидюгою? — воркотав Староміський, але цим разом усміхався зовсім добродушно, поки Гава замовляв пиво. — Ну, що ж там маєш казати? Кажі!

— Хотів я вас запитати, чи багато ви таких чіпців на тиждень можете зробити?

— Як до потреби. Звичайно робимо десять. Але якби тільки нитки, то ми могли би зробити й сорок і п'ятдесят. Можна би всі три дочки до роботи засадити ще й стару до помочі. Тільки біда, що мало продаємо, то й на якого чорта їх і роботи так много?

— Знаєте що, зробіть ви для мене на другий понеділок п'ятдесят. Я від вас усі куплю. По 15 сотиків за кожний.

— Еге-ге, дешево би ти хотів.

— Ну, алеж я беру всі нараз, то також щось значить. Не потребуєте по ярмарках волочитися. Нічого вас то не обходить, чи буде добрий торг, чи ні, ви маєте своє. А я ще чи продам, чи не продам, то тільки Бог знає.

— Ну, вже би то ти та не продав! Ні, серденько, дай по вісімнадцять за чіпець, то й згода.

— Алеж змилуйтеся, пане Староміський! — лебедів Гава. — Сами бачите, я бідний жидок, сам не раз не маю що їсти, а вам заробок даю. Ну, нехай буде пошістнадцять! Коли хочете, то й завдаток вам дам, щобисьте мали за що ниток купити. А знаєте що, робіть по половині, половину чепців білих, а половину зелених, бо в деяких селах носять білі, а зелених не купують.

— Коли ж бо зелена нитка міцніша! — простодушно відказав Староміський.

— От старий дурень! — подумав собі Гава—Якби я знав, що ті міцніші, а другі слабші, то міцних би й зовсім не робив ані не продавав. Аджеж це для мене страта. Хіба ж ота баба не говорила, що один чіпець десять літ носить? А це значить, що через цих десять літ другого не купить. Тьфу на таку дурну голову!

І додав голосно:

— Ви вже про це не дбайте, котрі міцніш, а котрі слабші, а робіть так, як

я вас прошу. Я знаю, що ваша робота добра, побачу, як піде розпродаж. А як піде добре, то ми з вами зробимо таку згоду, що ви будете собі помаленьку плести і гроші загібати, а я буду розпродавати. Ви позбудетеся клопоту, а може що й для мене капне.

— Чи ще би такому шпекулянтові не капнуло! — мовив Староміський, і поплескав Гава по плечу. — Тебе певно мати в самі кучки породила, та ще й в слотаві, і під самим окапом поклала, то вже там на тебе добре накапало, не бійся!

Ударили по руках і Гава тут же дав Староміському в задатку ті самі 2 ринські, що йнощо виручив з продажу його чіпців.

А на другий понеділок, одержавши пів сотки чіпців, він не продавав їх уже на базарі, але вирушив з ними по селах, то продаючи, то міняючи їх, то даючи в додатку за інший товар, і рідко з котрої хати виходив без доброго зиску.

VI

— Ну, діти! — кричав Староміський, входячи до своєї вбогої хати, — тіштеся, дав нам Бог щастя!

— Богу дякувати! — відповідає Староміська, стара поморщена жінка. — Богу дякувати! А яке щастя?

Староміський, не кажучи їй слова, видобув із своєї шкіряної торби кілька великих клубків півшовкових ниток, а далі кілька ліктів різнобарвних скіндячок і блискучих скляних коралів для «дітей».

— На, маєте! — крикнув гордо, розкладаючи всі ті скарби на столі.

Мати і «діти» тільки очі витріщили.

— А то що? А то відки? — в один голос запитали всі три дівчини.

— Ага, відки? Від жида.

— Ну, знаємо, що не від вовка. Але за які гроші?

— За жидівські.

— Та бо говори на розум! — перервала стара. — Де чіпці?

— Продані всі до одного! І не досить на тім. На другий понеділок має бути готових ще п'ятдесят штук, і мусить бути готових, аби тут не знати що! Я вже завдаток узяв, цілі 2 ринські.

— П'ятдесят штук! — скрикнули всі чотири жінки. — А то для кого стільки чіпців потрібно?

— Певно десь ціле село дівчат нараз заміж іде, — жартувала старша дочка.

Староміський розповів свою пригоду з жидком в Дрогобичі.

— Ей, старий, — журливо сказала Староміська, — вважай лишень, щоб тебе той жидок в дурні не пошив!

— Як мене має пошити? — скрикнув Староміський. — Я його можу пошити, бом взяв від нього два ринські завдатку. А він що мені може зробити?

— Може взяти чіпці і не заплатити.

— Гого, на таку полову мене не зловить! Положи гроші, то й бери товар, така в мене установа.

— Алеж ти не знаєш, хто він і що він, то як же ж можеш заходити з ним у діло?

— А мені що до того, хто він і що він? Нехай тільки роботу дає і гроші платить! А там нехай собі буде і чорт лисий, щоб тільки ми своє діло чесно зробили.

— Бійся Бога, чоловіче, що це ти виговорюєш! — скрикнула стара, христячись побожно, і вже більше не розпитувала про того жида.

Вся сім'я Староміських зараз позасідала до варстатиків. Весь тиждень робота йшла як на машині. Всі сиділи, не розгинаючи спину, не досипляючи ночей, ледве встигаючи припочити кілька хвилин під час обіду, полуденку і вечері.

Тільки їй було розривки для бідних дівчат при тій одностайній і вкучній роботі, що співанки. Співали вони невгавуючи, в піснях виливали свою наболілу душу. Тут чутно було жаль об цім, що їм не можна ужити молодого віку, не можна гуляти в тім блискучім і клекотячім водовороті, що шумно проносився поперед вікна їх бідної хатини і від котрого вони, здавалось, навіки були виключені, немов галузка, занесена бурею далеко в море, а відтак викинена хвилею на сухий, каменистий берег.

А старий батько під голос їх пісень, немов дитина, снував рожеві пляни.

— Не бійтеся, діти! — говорив він. — Якось то Бог дасть, буде колись і на нашій вулиці празник. Пождіть лишень! Цього тижня заробимо вісім ринських, другого тижня вісім, що тижня вісім, Сусе Христе! Скільки ж то за рік буде!

П'ятдесят тижнів по вісім ринських, то ж то цілі чотири сотки. А нам же при тім, що маємо, на весь рік на життя і всі потреби й одної сотки аж занадто буде. То три сотки будемо могли готовими до скрині зложити, розумієте, що то значить?

— Е, чи дасть то ще Бог нашому теляті вовка спіймати! — в задумі сказала Староміська. — Ліпше би то, старий, рахувати те, що в руках маєш, а не те, що ще в жидівській кишені сидить.

— Мовчи, стара! Не з тобою говорять! — крикнув він з жартовливою погрозою. — Я тут хотів нашій Маринці щось сказати про одного такого пройдисвіта, що то називається Андрусь Тихий.

— О, так же щось — скрикнула найстарша донька і зачервонілася, немов уся подум'ям спалахнула. — Що він вам за пройдисвіт такий удався?

— О, видиш, як за ним обстає! — жартував Староміський. — А чим же не пройдисвіт, коли покинув рідну оселю і десь аж за десятку межу забіг, до Добромиля долі шукати? А як забіг, то вже й ніколи не навідається.

— Га до кого йому тут навідуватися? — живо відказала Маринця, низько-низько склонивши почервоніле личко над столиком і працюючи з подвійним, якимсь нервовим, поспіхом.

— Ні до кого навідуватися! — не то жалібно, не то жартовливо скрикнув батько. — Не вже таки ні до кого? Ніхто його не дожидає? Ніхто про нього не згадує, Маринцю, га?

Замість відповіді на той жарт гарячі сльози грубими краплями закапали на зелену, шовкову тканину.

— Бійся Бога, Маринцю! — з переляком скрикнув батько, — ти плачеш? Цить, дитино моя! Я ж не хотів тебе нічим докорити. Противно, я хотів тобі сказати добру новину.

Дівчина підвела на нього свої глибокі, ще блискучі від сліз очі.

— Яку там новину?

— А таку новину, що твій Андрусь добру службу найшов. Оноги я здивав його в Добромилі. Каже: служу у попів, у Василян. І добре платять, ще й збоку дещо заробити можна. За півроку, каже, ждять мене в своїй хаті. Розумієш, що це значить?

Маринця розуміла дуже добре, але не відповіла ані слова, тільки лице її знов залилось густим рум'янцем, а в очах заграли веселі іскорки.

Той Андрусь, про котрого ішла бесіда, то був бідний сирота, наймит. Служачи у господаря, близького сусіди Старомиських, частенько заглядав він до тої старої, похилої, а все таки опрятної і якось особливо для нього привітливої хати. Швидко батько й мати покітили, що ясні очі і тихі, щирі розмови їх найстаршої дочки Маринці зробили для Андруся їх хату ще привітливішою і теплішою. Маринця про свої зачахлі ноги була гарна дівчина. Її каліцтво і сидяче життя придали її характерові якусь надзвичайну рівність, м'яккість і вдумчивість; життя не встигло ще витворити в ній тої злоби, що бу-

ває найсумнішою прикметою всіх людей покривджених природою. Андрусь часто бував у Староміських, помагав іноді старій дещо зробити при господарстві, а коли вислужився у свого господаря, то між ним і Маринцею ціле діло їх будучого життя нищечком було обдумане і обговорене. В Андруся був невеличкий клаптик власної батьківської землі, «вітцівщина», на котрій від біди можна було хоч як-не-як господарювати та хліб їсти. Але Андрусь на те не спускався. Йому не хотілось бути кепським господарем на дрібнім шматочку землі.

— Що я буду на такім клаптику робити? — говорив він до Маринці. — Ні я господар, ні я жебрак. Ліпше я ось що зроблю. Мені ще два роки чекати, поки буду вільний від військового побору і зможу женитися. Так от я ще ті два роки послужу добрим людям, а землю за той час в оренду віддам, як і досі. А як не візьмуть мене до війська, тоді землю ту продам, доложу дещо з того, що заслужу, куплю добрий віз, пару коней і візьмуся до зарібку, до фірманки. Тепер, чути, мають попри наші міста колію залізу вести, то заробок при ній дуже добрий буває. При будові пісок, каміння, дерево і всяку всячину довозити, а й потім до машини то збіжжя, то дерево, то що раз-на-раз довозити треба. Я це діло знаю, в Перемишлі три роки при тій роботі був і добре до всього придивився.

Виходячи із Старого Міста, Андрусь розмовився й з родичами Маринці, зая-

вив їм, що хоче з нею женитися і вияс-
нив свої замисли на будуче. Старі радо
його прийняли, бо знали Андруся яко доб-
рого робітника і добру, сумирну литину.

Маринця дожидала його з тугою,
котрої силу й постійність зрозуміти
може тільки хорий або арештант. Но-
вий заробіток, котрого так несподіва-
но достарчив їм Гава, зміцнив її надії
тою думкою, що й вона своєю працею
здужає причинитися до осущення¹⁾ своїх
улюблених замислів і до забезпече-
ння добробуту цілій родині. Бідна дів-
чина встаючи й лягаючи молила Бога за
свогого незнайомого, а так великодуш-
ного добродія, яким являвся їй Гава.
Молилась за нього і ціла родина Старо-
миських. Молодий, здоровий і спосібний
до тяжкої праці мужчина був конечно
потрібний в тій хаті, де жили самі каліки
та немічні. Він усім додав би нового
життя, нової надії. Молодші сестри від са-
мого початку зближення Андруся з Марин-
цею радувалися будучим щастям своєї
сестри, вважаючи його немов завдатком
свого власного щастя. Чіпці виростали
під їх пальцями і зходили з варста-
тиків швидко один за одним. Головам,
котрим судилося колись носити їх, мабуть
і ві сні ніколи не являться ті тихі, пишно-
барвні надії, мрії, бажання і молитви, що
снувалися в оцих молодих, сумовитих
дівочих головах при їх плетенню, переплі-
талися при кожнім вузлику, розвивалися

¹⁾ Здійснення.

за кожним, по - майстерськи зв'язаним «очком». Навіть стара Старомиська під впливом загального розохочення немов помолодшала і випростувала потрохи свою згорблену поставу.

VII

Минув тиждень, — усе йшло якнайліпше. Чіпці були готові. Старомиський доручив їх Гаві, дістав гроші, дістав замовлення на нових п'ятдесят чіпців і завдаток на матеріял, і в дуже радіснім настрою вернувся назад додому. Робота закипіла наново.

На слідуючу неділю до нього навідались несподівані гості. Сам їх добродій Гава загостив до їх хати. Побачивши нужденного, обдертого і запорошеного жидка, Старомиська хотіла дати йому кусень хліба, думаючи, що це жебрак, але в тій самій хвилі чоловік її пізнав Гаву, скочив з постелі, на котрій спочивав трохи по обіді, і обняв Гаву, як сина.

— То ти, Гаво? А ти що тут робиш?

— А що маю робити? Прихожу вас навідати. Маю тут гешефти, то й думаю собі: давай зайду за одним заходом до Старомиського.

— Маєш тут гешефти? Тут в Старім Місті? А які ж ти тут з Дрогобича можеш мати гешефти?

Гава усміхнувся.

— От так собі! — відповів, схиливши голову, — наші жидівські гешефти. Ну, а чіпці готові?

— Аякже ! Готові їй спаковані. Власне мав я по полудні з ними до Дрогобича рушати.

— Ну, та не потребуєте рушати, я собі сам заберу.

— А як же йде розпродаж?

— От яко тако,— недбало відповів Гава.— Клопоту багато, а пожитку мало.

— Хто би там тобі вірив! А втім що ж, ти молодий, то їй поклопотатися тобі не завадить.

Гава недовго розмовляв із Староміським, але весь час уважно приглядався його хаті і всій домашній та родинній обстанові, взяв чіпці, заплатив гроші, замовив нових п'ятдесят на слідуючий понеділок і просив Староміського, щоби заніс йому їх до Самбора, де він буде на них чекати. Староміська дивилася на це все і з диву не могла отямитися. А коли Гава сказав, що мусить іти, то вона заявила йому вдячність цілої родини тим способом, що дала йому на дорогу шість варених яець, котрі Гава прийняв з не-тайною радістю.

Не от так собі ходив Гава в неблизьку дорогу з Дрогобича до Старого Міста. Проходячи з села до села, він торгував чіпцями, скиндячками, коралями, купував шерсть, шкірки з куниць, зайців і видр, придивлявся і розпитував, де й якими промислами селяни займаються, і все те укладав в своїй пам'яті, мов у скрині, з котрої в разі потреби можна й треба буде видобувати добрі гроші.

Особливо цим разом хотів він придивитися до домашнього життя Старомісь-

кого, розвідати про його обставини родинні і маєткові, і відповідно до них уладитися так, щоб ніяким світом не випустити з рук цієї золотої нитки. Старий Фавель під час довгих мандрівок по селах при кожній нагоді давав йому мудрі ради, як поступати з «гоями». Та й сам Гава — не взяв його квіт — догадливий удався. Вже тепер, хоч який молодий, він чув у собі доволі сили, щоб заткнути за пояс свого наставника, і не раз із жалем дивився на старого Фавля, що хоч який розумний та бувалий, а все таки в шістдесятім році життя був так само бідний, як Гава в шістнадцятім.

Від Староміських жидів Гава без труду розвідав усю історію і всю обстанову старого «чипчаря». Дізнався, що він гадає відавати за муж доньку, розпитав усе, що йому було треба, і про того будучого зятя і вертаючи пішки до Дрогобича, старався всі ті відомості переробити в своїй голові і виробити собі ясний план для дальшого поступування. Поперед усього важне було те, що чіпці йшли в продажі дуже добре. Гава вже не продавав їх поблизько Дрогобича; він познакомився з крамарями в Стрию, Сколім, Борині, Турці, Рудках, Комарні і продавав їм за готові гроші цілі партії по п'ять та по десять штук, беручи не по 20, а по 40 сотиків за штуку, котру крамарі продавали по 50 і по більше. Про «старі» дешеві чіпці Староміського лишилася лиш споминка, а про те «нові», жидівські чіпці йшли як у воду, так що Гава деколи не міг настарчити на замов-

лення. Весь гешефт з чіпцями давав йому щотижня 10 золотих ринських чистого зиску при дуже малих клопотах і видатках. Очевидна річ, що діло це було таке, що за ніщо в світі не слід було випускати його з рук.

З другого боку Гава міркував, що коли допустити родину Староміських, щоб стала на своїх ногах, то дуже легко може вийти таке, що родина та висковзнеться з його рук, або якийнебудь другий жид переб'є йому заробіток. Особливо лякався він будучого зятя, про котрого чув, що є хлопець тямущий, трудящий і запопадливий.

— Добре би було, якби він пропав собі кудинебудь до чорта в зуби, — міркував Гава, — або ось якби його взяли до війська! — Але в тій хвилі він згадав, що той будучий зять перейшов уже всі три кляси асентерункові, і пропадати йому більше нікуди й ні за чим. Треба було перепроситися з тим, що було, і Гава dokonав цього в своїй голові дуже швиденько.

— І чим же властиво він може стати мені на перешкоді? — скрикнув він майже весело. — Бідолах, жебрак, і до таких самих жебраків пристане, то й що з того вийде? Буде заробляти фірманкою, знаємо ми, скільки він там заробить! І що то за заробок: нині є, а завтра поминай, як звали! А коли зарібку не стане, то можна буде й його вкупі з другими в свої руки взяти. А це, значить, ще й ліпше для мене. Роботу і для нього якунебудь винайдемо. Добре, нехай і так буде! Нехай жениться, нехай іде на пристайство до тої

каліки! Всі вони будуть робити на мене! І при тім похилив він голову, немов зотягав чимраз нові вузлики тої сіті, котрою хотів обмотати всю тоту нещасливу родину.

— Тільки поперед усього, Гава,— говорив він сам до себе жартовливо-навчаючим тоном,— не дуже квапся! Маєш час. Тільки не раптом! Не думай усе нараз загарбати, а помаленьку! Тепер заробок добрий і для мене і для них, нехай заробляють, нехай тішаться, це нічого не завадить. Хто знає, чи довго це потриває. А втім чи потриває, чи не потриває, скоро побачиш, що їм гребінь починає відростати, зараз треба так зробити, щоби трохи похуділи. То їм дасть пізнати, що на світі раз ведеться, другий раз ні. Потім знов їх трохи підіймемо, вдячні будуть. А потім знов до землі. А там побачимо, що дасться дальше зробити. Ну, ну, якось то буде. Хіба би не цвіла, щоби не родила, он як!

— А покищо,— міркував далі Гава,— треба мати бачне око, вишукувати нові гешефти! А що тут гешефтів, і яких мудрих гешефтів! Бігме Боже, не розумію, як це так таки ніхто й не думає позабирати все те в свої руки! Наш брат жид позасідав в корчмах та по шинках, хлопів розпоє та в бабів яйця й масло за дурничку купує, і гадає, що вже Бог зна яку штуку вдіяв. А що ж це за гешефт яйця й масло! Тьфу! Тут гешефти зовсім не такі, сами напрошуються, треба тільки вміти до них узятися. От на горах бойки

волів випасають, та й яких волів! Ай-ай-ай! Жиди купують ті воли на ярмарках і гонять до Відня. От дурні! Що з того за зиск можна мати? Зиск не Бог зна який, бо бойка на ярмарку не ошукаєш, ціну він цабанить як за рідного батька, і торгується як оглашений. А нехай так по дорозі пара волів здохне, яка величезна страта! Ні, гешефт є на волах, але не з того кінця. От якби того самого Бойка так підійти, щоб йому здавалося, що воли його, а вони на ділі були б мої. Він би їх годував, пантрував і на ярмарок проводив, а я б їх продавав, бойкові на горілку, а решту грошей собі в кишеню, фу! А там пара волів по чотириста, по п'ятсот ринських! От гешефт, не жаль сказати, що гешефт!

Гава аж очі прижмурих і губи зложив, немов ложку від меду облизував,—таким принадним і блискучим видався йому той новий гешефт, що виринав в його уяві покищо ще в неозначених обрисах, але проте в рожевому світлі.

VIII

Минуло півроку. Староміські жили, мов у Бога за дверми. Заробок не переривався, але противно, навіть подвоївся після того, як Маринця, оце місяць тому назад, вийшла заміж за Андруся. Андрусь купив віз і пару добрих коней, і возив дубові бруси для залізної дороги, що будувалася якраз тоді між Хировом і Добромилем, і при тім заробляв дуже гарні

гроші. Правда, за послідні два місяці Гава замовляв уже менше чіпців, але замість того для якихось мазурських сіл показали потрібні тонкі сітки, плетені так само, як чіпці, і вживані там замість шлюбних вельонів¹⁾; сітки ті давали ще ліпший заробок, ніж чіпці.

Був гарний осінний день, коли Гава знов навістив хату Староміського. Навіть та стара хата під рукою молодого і господарного Андруся немов помолодшала і стала похожа на порядну, господарську оселю. Але Гава не глядів на ті обстанови. В очах його миготіли якісь вогники, як ув очах того kota, що готується скочити на намічену вже добичу.

— Добрий день вам, пане Староміський!— сказав Гава, входячи в хату.

— А, як ся маеш, Гаво?

— Зле ся маю, — відповів жидок, сідаючи на лаві.— Кепські торги.

— Е, що там, дасть Бог, то й ліпші будуть.

— Може колись і будуть ліпші, але тепер кепсько з нами. Знаєте, вже три тижні чекаю. Від трьох тижнів ані одного чіпця не продав.

— Не може бути!— скрикнув Староміський напівжартівливо, не дуже то вірячи Гавиним словам.

— Ба, не може бути, коли так є! Всі мають досить чіпців на тепер, ну, і що їм зробимо.

¹⁾ Шлюбний вельон—прикраса на голову для дівчат під час шлюбу.

— Треба шукати де далі, де нас ще не знають.

— Шукав я, шукав, нічого не помагає. А я думаю, що на якийсь час треба перестати робити.

— Перестати робити!—скрикнув собі ж тепер переляканий Староміський. — Тепер перестати робити, коли саме найліпша пора до роботи? Ціле літо, коли можна було в полі заробити, і собі треба було хоч десь щось рушити, то ми сиділи за кроснами, а тепер, коли сама пора така, щоби сидіти дома, то маємо перестати робити? Ні, Гаво, жартуєш!

— Ну, але що ж я вам пораджу?— майже крізь сльози скрикнув Гава. — Маєте нівроку такого доброго зятя, що стільки грошей заробляє при колії, то зкось вижиєте. А може за місяць, за другий і на чіпці знов покуп буде. Скоро тільки почнуть купувати, то будьте певні, що я зараз до вас зголошуся.

— Ну, але ті, що вже готові, що з ними буде?

— А багато їх маєте?

— Сорок штук.

— Га, що вже маю робити, мушу їх забрати. Нехай страчу, а слова додержу.

Гава взяв чіпці і заплатив гроші. Староміський стояв коло стола, позираючи на позасновувані кросна і на засумовані лиця дочок, і чухався в потилицю.

— Ні, Гаво,—сказав він на послідок рішуче,—то не може бути, щоби ми тепер перестали робити.

— Ну, то робіть,—відповів Гава, здвигаючи плечима.

— Слухай, Гаво! Я думаю, чи так не буде добре. У нас є ту ще пару сотиків¹⁾ наскладаних, накупимо матеріялу і будемо робити, а скоро купець кинеться, то ти будеш мати товар готовий.

Гаві тільки того й треба було.

— Що ж, коли хочете, то нехай і так буде. Та тільки я вам наперед повідаю, що не знаю, скільки часу треба буде чекати на купця.

— Що робити! Кільки треба буде чекати, то й почекаємо, а тим часом будемо робити. Аджеж на заробіток тепер нікуди не підемо, а дома дарма сидіти гріх. А так роблячи, бодай надію будемо мати, що не дарма робимо.

Гава пішов від Староміських в дуже веселім настрою. Справа сама собою якось стала на таку дорогу, що легко було догадатися її необхідного кінця.

IX

Пройшло два місяці. Здавалось, що Гава зовсім забув про своїх давніх знайомих, не навідувався, ані одним словом не давав їм про себе знати.

Аж ось раз у понеділок, у препогану слоту і студінь, спіткав він Староміського на дрогобицькім ринку. Старий, увесь оббризьканий болотом, обшарпаний і піднепалий, згорбився і постарівся о яких десять літ. В закостенілій від студені руці держав він свою палицю з дзвінком, а на

¹⁾ Сотик — пів копійки.

ній зв'язку чіпців. Ніхто не звертав на нього уваги, ніхто не підходив і не питав навіть, яка ціна його товару.

— Як ся маєте, пане Староміський? — обізвався Гава, наближаючися до старого.

— А, як сямаєш, Гаво! — проговорив Староміський якимось надламаним голосом.

— Ну, що там у вас чувати?

— Біда, Гаво! Доведеться нам усім на пні вмирати.

— Як то вмирати? За що вмирати? По що на пні вмирати?

— З нужди, з голоду! Зима йде, а в нас заробітку нема, хоч забийся!

— А то чому? Адже при колії тепер заробітки найліпші, платять добре.

— Що з того, коли зятеві один кінь відійшов! А одним конем із дому вибиратися ніщо.

— Один кінь відійшов! О, то зле! Треба купити другого.

— Ба, купити, але за що купити? Що було грошей, то ми видали на нитки, наплехи тих проклятих чіпців, лежать того цілі купи, а ніхто купувати не хоче.

— А ви трібували сами продавати? — спитав Гава, ледви скриваючи своє злорадіство.

— Що ж мав чоловік робити? — відповів Староміський, немов би звиняючись. — Носив я їх і до Самбора, і до Перемишля і до Дрогобича, ніде ніхто і не дивиться. І що тепер робитоньки, що початоньки, вже й сам не знаю.

— І я не знаю, — відповів Гава, — і мої чіпці лежать.

— Видно, що нас Бог зовсім опустив! — простогнав Староміський, — ударившись об поли рукою.

— Ну, не кажіть так, пане Староміський, навчаючим голосом сказав Гава, — не годиться таке говорити. Знаєте що, ходімо разом до шинку, вип'ємо по шкляночці пива; огріємося трохи, бо тут холодно з біса, і поговоримо, може найдеться для вас яка рада.

Староміський радо пішов слідом за Гавою.

Перед ним замиготів промінь надії.

— Знаєте що, пане Староміський, — промовив Гава, коли вони трохи обігрілися і випили по шклянці пива, — а багато ви маєте тих чіпців готових?

— Цілих п'ять кіп. Чіпці, як золото, а що мені з них?

— Ніхто не купує?

— Сам бачиш, що ніхто.

— Я вам це давно казав. Ну, але що то тепер говорити, тепер треба яку пораду давати. А багато вам треба на коня?

— Та коби хоч якого харлака. Тепер на пашу тісно в наших сторонах, за тридцять ринських можна коня купити.

— Тридцять ринських, то сума, пане Староміський. Ну, але знаєте що, я вам дам тридцять ринських за ваші чіпці.

— Як то за мої чіпці?

— Ну, так, за всі п'ять кіп.

— Бійся Бога, Гаво! — скрикнув Староміський. — Адже я за самий матеріал двадцять п'ять срібла з докладом заплатив, а наша робота...

— Знаю це, знаю, але що ж я вам пораджу? Я і так тільки з доброго серця хочу вам допомогти. У мене ще тамті чіпці лежать, а ці я купую так, на видиму страту. П'ять кіп! Що я з такою купою пічну? А не хочете моєї помочі, то я вам з нею не набиваюся.

Староміський аж затримтів. Промінь надії, що блиснув, було, йому перед хвилиною, почав гаснути і тонути в памороці.

— Ні, Гава! — лебедів він, обнімаючи своєю старечою рукою худий і жилавий лікоть Гави. — Я знаю, ти добрий хлопець, але бій же ся Господа Бога! Тридцять ринських за п'ять кіп чіпців, аджеж це виходить по десять сотиків за чіпець, якраз половина того, що вартий товар.

— Знаю це, знаю, — уперто відповів Гава, — та що ж я можу на це порадити, коли того товару тепер навіть за півціни не продам.

— Ну, але перечекаєш трохи, то ще й з зиском продаси.

— Перечекаєш! — скрикнув Гава, мов ужалений. — Що то значить: перечекаєш? А пощо мені чекати? Чекайте ви, коли вам так добре! Ви гадаєте, що я гроші роблю, що я господар на ґрунті, що я багач, то й можу чекати? Як нині не маю грошей, то мушу здихати з голоду, і ніхто мені не допоможе. Для мене чекати смерть, ще гірше, як для вас.

— Ну, ну, Гава, не гнівайся, — вспокоював його Староміський, — я це так тільки сказав, не із злого серця. Ну, нехай уже буде по твому, що маю робити?

Аджеж не можу власними очима глядіти на гризоту дітей. Ох, Гаво, як-би ти знав, яке там у нас пекло від того часу, як кінь відійшов!.. Серце крається. Діти плачуть, а зять ходить як оаурілий, мало що головою о стіну не б'ється, ні розмови, ні роботи ніякої в хаті. Ще якби ми кого поховали з-поміж себе, то би так тяжко не було.

І дві грубі сльози повисли на сивих рісницях Староміського. Гава відвернувся, щоб не бачити тих сліз.

— Ну, — сказав він, перемовчавши пару хвиль, поки старий трохи успокоївся, — то як же буде з чіпцями? Пристаєте на мою ціну?

— Що вже маю робити, — зойкнув старий, — нехай і так буде. Тільки знаєш, Гаво, не забувай за нас надалі! Дай нам заробіток, щоб ми не сиділи дарма, бо боюся, що при гризоті всі подуріємо.

— Е, Бог з вами, пане Староміський, що вам там до голови приходить! Най нас усіх Пан Біг боронить від того! А тепер слухайте, що я вам скажу. Я тут покличу писаря, зробимо контракт при свідках у нотаря, і я вам зараз дам гроші.

— А то пощо ще писати і нотареві платити? Хіба на слово мені не віриш?

— Ну, що там, віриш, не віриш, усе то ліпше бути певним свогого. А кошт увесь я сам понесу, то моя річ.

— Га, коли вже так хочеш, то нехай і так буде.

І Гава живо найшов «покутного писаря», що сидів тут таки в шинку і тут таки за

шклянкою пива написав їм жаданий контракт. Гава казав дати ще дві шклянки пива для себе і для Староміського, і поки писар шкрябав по папері, він завів з ним розмову ще про одно «дільце».

— А що до дальшого заробітку, то справді не знаю вже, як маю братися до тої речі, — говорив Гава. — Хіба знаєте, що зробимо? Плетіть ви з мого матеріалу.

— Що ж, для нас то все одно.

— Я вам за роботу дам від штуки по вісім сотиків.

— Вісім сотиків, Гаво? То замало.

— А мені бачиться, що не замало. Слухайте дальше: щотижня зробите мені тридцять штук, — це вже мусить бути, чи буде торг на чіпці, чи ні. В такому разі заробите щотижня чисті два ринські, ще й 40 сотиків. Мало то, мало, але сами признайте, що все таки ліпше, як нічого. І не потребуєте всі робити. Одна дочка може дещо шити, друга прясти, чи як там. А скоро тільки покуп ліпший буде, ну, то вже розуміється, і роботи буде більше, і зарібку більше. Ну, що ж, пристаєте.

Староміський повіснв свою сиву голову. Чув він, яке ярмо накладає йому Гава на шию, але не бачив змоги обминути його, і, недовго думавши, згодився на те, що виложив йому Гава.

— Ну, то й на те зробимо нотаріальний контракт.

— Контракт? А то яким способом?

— Ну, так попросту, напишемо, що тепер весь рік від нинішнього дня я маю

вам щотижня давати матеріал щонайменше на тридцять чіпців, а як треба буде то й на більше, і за кожний готовий чепець маю вам платити по вісім сотиків. А по році схочете мати далі зі мною діло, то добре, а ні, то ні. Думаю, що на те можете спокійно підписатися.

І Староміський справді підписався. Гава лиш стиха усміхався, радуючись з такого мудрого гешефту. Їн же ж брехав перед старим, чіпці його йшли тепер ліпше, як колинебудь уперед, особливо в гірських округах, і плата, яку йому удалось накинути на Староміського, забезпечувала йому два рази більший зиск, як досі. Живо збігав він за старим Фавлем і попросив його, щоби яко опікун за нього малолітнього підписав у нотаря контракт з Староміським.

Старий Фавель аж по колінах себе ляснув і зацмокав, коли Гава розповів йому про свій гешефт з чіпцями, про котрий він досі і нічогісенько не чував від свого ученика, так осторожно і крадькома вів своє діло Гава. Коли оба контракти були підписані і засвідчені нотарем, то Фавель, виходячи з канцелярії, з якимось подивом і з пошаною позирав на довгобразу, сухорляву і вертку постать свого вихованця.

— Ну, нівроку йому! — воркотів він, — із нього певне щось велике буде! За моїх часів таких хлопців не бувало. І подумаєш, що йому ще вісімнадцять літ не минуло! Що то він покаже, як йому двадцять мине!

А Гава, сховавши за пазуху свого халата дорогоцінні документи, що відда-

вали в його руки на весь рік цілу міщанську родину, згадав заповіт свого батька і набожно прошептав:

— Хвала Богу, і це добре на початок!

1888 р.

ГАВА і ВОБКУН

Верхом полонини¹⁾, стежкою, що вела через Діл із Дрогобича лісами та вертепами до села Н., ішли два пішоходи. Стежка виляся перед ними зеленою смугою. Невеличка половина, з усіх боків пониже окружена лісами, всміхалася до них тисячами пахучих квітів, трав та всякого зілля, вітала їх таємничим куканням зозулі в гущавині, криком сойки, тріскотом великих гірських сверщків²⁾, що поки сидять у траві—чорні й невидні, а коли до них наблизитися, то зриваються, розпускають широкі червоні крильця і лопотячи ними дзвінко і мелодійно, перелітають кілька кроків і знов тонуть у пахучій зелені.

Довкола пішоходів повно було того могочого чару літньої гірської природи, запаху, зелені, свіжости, тепла, кукання, шелесту і тих летячих сверщків, що мов живі вогники, щохвилі виривалися перед

¹⁾ Полонина—пасовисько в горах.

²⁾ Сверщок—польовий коник.

їх ногами з трави і з тріскотом пирскали на всі боки. Природа всміхалася до них усім своїм єством, розстелювала перед ними з вершка полонини пречудовий вид, який рідко подибати можна навіть у наших благословенних Карпатах, вид на величезну панораму нижчих і вищих верхів, то порослих буйними, невинищеними ще лісами, то рябих стадами овець, волів та коров, що немов різнобарвні зернята квасолі пересипалися та мішалися по відлогих темно-зелених скатертях. Свіжий, кріпкий вітрець, що потягав від тих далеких верхів, доносив до слуху пішоходів легесенький бренькіт дзвінків, турукання рогів скотарських та тужливий плач трембіти¹⁾.

Але пішоходам було мабуть не до краси природи, і коли вони, задихані й облиті потом, ховзаючись що крок по твердім, блискучім та ховзкім моху під ногами, видряпалися на вершок полонини і тут же попадали на зелену скатерть і немов відразу й потонули в пахучій зелені, — то зробили це тільки з втоми, а не для того, щоб любитися природою.

Були то на перший погляд дуже недібрані товариші. Один хлоп величезний як оборожина²⁾, широкий у плечах, як двері, з руками й ногами так великими та ду-

1) Трембіта — музикальний інструмент гуцулів, дерев'яна, довжиною до трьох метрів — флейта.

2) Оборожина — стовп в оборозі, а обороз, це криша на чотирьох стовпах, яка то підноситься то опускається; під нею складають сіно, жито, пшеницю і т. і., щоб не замокали.

жими, як у старого ведмедя, рудий, з сірими очима і з виразом якоїсь тупої заїлості, а другий невеличкий, чорнявий, верткий і проворний, з цікавим поглядом ящірки і з міцними вилицями м'ясожерного невеличкого звірка, котрий, як то кажуть «хоч не вкусить, то налякає». Оба були жиди. Це видно було по закручених пейзах, рідких неголених бородах, коротко обстрижених головах, накритих засмальцьованими ярмулками — повстяні, м'ягкі, чорні капелюхи вони, відпочиваючи, поскидали обік себе в траву, — та по чорних, довгих, шовкових бекешах, котрі, як і все їх убрання, ясно свідчили, що перебули вже не одну слоту та пригоду.

— Слухай, Вовкуне, — почав, відсапавшись, менший жид, не рушаючися з місця, на котрім лежав пластом, мов поліно, — слухай, небоже, я щось прочувую, що ми тут не зробимо доброго гешефту.

Силач, котрого названо Вовкуном (мабуть по книжньому він звався Елькуне, але його товариш кликав його так, як його «перехристили» хлопці), не відповів нічого на ті слова, тільки кинувся якось люто в траві, мов здоровенна щука в шварі¹⁾, коли неподалеку побачить цілу юрбу плотиць, і буркнув щось під носом, немов «дурниця», а немов так собі неартикулований гаркіт.

— Ти не бери цього за зле віщування, — додав покvapно менший жидок, немов бажаючи втихомирити гнів товариша —

¹⁾ Швара — трава в воді, а правильніше висока, гостра трава в полонині.

Я тільки боюся нового ґрунту¹⁾. Я тут ніколи не бував, не знаю людей...

— Бойків не знаєш?—сердито гаркнув Вовкун.

— Бойків то я знаю, тільки тих, що приходять на торг до міста. Там я з ними дуже добре вмію обходитися. Там вони тихі та смирні, як ягнята.

— Всюди такі!—сказав, мов припечатав, Вовкун.

— Їй, Вовкуне, не впевняйся ти так дуже на свою силу!—хитаючи головою, сказав менший жид.—Можемо й тут перечислитися так само, як у Бориславі.

Вовкун схопився, мов ужалений.

— Ні, Гаво,—скрикнув він,—ти мені перестань балакати про Борислав! Що з воза впало, те пропало.

— А все таки не завадить придивитися, куди і як воно впало. Може й твоє село в ту саму діру з воза впасти.

— Плетеш небилиці, Гаво,—скрикнув Вовкун.—У Бориславі ані ти не винен, ані я не винен. Винен Борислав, винно наше прокляте щастя!

— А ти, Вовкуне, хіба не небилицю оце сказав?—уражений відповів Гава.—Наше щастя! Ану, придивімся трохи ближче тому щастю! Ми жили собі, не знаючи один другого. Я торгував чіпцями, кожухами, шматами і чорт зна чим, а ти виростав у лісах між гонтарями, трачами та теслями, а далі пустився торгувати деревом. Чи так я говорю?

¹⁾ Ґрунт—земля.

— Ну, і що з того всього? Адже я це й сам добре знаю!

— Ні, ти почекай, Вовкуне,—говорив Гава, піднявшись півтілом і підперши голову ліктем,—треба докладно розміркувати, як воно було, то може побачимо, через що ми в Бориславі провалилися. Ну, здибались ми в Стрию на торзі, познайомилися, розбалакались. Один одному свої пригоди викладаємо. Звісно, і один і другий нарікаємо на тяжкі часи, на кепські зарібки, це вже так заведено, аби ніколи не хвалити того, що є. Правда, Вовкуне? Аджеж нам і одному й другому зарібки в ту пору добре йшли!

Вовкун тільки головою похитав і буркнув під ніс щось таке, що можна було зрозуміти і «еге» і «чорт би брав!» А Гава, мов п'явка всисаючися в те болюче місце його споминок, торочив дальше нитку за ниткою, пасмо за пасмом.

— А тоді Борислав тільки що розцвівся, розпаношився. Тисячі жидів маетки робили на нафті. Гук і шум від Борислава йшов на все Підгір'я, що я кажу, на весь край. Не було такого жида, котрому б тоді ота кип'ячка¹⁾ в ніс не вдарила. От і не диво, що й ми оба, немов зговорившись, разом завели річ про Борислав. І ти там бував з деревом і придивлявся всьому гешефтові, і я бував зі своїм крамом і сам не раз добрі гешефти в Бориславі робив. Балакали ми, балакали, і чим більше товкли про той Бо-

¹⁾ Нафта.

рислав, тим він нам кращим, понадливішим здавався. Ну, просто так, як меду полизати! Ти ж не забув цього, Вовкуне?

— Ёфу на тебе!—скрикнув Вовкун, кидаючись у траві мов звір у сіті.—І пощо ти вгризся в той проклятий Борислав? Що тобі заприємність мучити мене? Ліпше б я був і не знав його і не чував про нього!

— А ти думаєш, що мені так солодко тепер про нього згадувати?—відповів Гава.—Чи то я менше стратив від тебе? Ой, Вовкуне! Аж серце в мені розривається, коли подумаю, що я стратив всі свої гроші! Дві тисячі ринських, Вовкуне, та ж то капітал! Ти тільки поміркуй, що я на ті гроші дванадцять літ гарував, ой, тяженько гарував! Я ніколи ночі не доспав, обіду не доїв, бігав, кидався, туманив хлопів, підлизувався шандарам¹⁾, ой, тяжко згадувати про всі ті способи, як я до гроша доходив! І складав, і хухав на те, і тішився тим, як власною душею! Дві тисячі ринських, та ж то капітал, Вовкуне! Я міг уже покинути всякий гендель, узяти аренду на селі, позичати хлопам гроші на проценти і жити собі, як пан! А тепер...

І Гава урвав ту бурливу бесіду і, припавши лицем до землі, тяжко захлипав.

— Гаво, Гаво!—озвався до нього Вовкун далеко вже м'якшим голосом,—ти знов починаєш? Це не досить ти напла-

¹⁾ Жандармам.

кався та нарощибався¹⁾? Чи ти думаєш, що це на що придасться, що слізьми вернеш хоч крейцар з утраченого капіталу?

— Знаю це, знаю!— зойкнув Гава, не відіймаючи лиця від землі,— але що ж я на те пораджу, коли в мені серце розривається, скільки разів спогадаю про свої гроші! Ну, попросту серце розривається! Витримати не можу, так мені їх жаль!

І раптом зірвавшись з землі, він сів, лице його оживилось, очі заблищали мокріше від сліз, і він, прудко²⁾ махаючи руками, заговорив, немов горохом посипав:

— Куди ж пак! У мене дві тисячі готових, у тебе звиш півтори! Як же з такими грішми, та ще з міцними руками та молодими головами не стрібувати щастя, не кинутися в крутіж³⁾, щоб і собі в ньому зловити товсту рибу? Цілий морг ґрунту за дорогі гроші купили, п'ять закопів⁴⁾ відразу розпочали, як не в однім, мовляв, то в другім наше щастя буде. Півроку промучились, свої гроші закопали, кип'ячки ані цяти! Що, чи не ладно? Продали один закіп і четверту частину ґрунту, заробили на них, і другий раз впакували все в останні три закопи, з таким самим щастям. Продали другий закіп і другу четвертину ґрунту, хоч і не заробили вже, але таки п'ятсот ринських дістали, п'ятсот ринських за наші пів-

1) Розщибатися—розбиватися, турбуватися.

2) Прудко—скоро.

3) Крутіж—водоворот.

4) Закоп—нафтова шахта.

четверти тисячі, Вовкуне! Ой, голова тріскає! Щоб було хоч з тим рятуватися! Ні, ти вже як уперся, то так як віл лобом: коплім¹⁾, та й коплім! І те закопали! Останніх закопів ніхто вже й купувати не хотів. Ледве з тяжкою бідую притягли ми до них у спілку Германа Гольдкремера, а правду кажучи, стали самі у себе за дешевих робітників. Та й доробились так, що мало смерти не пожили!

І Гава урвав та докірливим поглядом дивився на Вовкуна. Той лежав на животі, повернувши до сонця свої широченні плечі та зложивши голову на ліктях, розложених по траві. Рукави його бекеші попропорювалися на ліктях, так що з них виглядала брудна сорочка з пасманистого перкалю²⁾. Бачилось, він дримав під час тої гарячої балаканки³⁾, але коли Гава замовк, він звільна обернувся лицем до нього і запитав:

— Значить, Гаво, по-твойому я всьому винен?

— Бог з тобою! — скрикнув Гава, — хіба ж я це сказав?

— Аджеж нарікаєш на мою впертість! Ой, Гаво, Гаво, хоч який ти розумний, але бачу, що тобі ще багато треба вчитися! Де ж ти бачив, щоби хто на світі довершив якого, хоч би й найменшого діла без упертости, без заїлости? Моя влада така, що як уже в що вдамся,

¹⁾ Коплім — конаймо

²⁾ Перкаль — каленкор.

³⁾ Балаканка — балачка.

то зажмурю очі, сціплю зуби і пру та й пру, доки сили стає! А як почнеш під час роботи роздумувати та міркувати та навгад угадувати, що буде, то попросту страх тебе проймає і руки опадають.

— Не про те, не про те я говорю, Вовкуне!—болізно якимось закричав Гава.— І не в докір тобі! Аджеж я не забув, що коли б не ти, то я певно не жив би вже на світі. Ти вирятував мене з тої проклятої ями, в котрій ми замість кип'ячки докопалися такого джерела води, що мало нас на місці не позатоплювала. Ой, Вовкуне! Тоді, в тій страшній хвилі, коли вода бухнула нам з-під ніг, коли рівночасно береги нашої ями почали усуватися, цімбриння тріщати й валитися, коли мені бачилось, що весь світ валиться над нашими головами і що нема для нас рятунку, тоді, пригадую собі, серед натовпу смертельної тривоги мені раптом у голові блиснув той тихий потічок, схований між лозами та вербами, в котрім я ще малим хлопцем любив ловити раки. Ті раки були початком мого зарібку, і ось тому то, коли ми вирятувалися з ями і стали над нею та почали ревити та кричати та плакати та руки ламати, в моїй голові мимоволі одно дзвонило та гомоніло: «Геть відси, Гава! Тут не твоє поле! Що ти маєш боротися з землею, коли твоя натура тягне тебе до того, щоб боротися з людьми!»!

— От то, то, то, то, то!—радісно підхопив Вовкун, схапуючися зі свого лежання.— А я хіба що ж тобі кажу? Хіба куди тебе веду?

— Почекай, Вовкуне, — сумовито сказав Гава. — Рибак, що хоче рибу зловити, закидає сіть у вир, де тої риби багато, де вона юрбами ходить. Отак і мені здається, що мені би в місті своє діло робити, де багато всякого народу, де з тисячних боків можна скористати, а не в селі. Я вже привик у місті рухатися, чую себе там свободним, веселим і охочим, щохвили роззираюся довкола, де би можна скористати. А тут я боюся, що знов буде те саме, що в Бориславі: запряжемося до чогось одного і самі собі наложимо пута на руки й на ноги. Ну і згинемо так, як раки на мілкім узбережжю!

Вовкун, слухаючи тих слів, замість попадати в задуму та засумування, тільки прояснювався, підіймався, немов ріс цілий, діткнувшись чародійної гірської землі. Він став на рівні ноги і випростувався перед сидячим та похнюпленим Гавою в весь свій величезний ріст. Він оживився, очі його горіли і з уст шез вираз тупої заїлости.

— Так же й говори! Так же й говори! — кричав він, розмахуючи руками. — Ось тепер тільки висковзнула правда з твоїх уст. Я так і знав, що тебе тягне до міста, до того бруду, до тої духоти, до шматок, латок, шерстини, кожушини! Тьфу, Гаво, стидайся! Ти не раз передо мною сміявся із свого першого вчителя, старого Файвеля, що все було говорить: «А *güt Geschäft!* Добре йде!» — а по шістдесяти роках такого «*güt Geschäft*» тільки всього й доробився, що по його смерті знайдено в

нього три десятки зашиті в старім капелюсі, та й то знайшла не його родина, а той жид, що купив той капелюх на «шматки» за 10 крейцарів. Тьфу, Гаво! Хіба ж це життя, хіба це заробок? А я бачу з усього, що й тебе до того тягне!

Гава під впливом тих слів, мов кропивою попечений, і собі ж схопився на рівні ноги і замахав руками, але Вовкун не дав йому прийти до слова.

— Ага, бачиш, що мої слова попали тобі в живе місце!— кричав він, сміючись. Треплеш руками, як підстрілений. Але я ще раз кажу: чого ти в місті доробишся? Кидаєшся на тисячу боків, усюди щось урвеш, але те щось не раз не варте й торби січки. Ну, скажи, ти прожив досі в місті цілих п'ятнадцять літ, і багато ти заробив? Дві тисячі! Овва, то мені сума! Ні з того жити, ні вмерти!

— Але ти й стільки не заробив, живучи в горах!— ідко замітив Гава.

— Бо дурень був, Гаво, дурень був! Не знав, до чого взятися!

— А тепер знаєш?

— Певно, що знаю! Хіба ж інакше я би провадив тебе сюди? І не тільки знаю, до чого взятися, але маю певність, що все добре піде!

— Ов! Навіть певність маєш? — з на-смішкою спитав Гава.

— Так, Гаво, навіть певність маю!— кричав, усе більше розпалюючися, Вовкун. Ти не смійся, а послухай, що я тобі скажу. Сам я може би й не брався до того гешефту, а бодай не мав би певности,

але з тобою, Гаво, з твоєю головою я сміло йду. Ми оба мусимо цього доконтати!

— Чого такого?—запитав Гава, витрищивши на Вовкуна зацікавлені очі.

— Е, чого такого!—відказав Вовкун, махнувши рукою.—Ходи лишень сюди!—І Вовкун силою потяг Гава на самий найвищий шпиль, на високий копець із каміння, що означував границю села Н.—Гляди вниз! Бачиш ті ліси чудові, не тикані ще вирубом, ті полонини, ті стада волів і овець, що по них пасуться, мов плавають у зелені? Все це мусить бути наше! Не віриш? Вір або не вір, а я тобі кажу, що так воно буде, і не за десять ані за п'ятнадцять літ, а за рік або за два!

— Н-ну, це вже .. трохи...—пробовкнув недовірливо Гава, але Вовкун не дав йому скінчити.

— Думаєш, що з таким капіталом, який у нас тепер до спілки є в кишені, з тими тридцятьма ринськими не ялося¹⁾ починати такого гешефту? То пуста думка, Гаво! Це гешефт такий, до котрого не потрібно нічого, тільки добрих рук і проворної голови! А до того якраз ми оба й є. В мене руки добрі—і Вовкун розмахнув своїми ведмедячими лапами, а далі, щоб стрібувати їх силу, вхопив смерековий стовп граничний, що сторчав на вершку кіпця, вирвав його, замахнув ним мов паличкою і шпурнув далеко вниз,—руки в мене, як бачиш, хвалити Бога! А

¹⁾ Не ялося—не слідує.

в тебе голова мудра та проворна, і нічого нам більше не треба! Ну, поглянь лишень, поглянь добре довкола, і скажи сам, чи для такої красоти, для такого гешефту не варто запрягтися на рік, на два?

Гава мовчав. Вовкунів вогонь, бачилось, звільна переходив і в його душу. Він став на кіпці й очима пожирав чудову гірську околицю, що стелилася перед ним.

— Ага!—радісно скрикнув Вовкун,— бачиш, починаєш смакувати! Чекай лише, ще ти не те скажеш, коли зійдемо в долину, коли побачиш село, розбалакаєшся з хлопами, пізнаєш двір, дідича! Попросту, Гаво, пальці оближеш, ще й меду не коштувавши!

— Ну, ну,— напівнедовіриливо, а напівпохапливо сказав Гава.

— Кажу тобі: хлопи, як діти, а багаті, як чорти! Тут з одними волами які гешефти можна робити! Ну, та цього не я тебе стану вчити! Але головна річ: двір. Двір має оті ліси, найбільшу часть полонин. Усе, що тут бачиш, двірське! То ж до двора мусимо взятися з цілою силою, руками й ногами. І кажу тобі, Гаво, нігде на світі ти може не знайдеш другого двора, другого дідича, з котрим би так легко можна було дійти до кінця, як із тутешнім! Я вже маю уложене в голові, як під нього підійти, але то така річ, що перед часом нема що з нею вихапуватися. Роздивимося, то й порадимося. Тільки я певний, що все буде добре.

Гава слухав тих слів без тіні недовірливости. Одна згадка про гешефти з во-

лами, кинена Вовкуном може й зовсім випадково, розбудила в його голові цілий ряд давно леліаних думок і мрій. Аджеж він не раз думав про гешефти з волами і укладав їх собі в голові, навіть бариші багаті рахував! Аджеж перед стрічею з Вовкуном він думав уже при нагоді сам узятися до того гешефту. Та ба, проклятий Борислав клином вбився в його голову, в ціле його життя і запаморочив усі давні замисли. Але тепер годі! Тепер Гава почув у тій самій хвилі, коли стояв на найвищій шпилю гори, на кам'янім кіпці граничнім, що та бориславська болячка починає швидко сходити з його душі і гоїтися, що в його нутрі прокидається давній Гава, сільський хлопець і сільський гандляр¹⁾. Погляд його в якійсь нетямі завис на протилежній полонині, де паслося стадо волів і овець, а далі піднявся і зустрів серед блакитного моря невеличку темну плямку, що звільна, широкими плавними кругами колесила понад цілим крайобразом. То був здоровий гірський орел. Він довго кружляв, шукаючи добичі, плавав у повітрі з широко розпростертими крилами, зовсім не порушаючи ними, спускався вниз, немов сковзався по похилій площі, а потім нараз, махнувши сильно крильми, знов схопувався вгору і тонув у лазуровім тумані. Якась невимовна любовіть обняла Гаву, коли придивлявся тому гарному, сильному птахові. Він і сам чув себе лег-

¹⁾ Гандляр—торговець.

ким та сильним і готов був летіти та кружляти понад цею благословенною долиною та кидатися з недосяглої височини на добичу.

— Ну, що, Гава,—сказав, Вовкун, зіскочивши з кіпця і збираючи своє манаття, розкидане по траві,—готов ти йти зі мною, щоб здобувати оці гори?

— Готов!—сказав твердо Гава.

— То ходімо ж! До села ще не близько.

Але в тій хвилі з гущави поблизького ліса почувся вистріл і Гава, скрикнувши з болю, скрутився обарінком¹⁾ і покотився з кіпця вниз.

— Боже!—скрикнув Вовкун, прискакуючи до нього. — Гава, а тобі що таке?

— Ой! Ой! Ой!—стогнав Гава, держачися за литку правої ноги і в'ючися по землі.—Ой, болить!

— Де, де болить?—допитував Вовкун, приклякнучи коло нього і стараючися відкленути²⁾ від литки Гавині руки, з котрих крізь пальці почала виступати кров, капаючи на зелену траву.

Рівночасно внизу на поляні показалися два молоді паничі; один із них мав стрільбу на плечі; другий, що був без стрільби, біг передом просто до жидів.

— Кричи, Гава, кричи! — шепнув Вовкун, в одній хвилі зрозумівши, що сталося, й Гава, побачивши також надходячих паничів, так почав кидатися і такого наробив вереску, немов би одержав не зна-

¹⁾ Обарінок—бублик.

²⁾ Відкленути—відірвати.

ти яку страшну рану. Не знати як і коли, не тільки руки його, але й лице явилось обмазане кров'ю і він подобав на страх¹⁾ нещасного каліку. Вовкун знай клячав та руки заламував.

Надбігли й паничі—знані нам вже Едмунд і Тоньо Трацькі²⁾, сини властителя села Н., котрі по пам'ятній купелі пішли були пройтися по лісі та при нагоді вбити яку птицю.

— Що тут сталося? Що тут сталося?—скрикнув, надбігаючи перший Тоньо.

— Ой, ой, ой!—репетував не своїм голосом Гава,—по мні буде, чую, що по мні буде! Ой, матінко моя, вже тобі не побачити більше свого сина!

— Що тобі сталося, що?—допитував Тоньо.

— Ой, пострілено! Пострілено!—ревів Гава, немов з нього шкуру дерли.

— Але де? Де?

— Ой, ой, ой! Тут! Отут! Отут!—кричав Гава, показуючи то на груди, то на живіт, то на крижі, то на ноги.

— Та бреше він, жидівська личина!—з насмішкою сказав Едмунд, наблизившись.

— Аджеж у люфі³⁾ було всього п'ять заячих шротів⁴⁾, а трудно й подумати, щоб усі в нього попали. Я прецінь до нього не мірив.

— Мундзю! — з докором промовив Тоньо, котрий добре бачив, що брат його,

1) На страх—дуже, страшно.

2) Пор. «На лоні природи».

3) Люфа—дуло.

4) Шрот—дріб, дробовина.

сидячи за корчем, з пустоти таки взяв був на ціль стоячого на кіпці жида і вистрілив, заким Тоньо зміг йому перешкодити — Мундзю! Бійся Бога, як можна бути таким неосторожним!

— Ну, ну, почав уже! І що йому сталося? Ручу тобі, що як тільки викричиться осьдечки, то преспокійно встане й піде до дому.

— Алеж Мундзю, глянь, який він окривавлений,—сказав Тоньо, стараючись оглянути Гавині рани; той однак ж, не перестаючи кричати, кидався і перевертався по траві так, що Тоньо нічого не міг порадити:

— Іди, дурний!—сказав з виразом погорди й огидливості Едмунд.—Охота тобі бабратися з жидом! Бачиш сам, що він на збитки¹⁾ так качається, щоб тобі страху завдати. Ходи, лиши його, нехай собі качається. Швидко перестане, як побачить, що дурних нема дома.—І Едмунд узяв за руку Тоня, котрий і сам уже зачав підозрівати, що Гава тільки штуки перед ним показує, а на правду зовсім не так тяжко ранений, як чиниться²⁾. Але в тій хвилі піднявся з землі Вовкун, що досі чапів³⁾ мовчки, ніби онімілий з болю. Він випростувався і з виразом якоїсь глухої злоби й заїлости заступив паничам дорогу.

— Ні, панове,—сказав він хриплим голосом,—так чесні пани не роблять! По-

¹⁾ На збитки—на злість, навмисне.

²⁾ Чинитися—представлятися, робитися.

³⁾ Чапіти—сидіти, зігнувшись.

стрілити чоловіка серед гір, то й розбійник потрапить! Ще й лишити нас тут обох хочете! Ні, так не йде! Забилисьте мого товариша, то візьміть же його собі, та й поховайте, або зваріть та й з'їжте!

Слова ті сказані були таким твердим голосом і з таким виразом, що в обох паничів, а надто ще на вид того велетня й силача, аж мороз пішов поза шкірою.

— Але... але... — пробовкнув відступаючи Едмунд, — він буде здоров, йому нічого не станеться.

— Буде здоров! — обурений скликнув Вовкун, — але бачите самі, що він тепер кроку не може зробити! Ми люди подорожні. Де ж ми подіємося? Його треба пильнувати, гоїти, що ж я тут серед лісів зроблю?

— Бачиш, Мундзю, бачиш, що ти наробив! — сказав Тоньо, а потім обертаючися до Вовкуна, додав:

— А куди ви йдете?

— Це вже наша річ, — сказав Вовкун. — Далеко йдемо.

— Ну, знаєте що, йдіть ви до нашого села і допитайтеся до двора, до дідича. Вже я там то зроблю, що вас десь примістимо, поки цей не прийде до здоров'я.

Лице Вовкуна все ще не прояснювалося, хоч в очах його заблищали дві яркі іскорки.

— А ви, панове, з двора?

— Так, ми дідичеві сини!

Вовкун поклонився Тоньові.

— А прошу, вельможний паничу, скажіть мені, як вас маю звати?

— А тобі цього на що?

— Ох, вельможний паничу, — хилляючись, сумно сказав Вовкун, — вельможний панич не прогніваються за те, що скажу! Бідний жид прийде до брами, а там слуги, двораки: «Чого хцеш, жидзе»¹⁾? То в них перше слово. А як жид скаже: «Мене тут якийсь пан прислав», то зараз питають: «Що за пан, чого прислав?» А не зуміє жидок сказати, то зараз жида в карк та й за браму.

Всміхнувся Тоньо на таку мову; особливо ж смішна була величезна, могутча стать Вовкуна, коли він кулився і кривився і морщив із себе сироту.

— Ну, ну, не бійся, в нас нема того звичаю, — сказав Тоньо. — Скажеш, що панич Тоньо казав тобі прийти, то ніхто тебе не прожене. Ну, а будеш міг з оцим калікою звертатися?

— Не знаю, вельможний паничу, — кланяючися, сказав Вовкун, — прийдеться хіба нести його на плечах.

— А ченьже ²⁾ він і сам трохи піде? — сказав Тоньо.

Гава, що досі все ще качався по траві і стогнав то тихіше то голосніше, при цих словах знов зайойкав. Вовкун тільки головою хитав.

— Прийдеться нести бідолаху, — сказав.

— А може б йому рани поперецьязувати? — сказав Тоньо. — Я цієї штуки не вмю, але як треба, то допоможу.

¹⁾ Чого хочеш, жиде?

²⁾ Ченьже — мабуть.

— Не треба, не треба,—поспішно сказав Вовкун,—я сам це зроблю. Дякую вельможному паничеві за ласку!

— Ну, коли так, то добре!—сказав Тоньо.—Ми підемо і приготуємо місце, а ви прибувайте. А може вислати на-против вас фіру?

На ці останні слова Тоньо вже не діждався відповіді. Вовкун прикляк коло Гави і почав осматрювати його рану, а Едмунд з виразом великої нетерпливости, сіпаючи Тоня за рукав, потягнув його з собою вниз, на лісову стежку, що вела до села.

— Ну, скажи мені, дурна ти голово, що це тобі приплило, що ти так розпадаєшся над тими жидами і такі гóреми-тєреми їм понаобіцював?—докірливо крикнув Едмунд, коли вже відійшли від жидів на кількадесят кроків.

— А леж, Мундзю, бійся Бога,—сказав Тоньо,—чоловік подорожній, скалічений з твоєї вини.

— Скалічений! Ха, ха, ха!—засміявся Едмунд.—Може де один шріт його задряпнув, кров з нього пустив, а жидюга обмазався нею навмісне, от тобі й усе каліцтво!

— Гріх тобі, Мундзю, таке говорити,—сказав Тоньо.—Пощо ж би він це робив?

— Пощо? Ой, голово, голово! Бачить: паничі, та й думає: дай но, я зроблюся калікою, може що видурю. Я би не знати що за те дав, що вони не покажуться до двора, де би зараз мусіли сказати,

хто вони, куди і відки, а поперед усього показати рани.

— Ну, не покажуться, то й добре, ми нічого не втратили,—сказав Тоньо.—А так їх лишити не можна було.

— А я думаю, що коли й покажуться,—сказав Едмунд,—то попросту спустити на них псів, або післати слугу та дати по разі в карк на дорогу.

Тоньо зачудованим оком завис на гарно викроєних, рожевих та делікатних устах брата, з котрих вилітали такі дикі, нелюдські слова.

— Ну, не розумію тебе, Мундзю,—сказав він по хвилі.—І того не розумію, по що ти стріляв до того жида?

— Я?—запаленівшись, відказав Едмунд.

— **Авжеж** ти! Адже я здалека бачив, що ти до нього міриш і тількищо хотів крикнути, а ти вже й вистрілив. Мундзю, **аджеж** ти міг його вбити!

— Вбити!—скрикнув Едмунд і поблід. —Ти вже зараз: убити. Я мірив у литки і думаю, що в литки й попав. Моя рука певна, а моя лефошівка також не милиться. А пощо бестія жид стояв так на самім кіпці, мов остовпілий? Ну, просто так і свербіли руки: а дай но йому, щоб пошкробався!

Тоньо тільки плечима здвигнув на цю мову. Вони мовчки пішли поруч стежкою і за хвилю потонули в темній лісовій гушаві.

А жида тим часом присіли серед поляни, поки паничі не підуть. Між ними шептом шла інша розмова.

— Ну, що ти Гава,—шептав Вовкун,— чи справді дуже ранений?

— Здається, ні,— сказав Гава.— Отут тільки в литці щось штрикає, але кров уже перестала йти.

— Ану покажи!

Вовкун оглянув зранену литку. Шріт проскочив шкіру і пустив кров, але вискочив зараз і застряг у холяві чобота. Рана була зовсім пуста. Вовкун промив її водою з поблизької кернички, зав'язав шматкою, і Гава міг зовсім вигідно йти, хоч і трохи налягаючи на ногу.

— Ну, і що ж,— сказав Гава,— підемо до двора, як нам казав панич?

— Авжеж підемо, Гава! — сказав Вовкун.— Це ж наш гешефт починається! Мені здається, що це дуже добрий початок. Відразу з самим дідичем можемо розпочати, це вже половина цілої вдачі¹⁾.

— Але як побачуть, що я здоров— сказав Гава.

— Смійся з того!— скрикнув Вовкун.— Хто побачить? Вони всі делікатне панство. А ти тільки будь добре замазаний кров'ю, йойкай та стогни, то ніхто з них до тебе не приступить. Аби нам хоч на кілька день дали примішення та їсти, щоб ми не потребували на те тратитися, то вже й то буде зиск. Але я думаю, що від того добродушного панича ще дещо більше витягну! Добре йде, Гава! Ходім тепер у ліс, назбираєм та напечемо грибів і просидимо пару годин, щоб вони

¹⁾ Вдача—успіх.

думали, що ти так довго не можеш
місця рушитися, а решту вже здай н
мене!

1890 р.

ПИРОГИ З ЧЕРНИЦЯМИ

I

Що за добра-предобра річ пироги з черниціями! Хто їх не їв, а ще таких, які спеціально вміє варити і приготувляти Хане Гольдбавм,— жаль сказати, таких, що не їли подібних пирогів, буде мабуть чи не більше на світі від таких, що їли,— той і думкою не здумає і в сні не виснить, яка це добра річ пироги з черниціями. Гарячі, маслом облиті, цукром густо посипані вони так і розпливаються в роті. Лейбуньо, малий синок Хани Гольдбавм, дуже любить їх, так любить, що віддав би за них усе, але то рішучо все на світі, окрім своїх срібних, наскладаних і в шабасовій камізельці зашитих двадцяти ринських. Тих не віддав би вже певно за ні за що в світі.

Жаль тільки, що Хане Гольдбавм така страшно розумна жінка, така страшно запопадлива і оглядна газдиня, така страшно недобродушна мати! Лейбуньо не чув від неї ніколи ласкавого, пещено-

го слова, а коли може й чув, то ще певно в той час, коли пам'ять його не могла довше як годину вдержати в голові ніякої споминки. І не тільки Лейбуньо, але і всі в домі боялися її, не виключаючи й Куни Гольдбавма, її мужа, а Лейбунєвого батька. Та й як же не бути їй страшно запопадливою і гордою, коли вона — дідичка десятитисячного капіталу і мурованого домику при Панській вулиці в Дрогобичі, взяла той маєток у віні¹⁾ від батька і набула за нього зовсім природнім способом право старшування над мужем і над цілим домом! Як не бути їй розумною, гордою і запопадливою, коли вона — одинока дочка славного бориславського капіталіста, тепер уже небіжчика, Мойші Шіндера? Такого батька така й дочка. Крім маєтку винесла з батькового дому й те, що її батькові помогло доробитися маєтку — твердий характер і реальний погляд на світ і людей. Як дочка Мойші Шіндера вона стидається навіть до свого малого синка заговорити жартовливим, пещеним тоном, держить гостро всіх у домі, а найгостріше свого чоловіка, який зрештою весь тиждень сидить або в склепі²⁾ з залізом, або в Бориславі при ямах, а тільки на шабаш припинюється в домі і корчиться як мога під її твердою і неліцеприємною рукою. О, шабаш для Куни Гольдбавма тяжкий день! Рано він мусить зложити жінці якнайдокладніший

¹⁾ На посаг, придане.

²⁾ Склеп — крамниця.

рахунок із цілотижневих праць і заходів своїх, мусить виказати до найменшого крейцара всі доходи й видатки, в'яснити і витолкувати кожну позицію, і гроші, що вплинули до рубрики «чистий зиск», невідмінно всі до цента віддати до її рук для похоронення їх у невеличкій вертгаймівській касі, що стоїть у Ханиній спальні, замикається її власною рукою і від якої ключів вона не дає ніколи нікому. Той обрахунок, при котрім майже ніколи не обходиться без суперечки і голосної лайки, триває звичайно дві або й три години. Хане входить скрупулятно в найменшу дрібницю, а Куна частенько радби цю або другу позицію обминути без належного витолкування.

— Куно, вважай, що ти отець дітям! — упоминає в таким разі грізно Хане, і бідний Куна, зітхаючи й потіючи напружає всі сили свого мізку, щоби витолкувати якусь загадкову позицію.

А коли обрахунок скінчиться на повне задоволення строгої дочки Мойші Шіндера, то й тоді вона не покаже певно свого задоволення ані лицем, ані словом, відійде поважно і строго, і тільки при обіді дасть пізнати свою ласку тим, що поставить на стіл якусь страву, котру Куна дуже любить і котра з тої причини рідко коли буває на столі, по розумному запорядженню Хани, що все добре видається тим ліпшим, чим рідше являється. В порі черниць такою надзвичайною стравою бувають власне пироги з черницями, які Куна на своє лихо так само

пристрастно любить, як і його малий Лейбуньо.

Дуже жаль, що Хане така тверда і невмолима жінка, що так рідко, раз на тиждень варить пироги з черниціями. Собі ж на лихо, бо Куна і Лейбуньо немало вже потихеньку набажались їй за те і «шлягів»¹⁾ і «холір» і всякої іншої рівно пожаданої благодаті Божої. Але ще дужчий жаль, що Хане навіть у суботу не може занехаяти своєї вдачі і варить тих пожаданих пирогів з черниціями тільки певне, раз на все незрушимо означене число: вісім для Куни, чотири для Лейбуна і чотири для себе; вона тих пирогів не любить і взагалі нічого не любить крім грошей...

II

Нині понеділок, початок вересня,—а проте в кухні Годьдбавмів на стільниці насипана купа черниць, свіжо закуплених на торзі; служниця перебирає їх, а сама пәні відміривши докладно, скільки потрібно найкращої муки і вибивши до неї три цілі яйця, місить тісто. Пироги з черниціями покажуться сьогодні на столі. Який щасливий Лейбуньо! Він бігає по покоях, плеще в долоні, зазирає крізь щпарі в кожний закамарок, де й так нічого цікавого не побачить, тупцює по сінях, пару разів вибігав уже на подвір'я і взагалі снується всюди, немов би який

¹⁾ Шляг—удар серця.

гедзь напав його і не давав йому посидіти на місці. Так і видно, що властивою причиною Лейбунегового сновання була напівнетерпелива ожиданка обіду, а напіввеличезна охота—піти до кухні і там власними очима дивитися, як ліпляться, варяться, вибираються, укладаються в полумисок, обливаються маслом і посипаються цукром його улюблені пироги з черницями. Куна сьогодні виїмковим способом також припинився аж до обіду дома, сидів у своїй світлиці над рахунками, а в хвилях відпочинку мучився не меншою від Лейбуня нетерплячкою в ожиданню пирогів з черницями. А зайти до кухні без поклику Хани не смів ані Куна ані Лейбуньо, доки вона була в кухні. А як на те сьогодні під час цілого варення обіду вона й не виходила з неї так, що син і батько, кожний окремо, без ніякої відради мусіли мучитися аж до самої першої години, коли в Гольдбав-мів завсіди починався обід.

Але яка ж то незвичайна справа була причиною, що Хане Гольдбавм відступила сьогодні від свого звичайного, раз на все усталеного порядку, варить у понеділок пироги з черницями і дозволила своєму мужеві аж до полудня лишитися дома? Справа дійсно незвичайна: сьогодні їх синкові Лейбуневі кінчиться шість літ і завтра рано він іде перший раз до публічної школи!

Богу дякувати, ось уже вибила пожадана година! Служниця з білим обрусом на руці пішла до ідальні застелювати

стіл. Лейбуньо стоїть коло батька, який точно з ударом години кинув перо з рук і вліпив очі в двері. Ось відхиляються двері і в них показується почерво-ніле від кухонного вогню лице Хани Гольдбавм.

— Ходіть до обіду!— каже вона різко і щезає.

Куна і Лейбуньо вийшли до покою і посідали мовчки на своїх місцях. Хане наливала всім на тарелі росіл. Мовчки висербали його, з'їли м'ясо з яриною. Настала павза.

— Лейбуню,— сказала Хане, встаючи.

Лейбуньо завис очима на її устах, розняв рот, але не говорив нічого.

— Нині кінчиться тобі шість літ, а завтра підеш до школи. Пам'ятай, це важна хвиля, і для тебе те роблю, що сьогодні замість налисників з сиром будете на третю страву їсти пироги з черницями.

Хоч Лейбуньо вже від учора знав те все, то проте й тепер очі його заблищали радістю,—певно не тому, що йому шість літ і що завтра піде до школи, але тому, що оце зараз покажуться на столі пожадані пироги з черницями.

— Пам'ятай, Лейбуню,—тягла далі Хане своє навчання,—від завтра ти вступиєш в життя, між чужі діти. Вчися добре! Тепер треба мати добру голову, щоби доробитися маєтку. Як вивчиш усі школи, то тоді знайдеш для себе таку жінку, що буде мати не десять, але сто тисяч посагу. А гроші, то велика річ!

Лейбуньо хоч і не розумів добре всього, що казала мати, але те, що гроші велика, майже свята річ, він так часто чув від батька й матері, що й сам свято вірив і навіть подумати інакше не міг.

— В школі зійдешся з різними дітьми а найбільше там буде «гоїв». Держися тих, що краще вбрані, паничків, не попускайся їх, хоч би тебе й ногами копали. В них така натура, але від них найбільше можна скористати. Не забувай, що ти жид, а жид мусить бути «Geschäftsmann»¹⁾, а ні, то пропав. Чуеш, Лейбуню, будь від завтра, ні, від сьогодні не тільки студентом, але й гешефтсманом! Це тобі наказую!

І за тим словом пані Хане Гольдбавм, гордо повернувшись, пішла до кухні, щоби внести до їдальні полумисок, на яким у живописну купку накладені були благодатні пироги з черниціями.

Куна Гольдбавм слухав дуже побожно тої бесіди, кілька разів навіть потакуючи кивнув головою в напрямі до Лейбуня, —але думав він зовсім що інше. А що думав, цікавий читач зараз дізнається.

III

Заледве Хане вийшла до кухні, коли в тім Куна прихилився до вуха Лейбуня і шептом сказав до нього:

— Лейбуню!

— Га? — відповів також шептом Лейбуньо.

¹⁾ Ділова людина.

— Ти любиш гроші?
— Люблю.
— А пироги з черницями?
— І пироги люблю.
— А що дужче любиш, гроші чи пироги?

Лейбуньо надумався хвилю.

— Волю багато грошей, ніж трохи пирогів.

Куна засміявся на таку мудру рацію.

— Ну, то продай мені нинішні пироги.

Лейбуньо скривився.

— Дам тобі за чотири шістку¹⁾, ади, яку красну, срібну, новеньку! Будеш мати три.

Лейбуньо затрясся на вид понадної, срібної покуси, але йому жаль було пирогів.

— А з пирогів що тобі прийде? З'їси, та й нічого не лишиться, а шістка лишиться.

Цей доказ переважив.

— Давай!—сказав Лейбуньо.

— Але пам'ятай, не їж пироги!

— Не буду!

В тій хвилі ввійшла Хане з пирогами. Яким бажанням, але заразом і жалем засвітилися очі Лейбуна на вид тих пирогів, котрих він від учора так наліявся, а котрі тепер так несподівано мусіли обминути його. Але одне потішало його: в його руці була срібна, блискуча шістка—великий скарб! Лейбуньо сидів напів у вогні, а напів у леду.

¹⁾ Шістка—коло 10 копійок.

Але гов! Радість блиснула на Лейбуневім лиці. Мати роздала їм обом по їх звичайній порції, а свою порцію понесла до кухні. Може вона не буде їсти? А в таким разі може йому буде можна дістати ту порцію для себе? Лейбуньо почав мимоволі чогось дрижати на кріслі. Він майже остовпілим оком глядів на батька, котрий, скоро йно Хане за двері, мов вовк кинувся насамперед на Лейбунів таріль і хапаючи на вилки по два пироги на раз, за двома цмоками проковтнув їх усі, а потім спокійно, мов нічого й не бувало, почав уплітати свої власні пироги. Аж коли обидва тарелі стали зовсім порожні і батько обтерши собі серветою вуси, цмокнув ще останній раз, смакуючи саму споминку по так добрій учті, Лейбуньо ні з цього ні з того розплакався голосно.

— А ти чого?—визвірився на нього батько.

— А я пирогів не їв!—хлипав Лейбуньо.

— Цить, дурню, не говори нічого!

Але Лейбуньо заревів на весь голос. На його плач вбігла Хане з тарелем у руках, на котрім таки нетикана ще лежала її порція пирогів з черниціями.

— Ти чого, Лейбуню?—гостро спитала вона.

— Я пирогів не їв,—хлипав Лейбуньо, милосердно глядячи на ті пироги, що були в тарелі в її руках.

— А хто ж з-перед тебе з'їв?

— Тато.

Хане громовим поглядом глянула на Куна.

— А то яким способом?—grimнула вона.

— Та він мені продав, цілу шістку дістав,—толкувався Куна.

— Правда то, Лейбуню?—спитала Хане.

— Та правда.

— Ну, і чого ж ти плачеш?

— Та пирогів хочу.

Хане стала немов остовпіла з гніву й обурення. А потім бачучи, що Лейбуньо не перестає пасти очима її порцію, кликнула з кухні пса і поставила перед нього свій таріль, а сама, мов блискавка, прискочила до нетямного Лейбуня і з розмахом вліпила йому відси і відти в лице.

— А ти, драбе, і продав, і ще плачеш?—скрикнула вона!—Оце маєш! Знай, як бути гешефтсманом! Коли продав, то не жалуї!

І за тим словом вона підняла з-перед пса порожній таріль і пішла до кухні. Лейбуньо сидів, мов камінь, і обома руками держав себе за лице, по котрім бігали терпкі мурашки від ударів. А Куна, бачучи таку досадну лекцію, зареготався і сказав:

— А видиш! Тепер чей¹⁾ будеш знати, що значить гешефтсман!

1884 р.

¹⁾ Мабуть.

ДО СВІТЛА!

I.

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибин, це справдішня «мертва вода». Величезний стовп горішніх верств, що тяжить на кожній частині того низу, позбавляє її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти туди не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрясення туди, навіть легенькою луною, не озиваються. Одинокий рух, який туди можна запримітити, це вічне і ненастанне спадання мільйонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, не раз таки давненько, жили і гуляли там, вгорі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдались на могутніх морських хвилях. Погибши, вони звільна-звільна спадають униз—особливо ті манюсінські форамініфери, діятимеї та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя, — звільна трупи їх продираються крізь щораз гу-

стіші і багатші в кислород та вуглевий kwas верстви, розкладаються, неначе згорають у них, і тільки з часом, як мікроскопійні кулбочки та дрібочки, досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно мабуць тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито відізветься та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані одного атому в природі. Жива, непропаща сила внутрі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне кладовище! Коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенвкий відтінок думки — ви думаєте, що це неможливе?, аджеж і наш думаючий мозок, що ж він інше, як не зв'язок тих же атомів кислороду, вуглероду і других елементів? — то гірка, важка мусить бути ця мрія-дума!

— Мамо природо! Відкіль же така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишються? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама природа не знає санпиментальности і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона. — Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися самі на верх! І це би

я не мала роботи та вас підсаджувати!

Ба, прібуйте самі вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не лучалось таке бачити! І від кожного такого случаю щеміло ваше серце, і донині щемить, коли стрібуєте перенестися думкою в положення тих бідних живих атомів людської суспільності, засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на тупу недвижність, на смерть безвісну. Адажеж і всі ми—чи ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи ж кожний крепкий, здоровий рух тих вільних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як натиск, як штовхання на наш організм народній?

А кожний з вас, хто, не раз коштом спрашеного зусилля і коштом не одного існування найближчих нам людей, відбувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель, чи ж не почує не раз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що не будь цієї або тої щасливої обставини, він був би може й донині пропадав у ньому, темний, безпомічний, незвісний нікому, не чоловік а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі та тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватись з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти—і все надармо? І чи не пройме нас дрож перестрахи, коли пригадаємо життя і кінець таких невідомих нікому, забутих, не раз зашоптаних і опльованих

одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий случай, непорозуміння, жарт, незважне слово, пилінка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже опом вибиралися на вольную волю?...

Оттакі думки вертіли мій мозок і проганяли сон із моїх повік під час довгих-довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, в котрих і самих сверлувало та мулило внапіві, не могли знайти для мене слова потіхи,—пропивно, я бачив, що самі вони не раз далеко більше потрібували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед такої суполоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним—не про себе, а про других, далеких, і все таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибше, ніж інше, вразило мене, подаю оце читачам. Той, що мені оповідав його, був—не говорю про його «фах»—парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиролюдського чуття, вихований поміщанськи, кінчив народню школу, вчився ремесла. одним словом, також чимало праптив сили і кошпу, щоби видряпатись наверх, вийти в люди—ну, а вийшов... Та не про це річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештанську практику, трохи що не всю історію кожної казні: хто в ній сидів, за що, на скільки був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. і. Був це правдивий арештанський літопис. Дозорці

вважали його за непосидючого галабурдника і давали це йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався, і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що щонебудь діється не так, як повинно, що в чомунебудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом¹⁾, що ходить по-під вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав клацати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, аджеж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви це знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та це ціла історія, по котрій шільдвахам наказали стріляти! От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежитьься. Аджеж і він бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II.

— Два роки тому буде, — почав він, — як раз оце два роки. Сидів я поді в оцій ямі в слідстві. Двох нас тільки в казні було, я і якийсь панисько²⁾, Журковський

¹⁾ Шільдвах — сторожа військова.

²⁾ Панисько — пан, цебто інтелігент.

називався. Що за один був і за що сюди попав, цього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягалися і спати лягли — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї лихтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, напівголу, марну фігурку. Попрутив її наперед і упхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Освде маєш коц і простирало, — крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи. — Лягай па спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши це, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці¹⁾, і тихо, як у гробі. Тільки в ряди-годи чуємо, немов би хтось сікачами м'ясо на стільниці сік — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по „всіх святих“, холод такий, що не дай Боже.

— Що ти за один? — питаю закосменілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а кризв той лярум чути уриване хлипання. Жаль мені спало

¹⁾ Пивниця—темний підвал.

хлопця, бо я вже доміркувався, що по якийсь зовсім ще зелений «фраєр». Опже встав я і постелив йому напомацьки ліжко,

— Ну, ну,—кажу — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо... жу, — ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і панисько, познімали ми з нього лахміття і роздягли його цілком догола, наперли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години, чую — зіпхає, рухається.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зі Смерекова.

— То тебе певне шандар привів?

— Аякже. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем, і я мусів. Тільки в корчмі, в Збоїсках, прохи ми пропочили, корчмар горілки мені дав.

— А як же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А то ти жид?

— Аякже, жид.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене

убий, чи був би я з бесіди пізнав, що ти жид, так чисто по-нашому говориш.

— Що ж, пане, я зріс на селі межи хлопцями. Я пасухом був.

— А скільки тобі літ?

— Шіснадцять.

— А за що ж то тебе аж туп до криміналу притіщили?

— Ой, пане, я не знаю! Казав шандар, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанням, але я, бігме, нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І став хлипати та ревти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш те все завтра судді, а мене те зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а шандар казав, що мене за те повісять — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Де ж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене за-пакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосердний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю, як той заець у капусті.

III.

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені спало, що я міг учора відразу не пізнати в нім жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена,

хоч на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуєш жида. А вчора, коли ми його напирали на потемки і тільки слова його чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, вмився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті, та й уже ані щеберне, мов закладаєть.

— А що, ти голодний? — питаю його.

Мовчить, тільки якось ще дужче скорчився.

— І їв ти що вчора? — питає пан.

— Та... вчора.. як мене мав шандар вестти, війтиха дала мені прохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, пепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав йому поснідати — добрий кавалок хліба і вчорашній коплет. Аж запрявся неборак. Хотів щось дякувати, але тільки слізи в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові! Постатъ наскрізь жидівська, аж відразлива, а в натурі його, бачилось, що нічого, ані крихітки, нема жидівського. Тихий, послушний, без жадної дрібочки самохвалби, до говірки неохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити, — а що в нас у казні за робота! —

любив сидіти в кутику мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та опершись бородою о коліна, тільки очі йому блищали з темного кутика, як цікавої мишки.

— Ну, скажи ж нам, що ти заграбунок такий страшний зробив, що шандар за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосфко і запрявся всім тілом, — довго би розказувати, а мало слухати. То дуже глупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й глупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, орендаря в Смереківі, — почав Йосфко — зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка «тапе», а Мошиху «маме». Гадав я, що вони мої родичі. Але небаром завважав я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошиха дає їм що п'ятниці білі сорочечки, коли тим часом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошиха не питала, чи холод або спека, але гнала з дому на толоку, даючи при тім чимраз менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз на толоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сиру, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, і пізніше став я їх виручати в пильнуванні гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний,

по господині сільські стали самі повірять мені гусей, а потім пелят, коли їх діти мусіли йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої справи, а не разу свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські справи, то прозвали мене трєфняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко найняв для своїх хлопців бельфера ¹⁾, щоби їх учити читати й писати. Було то в зимі, то й я мав час вільний. Коли ж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці спали кричати, тручати мене та щипати, аврешті з плачем заявили матері, що разом з трєфняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоч не знаю за що. То ж зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і випрушила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що ж діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сільськими дітьми, або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знаряддів. Не раз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був най-

1) Бельфер—домашній вчитель у жидів

сильніший з усіх хлопців, то не раз ковалів велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крупити. Який же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках!

З весною знову вершав я на толоку, до гусей і телят, копрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши трохи, возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-не-де поросла корчами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, вигострю ніжик і зачинаю спругати, довбати, клебезити різні речі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млинки.

По рокові був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в куп передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгонення горобців із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небагом тільки, що міг посправляти собі деякі столярські знаряддя: долітця, сверлики і т. і. Брався я до чимраз більших речей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів би те зробити. В зимі пересиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, допомагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шіснадцять літ, а в Мошка ані гадки зробити щось зі мною, — вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; бу-

ла навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерті нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім по Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йосвку,—говорили мені не раз хлопці,—такий ти мопорний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?

— Що ж має бути,—відповідав я. Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки,—говорив я.

— Не вір ти старому циганові! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть Богові молилися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді,—міркую, — чого я тут досяджуся? Робити на Мошка задурно завше маю час Коби хоч ремесла доброго навчитися, то я мав би бодай свій кавалок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша корчма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандарі, не раз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся спрашенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, з карабінами на плечах і в капелю-

хах з косицею з блискучого когутячого пір'я. З тривоگوю й дрожжю, скорчений край печі, слухав я не раз, як вони розмовляли з Мошком або з сілєсвкими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене речі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: «папери». «Як не має паперів, звраз його задержати». «Еге, дивлюся, а його папери не в порядку». «Якби був мав хоч один папір добрий, я був би його пустив». — Ба що ж то за папери, — думав я нераз, — що таку мають міць, що один папір може прохожого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пір'ям? Але на те питання не міг я найти відповіді, а проте тим дужче лякала мене думка про ті папери. Як же ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз не першим кроці шандар зловить і поведе Бог зна на які муки! Дрижав я всім пілом на таку думку. Чим частіше думав про визвіл від Мошка, тим частіше опі папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нецасливий. Всі люди, котрих я про те пишав, підтверджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну¹⁾ не прийме. Але відки ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені

¹⁾ До терміну — на науку ремесла.

запитатися про них Мошка, він же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Якби то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки-відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на нього вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крупився якимсь неспокійно, коли ми часом опинилися самі, немов би його щось гризло.—А що, міркую собі, якби так коли, як нема жінки вдома, наперти на нього несподівано, може би можна від нього хоч що то дізнатися? Оп я й зважився при нагоді так і зробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в корчмі не було нікого, тільки сам Мошко, то-ж приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов-би його оса вкусила.

— Та ти це відки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ну, а тобі на що тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все таки я хотів би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю, ті ділівські ¹⁾ папери!— крикнув Мошко роздражнений, немов би я йому не знати що неприємного сказав. — Дід був твій батько, пропратив маєток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток.

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непопрібний.

— Що?—верескнув Мошко,—ти би хотів іти? А куди ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустана голова, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-жидівські, а по-гоївські.

Спав я, мов осповпаний. Врешті здобувся на слово.

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу!—крикнув Мошко, — вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастя твоє, що я їх досі не спалив!

Це оспанне слово, мов ніж, вразило моє серце. А що, якби був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінвкий на світі, як лист відірваний від дерева. Ані би я сам не знав свого роду, ані би мене ніхто не знав. Не міг би я рушитися з місця, був би на віки прикований до Мошкової лави, був би

¹⁾ Ділівські—жебрацькі.

до смерти невільником. Дрож мене проймила на цю думку, якесь мляве проміння замиготіло перед очима. З великою напругою перемиг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корчми ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одне тісне віконце, навхрест перебито залізними штабами. Там Мошко складав усякі речі, що брав від хлопів на застав, і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й паляри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусів схилятися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти тут чого? — озвірився він на мене.

— Як то чого, аджеж ти велів мені йти!

— Але не тут! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — почекаю й тут. Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко випріцив очі і видивився на мене, немов би мене вперше в життю бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на полицку, прибиту під самою стелею і дістав відпи скрутіль пожовклих паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягаю руку.

— Ну, що ж ти, дурний, в них побачиш, — відповів Мошко, — і пощо тобі того? Сиди в мене, коли тобі шуп добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять, бо знаю, що в людей язики довгі, по ти не вір пому. То все брехня!

— Що брехня? — питаю.

— Еп, з тобою говорити, по однако горохом о спіну кидати, — буркнув Мошко і майже випрутив мене з комірки, а потім замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до корчми.

IV.

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, ніби із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те, що досі, що не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ять маю добру, а як пільки раз яку казку вчу, то потім оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечерниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього, — сказав пан.

— Ой, пане, — відповів зітхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але мені

бачитьсья, що це власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось в середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвили спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отжеж не що, тільки це мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розкажуй!

Та не міг цим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі отворилися двері нашої казні. Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець,—проворкотів пан і став, задумавшись, ходити по казні.

— А мені видитьсья, що він багато бреше,—кажу я.— Навчивсья казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою будемо ще мати час переконатися попрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як пів години. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що ж,—питаю його,—не з'їв тебе суддя?

— Е, що, суддя добрий чоловік,—сказав Йосько.— Признатися, дуже я його зразу боявсья. В селі казали мені, що тупб'ютьь до признання, що розпаленим залізом у підшви печутьь,

— Ха, ха, ха!—засміявсья я.— Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертавсья та кричав та йойкав! Тобі певне снилося, що тебе в підшви печутьь!

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, тільки я в них наперпівся. А все задурно. Суддя такий добродушний, говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як шандар.

— А хіба ж тебе шандар бив?—спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивітсья тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крові

— Ну, а про що ж тебе суддя питав?— промовив перший Журковський.

— Та про той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що ж?

— Та що ж би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав пропокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було моє життя в Мошка. Не хотів я довше в нього осипаватися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну про папери, то він візьме та й спалить їх. Отож я думав сам їх укрести. Легше мені було діратися до комірки, ніж сторонньому злодієві, бо й пси мене знають і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрести у Мошка ключі, але він, видно, занюхав щось і носив їх завше при собі, або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім спало, щоб

добути свої папери. Тут уже ні про що не було гадки, тільки про це. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зіспругав я фугу в однім стовпі комірки—вона була будована в стовпи,—виважив долотом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув делину знов на місце. Та й спілвки.

— Дрібниця—буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову корчму.—Куди тепер іти?—подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану ж Мошко ошукав мене, показуючи якібудь глупі папери замість моїх! Ану ж на потемки взяв я який інший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож переночувавши в першім ліпшій спозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив ти,—каже.—Іди зараз до в'їтпа, розповіж йому все і зложи у нього папери!

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що ж робити? Бачу, що рада розумна, па й іду. Приходжу до в'їтпа і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Відразу щось немов би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати! Але вже було запізно. В'їтп мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осбде! Ну, ходи ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хапи.

— Як називаєшся?— питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Не раз чув я це страшне слово, чув багатьо страшних історій про те, що по виробляють шандарі з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвили і сам у таке ж попався!

— Алеж я тупешній,— простогнав я.— Пан війт мене знають.

— Я? тебе?— каже мені війт.— Бре-шеш, любенько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка орендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі!— крикнув шандар і щось собі занопував у книжечці.— Ходи сюди,— сказав далі до мене.— Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він п'яжким своїм п'ястуком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кров'ю обіллявся.

— Встань зараз!— крикнув до мене шандар,— і не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, спираючи рукавом кров з лица, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане шандар, — сказав на те війт, поки я коріцмався, щоби встати, — я, яко начальник громади, не можу дивитися на таке практиковання арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі інше місце. В мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї порби ланцюшки, закував мене і повів до корчми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зомлів я пару разів під час пої науки. Та й не даремна ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав шандарові, що я вкрив йому великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до корчми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки останусь його невільником. Скоро тільки я ввійшов до корчми, зараз перше питання було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати насамперед биптям, потім добрим способом, а я все тільки одне повідаю:—Папери я взяв, бо по мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки війпові.

Мошко мало не сказився. Зі злості велів з мене поздирати чоботи й рубаштя, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і випяг папери зі шпари. У війта сіни були темні, обширні. Йдучи до хати і бачучи там шандаря, упхав я свій звиток до шпари, щоби його в мене не відобрали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до нього, як ворон, кричучи, що по його гроші, щоби йому віддати.

— Го, го, пане Мошку,—відповів війп,—по так не йде. Ми по все мусимо відставити до суду. Зробимо туні протокол, а скоро той хлопець признаєсь, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечатємо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять ще разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов би кварпу своєї оковити¹⁾ випив. Але ніхто на це не зважав. Шандар засів писати протокол. А коли все спи-

¹⁾ Оковита — горілка.

сано, війшиха дала мені прохи попоїсти, шандар закував мене знов і ми рушили в дорогу до Львова Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде,—відповів пан Журковський.—Посидиш прохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла оця історія не вийде побі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає вперед, що його чекає.

V.

Щось так у два, чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значить—гадаю собі. Аджеж він не мелдувався «марудою».

— Сам не мелдувався,—повідає мені Журковський,—а навіть якби замелдувався, то би це йому ні на що не придалося. Але я його замелдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби його звелів звізитиувати. Аджеж то спрашенна річ, що тут діється! Так далі йти не може.

І справді, доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло—не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоби міг дочекатися їх skutku¹⁾.

Тим часом пан Журковський каже якось Йоськові:

¹⁾ Skutok—з польськ. наслідок.

— Чуєш, хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати?

Випріщився Йосько на пана.

— Ну, що ж так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за пару днів будеш читати. А як побачу справді, що не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже те зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремесла, якого схочеш.

— Йой, пане,—крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючися слозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар і він став учити Йоська читати. За два дні жидисько¹⁾ вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчепився того, як то повідають, як жид коломийки. Читав би був, бачу, день і ніч, тільки що ми вночі світла не мали. Ледве до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так сидячи скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все таки вмів їх завше інакше укладати і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в най-

¹⁾ Слово « жид », « жидисько » в « Творах » Франка, а так само на галицькій Україні не мають ніякого погірдливого значення. (Подібно: хлопець, хлопчисько).

тяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й за-кляття і йде в світ здобувати собі долю пів помагати другим. Проймаючими, а за-разом простими словами рисував його терпіння й пригоди, зустрічі з шандарями, неволю в арендаря, забавно не раз міша-ючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, коприй би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надолужити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одне наше віконце, звернене к заходіві і положене майже під стелею, скупо тільки світла пропускало навіть у полудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день удвоє продовжити. Нарешті радуваний закликав:

— Маю! Буду читати при вікні, там розвиднюється скоріше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати, стоячи на руштуванні—кажу йому.—Зрештою то для тебе зависоко.

— Сидіти буду так високо, як мені по-добається!—каже.

— Як же то зробиш?

— Прив'яжу простирало двома кінцями до граги, в зігнуття покладу звитий у трубу коц і сяду на нього, як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний і відподі всі в криміналі так роблять. Кілька днів Йосько просто любувався

вікном. Вспавав о шостій, скоро тільки прохи розвиднілося, робив своє руштування і вип'яливши на нього, сліпав над книжкою, припискуючи чоло до самої грами, аби тільки якнайбільше того Божого світила захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і руштування знімав, бо сидіти при вікні арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та на лиху, штемп випав із іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі¹⁾ маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шельвах—жовнір з карабіном. Має він гострий наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивилися, а особливо, щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть оружжя вживати. Щоправда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах, зійшовши зі свого плацу, замелдував вахкомендантові, що з цього, чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що, що іншого припис, а що іншого виконання, і звичайно не дуже гостро держалися припису. Не один спокійно дозволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все, інший лагідно впоминав, або просив

¹⁾ Коритар — коридор.

арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїтвся капрала гірше вогню. Такий брав усякий розказ до слова. Як сказали йому „гостро пильнувати“, то він розумів це так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити останніми словами, замелбдувати капралові, або навіть ухопити за карабін. На таких «клапачах» арештанти мстилися тим, що за його варті, особливо ввечером, виробляли найбільші крики в вікнах, так, що бідний рекрут не раз було аж казиртвся, і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти щонайменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовкнути і не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна насупроти нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештанського будинку, і шельвах, як гонений звір, біг пуди і знову грозив карабіном — очевидно з тим самим skutком.

Такі галаси бували звичайно ввечером, алене раз і вдень. Отже лихо хотіло, щоб одного дня від третньої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац-музику“. На різних кінцях арештанського будинку, з різних поверхів з кільканадцяти вікон нараз

посипалися крики, визивання, свист і про-разливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав попід усі вікна, але ніде не міг за-здріти нікого. Доведений до лютої, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кац-музика“. Бачилось, що спокій наспав повний. В казні вже смер-калося, тож Йосько зробив риштовання і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли втім шельвах, заздрівши його, при-скочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна!—верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був занятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна!—ще голосніше крик-нув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. Адаже тобі не заважаю. Адаже видиш, що читаю. В казні вже не видно, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю!—ревнув шель-вах і заки Йосько успів злізти зі свого руштування, вже гукнув постріл карабі-новий.

— Оой!—крикнув Йосько і, як сніп, упав з руштування на ліжку, що стояло під вікном. Ноги його задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, при-тиснені були до грудей. З - під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трапило?—крик-нули ми оба, кидаючися до Йоська. Але

він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як дві розжарені вуглини, спрашенно якомсь відбиваючи від лиця, блідого мов у труп.

На подвір'ю під нашим вікном і на коритарі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на постріл, а туп ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то туп!—крикнули, бачучи лежачого Йоська.—А що злодію, жидику, дісталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і спогнав пихо, все припискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив?—спитав мене ключник.

— Та... я... тільки до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закровавлений буквар.

— Він читав при вікні,—пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс¹⁾ із карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник—каже з коритаря, — де туп сидить Йосько Штерн? Є туп картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед минутою був вільний.

1889 р

¹⁾ Ординанс—кур'єр.

В ТЮРЕМНІМ ШПИТАЛІ.

I.

Тюремний шпиталь! Кожне з тих двох слів містить у собі пекло, а злучені разом, вони—куточок раю, тиха пристань, до якої тужать сотки душ напомлених та зболілих. Тут вони знаходять пільгу в своїх болях або бодай хвиливу перемену своєї сірої, нестерпної вже через саму монотонність недолі.

Шпиталь у львівськiм карнім закладі, це невеличке крило просторого будинку, відділене тісним і темним коридором від головного комплексу тюремних келій. Шпитальні келії трохи більші від звичайних арештанських, кожна з двома вікнами. Їх усіх чотири: для тифусових, шкірних, хірургічних та очних слабостей. Інших хвороб—жартують арештанти—в закладі по припису не сміє бути; коли ж трапиться, що хтось захворіє на якусь іншу слабість, то його містять в одній із цих чотирьох келій відповідно до того, до якої з цих чотирьох груп ближча його хвороба.

Тюремний шпиталь, це лише тінь, карикатура звичайного шпиталю. Це та ж пюрма з дверима замиканими день і ніч, з заграпованими тісними вікнами, з голими стінами і неминучою «катериною»¹⁾ в куті. Шпиталем вона називається лише тому, що щодня рано сюди заходить лікар та оглядає хворих, а в випадку якоїсь наглої, тяжкої хвороби за дві-три години лікар може прийти й другий раз того самого дня. Надто пожива для всіх хворих дається окрема, т. зв. шпиталька: хліб житній з пшеничним, рано молоко, причі на тиждень, а для тяжче хворих і щодень, росіл та м'ясо, деколи вино. Оця шпиталька та супокій у шпитальних келіях та лагідніше поводження шпитальних дозорців з хворими й є головною приманою, що заставляє многих в'язнів тужити за шпиталем і уявляти собі побут у ньому як відпочивок та радісну переміну в своїм нужденнім життю.

Скільки ті понурі стіни чули розпучливих проклять, тихих зітхань, окриків болю та шептів гіркого жалю за безповоротним минулим! Скільки туп промайнуло образів важкого конання, скільки покапало сліз даремного каяття! А довгими ночами, при блиску єдиної, на чорнім гаку серед стелі завішеної, лампи скільки туп прогомніло важких оповідань, що відслонювали не раз найглибші тайники людської душі, жасні безодні дикої пристрасти, пориви розуму й божевілля, вияви глибокого, ніжнього чуття

¹⁾ Катерина—параша.

або вибрики дикости та жорстокости, що, мов звір у темнім лісі, ховається в серці не одного чоловіка.

В моїй пам'яті засіла одна така сценка, один епізод, про який оповідав мені один із тих, що були суджені в перших львівських соціалістичних процесах, в пору, коли туп засуджували за саме визнання соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив:

— Що таке соціалізм, я, бігме, не знаю, те лише знаю, що це щось гідне кари.

Подія, про яку говориться далі, сталася при кінці 70-их років минулого віку. Того, хто мені оповідав її, не називаю, — байдуже про його назву. Його оповідання списую з пам'яті — може не так колоритно, як він оповідав сам, та у всьому головному вірно.

II.

Мене завезли сюди зі слідчого арешту в неприпомнім стані. Я занедужав на тиф, кілька днів раз-по-раз зголошувався до лікаря, але лікар не задавав собі праці навіть поспостригти в мене пульс, лише відправляв мене одним словом:

— Здоров! Нічого йому не хибує!

Я йшов назад до келії і лежав і мучився гарячкою, поки не дійшов до того, що вже не міг рушитися. Тоді мене, пізно вночі, взяли в халабуду і перевезли до п'юремного шпипалю в Бригідках.

Як довго я там лежав у неприпомнім стані, не знаю. Мов крізь сито прига-

дую собі, що мені страшенно докучало якесь скрипіння, немов би попри мое ліжко ненастанно їздив дерев'яний, ніколи не мазаний бойківський віз, або немов би хто з великою силою тупим сверлом-лопатнем вертів діру в сухій ялиці. Коли я трохи прийшов до себе, я пізнав, що це був дихавичний хрипіт і сухий кашель мого сусіда, якогось хворого, що лежав на ліжку сусіднім зо мною, відділеним від мого лише вузьким проходом.

Найперший ясний спомин: я лежу горілиць, випростуваний, безвладний. У висках іще стукіє, аж голова болить. Крізь зажмурені очі чую ледве помітне світло єдиної лампи, що висить на стіні насеред казні. Недалеко мене хрипить ледве дишучи мій сусід. А втім із купки, десь, як мені здається, з далекої далечини чути грубий, різкий голос:

— Діду Гарасиме!

— А що? — озивається мій сусід і на довгу хвилю заходиться страшним кашлем, що хрипить, грає, свище та клекоче в його грудях.

— Але то в вас уже не скрипка в грудях, а цілі органи.

— Христос грає! — каже дід.

— А що ваш сусід? Ще не прийшов до себе.

— Спить.

— Ну, мало-мало бракувало йому.

— Молоде, перемогло. А тобі як?

— Е, що мені. Дідько не візьме.

— Дурний ти! Чи то годиться самому себе калічити?

— Ви дурні, діду! Що вам старому! Не нині, то завтра. А мені прицять і два роки. Жити би хотілося. А коли погадаю, що я засуджений на вічність... розумієте, діду, на вічність і ще й на чотири роки... Га, то по вашому нічого? Ну, вічність, то ще б наплювати. Але ті чотири роки, що місяць у казні та в кайданах, а місяць у казенці, та на цегляних ребрах спати,—тут, діду, чоловік вовком зависє. Хоч би й який, а подумає собі: раз мапи родила, ліпше раз умерти, ніж отак каратися.

— А я ще раз кажу: дурний ти! Терпи, коли заслужив! Давніше не таке терпіли! Дід знову закашлявся. По хвилі, відхлипавшись додав:

— Ади, мене дванадцять літ у слідстві мучили, очей збавили, і ще на двадцять літ засудили. Не треба й твоеї вічності, бо я їх певно не доживу. А накладати на себе руку, борони мене Боже. Що завинив, те буду терпіти. І ти так.

— Та я не відпираюся терпіти, — мовив якомсь м'якше далекий голос.—Тільки ті чотири роки і ті цегляні ребра... І знаєте, що вночі на тих цеглах таке сниться... таке сниться... Ой, діду! А вам чи снилися коли ваші жиди, що ви їх вирізали?

— Старі ні, лиш малі жиденята та одна жидівка. Така розкішна була... ! все мені сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса.. і все ніби йде до церкви христитися... і всміхається і моргає на мене.. За інших мене караюті люди, а за неї ще Бог каратиме...

III

Друге ясне вражіння. Холодна, суха рука шолопає в мене по лиці, потім по шиї й по грудях. Чую її повзання вполусні, мов повзання якоїсь обридливої живопини, рапавки або гусільниці. Моє тіло спрепенулося, і я відкриваю очі. І бачу: надо мною похилене старече лице — жовте, поморщене, як сушене яблуко, до половини обросло довгою, білою як молоко бородою. Та проте нема в тім лиці нічого пого, що чинить старечі лица гарними та симпатичними. Широкий рот і грубі, посинілі губи страшні, та ще страшніші очі — зовсім білі, мертві.

Я ще раз спрепенувся при виді цього лица, освіченого наполовину жовтавим промінням лампи.

— Живий — буркнув дід, поклавши долоню на моїй груді в околиці серця.

Я хочу крикнути, але не можу: з моїх уст іде лише якась ледве чутне стогнання.

— Спите, паничу? — питає дід.

Я дивлюся на нього, не змигаючи. Далі з великим зусиллям ледве чутно промовляю:

— Ні.

— Ну, Богу дякувати, що ви живі! Я вже думав, що по вас буде.

І він, увесь тремтячи, знов лягає на своє ліжко і заходиться кашлем.

— Довго я спав? — питаю я.

— Спали! Місяць уже... Між життям і смертю. Вчора доктор уже рукою махнув... Як вам шепер?

— Або я знаю. Здається, нічого не чую.

— Лежіть тихо, не рушайтеся. Дасть Бог, подужаєте.

Він знов кашляє, та в перестанках щось бубонить. Чи молившу, чи до мене щось говорить, не можу розуміти. Сон мене ломить, і я засипаю.

Від пої ночі я почав приходити до себе. Щоправда, помалу. Голова боліла ще, тіло було зовсім ослаблене, мене мучили сонні привиди, а особливо слухові галюцинації. Ві сні дідове кашляння видавалось мені по сонні раз повторюваними вистрілами з карабіна туп же над моїми вухами, по журчанням та хрупостінням жорен уставлених коло моєї голови, по скрипом дуплавої верби серед осіннього вітру. Так само й інші звуки, що десь колись чути було в нашій келії, приймали для мого хворого слуху страшну, в сто разів прибільшену силу і мучили мене. Та звільна все те улягалось і я почав видимо набирати сили. Тільки лице діда Гарасима лишилось для мене страшним і відразливим; не додавали йому принади ані глибокі зморщкі, якими було пооране його чоло, ані дрібно сфалдована ¹⁾ темножовта шкіра довкола сліпих очей, ані великі фалди терпіння, що з-під очей крутою річкою бігли до кінців його уст і губилися в пралісі його білої бороди. До його лиця з тими страшними сліпими очима і з тим страшним, немов гнилим ротом, ротом казкового людо-

¹⁾ Сфалдований — поморщений (фалди—складки, зморщкі).

жерця, я не міг ніяк привикнути. Борше ¹⁾ вже привик до його голосу, старечого, розбитого голосу, який іноді, коли його дихавичний кашель давав йому на пару годин прохи спокою, вмів оповідапи ба-гато дечого цікавого.

Дід Гарасим ждав смерти. Він тер-пів на дихавицю, на безсонницю, на стар-че вичерпання сил: його вже не лічили і не оглядали лікарі, раз рішивши, що «з нього нічого не буде». Кожний силь-ніший напад кашлю міг закінчитися роз-ривом його звапнілої аорти; кожний хви-левий сон міг бути його останнім момен-том. А проте він жив, мов упертий реп'ях держався того нужденного життя. Іноді, лежачи тихо, без руху, я цілими годинами глядів на нього і мені здавалося, що кілька разів я зловив діда Гарасима на якійсь ди-вній прівозі. Він цікаво вслухувався десь у щось, неспокійно рухався на своїй по-стелі, буркотав щось і крадькома на-спавляв вухо в мій бік, немов шпіонив мене, немов ждав чогось. Чим більше я приходив до здоров'я, тим частіше я завважував тривожний, неспокійний вираз на дідовім лиці.

— Що вам, діду Гарасиме? — запитав я його раз — Ви ніби ждете чогось або боїтеся чогось?

— Смерти, паничу. І жду її боюся.

— Ну, смерти всі ми ждемо, та й бо-ялися її нема що — мовив я.

— Я не пого... Що там буде, ніби? То вже Божа воля! — бубонів дід.

¹⁾ Борше—скоріше.

— Ну, а що ж вам таке? Видно по вас, що вас щось ніби гризе.

— Видно по мені? — просіпогнав дід, кашляючи. — Може й гризе, та що робити!

— Може би ліпше сказати кому? Чей би¹⁾ полегшало, — мовив я.

— Ет! — відповів дід і замовк. Я не допитував його більше.

IV.

Одного дня недовершений самовбійця, що був засуджений на вічність і ще на чотири роки, опустив нашу келію: його рани загоїлись настільки, що його помістили знов у його звичайній казні. Ми лишилися в келії лиш оба з дідом Гарасимом, якого стан тим часом значно погіршився.

— А що, лиш ми два туп? — важко дишучи, покvapно, ледве чутно зі зворушення промовив дід.

— Лиш ми два.

— Господи, Тобі слава. Насилу діждався! Господи, — муркотів дід, зіпхаючи по кашляючи.

— Хіба що? Хіба той вічняк заважав вам?

— А що мені!...

Дід, не договоряючи, махнув рукою, а відкашлявшись, додав.

— Не хотілося при ньому... Поганій він... Звір.

— Це ви через те, що він себе хотів зарізати?

¹⁾ Чей би—може би.

— Зарізати?—проскрипів якомсь сер-
дито дії.—Це його не мине! Це нечистий
проспягає до нього свої лаби. Він його
не пустить.

— А за що його засудили?

— То по, бачите! П'ять душ зарізав.
Та й не в тім річ. Не один шуп такий,
а ще має Бога в серці Гріх по людях
ходить. Згрішить чоловік та й покутує.
Але бувають гріхи... Хоч би оцей... Па-
на й паню, панича й служницю... А служ-
ниця його коханка була, впустила його
вночі не знаючи, чого він хоче. Гадала,
що до неї. А там іще панна була: як по-
бачила, почала проситися.«Все, що хочеш,
зроблю для тебе, піду з тобою, слугою
побі буду, лиш даруй життя!» А він при-
прупах батівка й матері з нею... знаєсте...
а потім устав та й угородив їй ніж у
саме серце. Ну, має такий чоловік Бога
в серці? І то вважайте, ще хлопцем
бувши, дев'ятнадцять літ! Тому його й не
повісили, а засудили на вічність.

Дід лежав майже без духу, вишептав-
ши поквапом, уривано оце оповідання.
Кашель носив його грудьми. Його лице
посиніло, корчилося з болю. Я гадав, що
цим разом уже буде по ньому, але ні,
віддихався.

— А що ж то ще за чотирироки, що
йому додали до вічності?

Дід махнув рукою.

— Дурниця Це вже шуп заробив. До-
зорцю заколов.

На коридорі чути було стук кроків,
гомін, якісь далекі крики та брязкання
ключів.

— Знов когось сюди ведуть! — з пере-
ляком мовив дід, надслухуючи.

Кроки й голоси прогомніли. До нашої
казні не дали нікого. Дід важко дихав.

— Слухайте, пане,—мовив він, з тру-
дом підводячись до половини на ліжку і
обертаючи до мене своє спрashede лице.
— Я би хотів .. я би хотів сказати вам
щось...

Але шут його захопив кашель. Він
ослаб, упав горлиць на ліжку. Пароксизм
був сильний. Видно було, що дід усім зу-
силлям своєї волі боровся з хворобою, су-
дорожно жмучи в жменях простирало,
яким був накрипий.

— Успокойтеся, діду,—мовив я.—Ви
тепер дуже ослаблені. Не говоріть. Про-
буйте переспатися, може вам полегшає,
то тоді скажете.

— Боюсь... синку... боюсь, що не доче-
каю завтрашнього дня.. а хотів би... ще
перед смертю... конче..

Але його зусилля були даремні. Його
почало душити і він простягся на ліжку
без руху. Лише харчання свідчило, що
життя ще не втекло зі старого тіла.
Я довго прислухувався тому харчанняю.
По якімось часі воно полегшало, віддих
зробився повільніший. Дід очевидно спав.

V.

Була північ. Мене збудив знов холод-
ний дотик дідової руки, простягнутої з
сусіднього ліжка.

— Спице, пане?

— Ні, не сплю.

— Слухайте. Я хотів вам... хотів вас...

Він запнявся, немов не знаючи, з якого боку підійти до речі.

— Я знаю, пане.. ви за правду шуп.. ви проти людської кривди повстаєте... за те вас мучають... Поки ви шуп лежали в непам'яті, то доктор із ключником не розговорили... А я те слухав та й у мене в серці.. знаєте, так як весною лід таяє... легко так, весело.. І я пригадав собі.. давно, давно.. знаєте, я вже тридцять літ кримінали випираю... Дванадцять літ у самім слідстві.. по Росії тягали, дідько знає, куди. Вже далі забув, як там виглядає на вольнім світі.. А як зачали говорити за вас... як то ви хочете людям полегкість зробити.. кривду зменшити... то в мене раптом...

Він урвав, закашлявся. Він говорив це все безладно, уривано, раз голосніше, то знов тихіше немов борючися з невиди мою якоюсь силою за кожную жменьку повітря, за кожний хоч прохи свободніший віддик. Для мене цей оборот в думках старого розбійника був зовсім несподіваний, я слухав мовчки. По добрих десятиох мінутах дід Гарасим зачав знову.

— Слухаєте, пане?

— Слухаю.

— Не думайте, що в мене душа з каменя... я також... Ну, кожний по своєму... А попа жидівочка, раз-у-раз мені привиждується, так таки виразно: хресту просять. Я вже пару разів з попом говорив. признався, що в мене є гроші закопані. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку примало. Не надія на те, що

вийду на волю і сам покористуюся... Я давно спратив ту надію, ще коли осліп. Аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церкві з тих грошей ? А ви обернете їх на добро для бідних... Бо то не церковні гроші, а з бідних людей зідрані... лихварські... то нехай ідуть на підмогу... як ви запорядите...

Знов настала перерва. Знову дід, віддихавшись, почав мацати мене рукою, чи я не сплю.

— Говоріть, говоріть?—озвався я.

— Ви щось кажете?—запитав він.

Я сказав голосніше.

— Здається, не дочуваю. Сам своїх слів не чую. Вуха заступає... Це мабуть смерть моя вже надходить. Слухайте ж. У мене гроші великі— сорок тисяч—самими дукатами... залізна скринька... безпечно... закопані.. Я знаю, ви швидко вийдете на свободу... то зараз не гаючись... не кажіть нікому нічого... зовсім, зовсім у ваші руки.. я вже знаю, що ви не пустите марно,.. і моїй душі буде легше, ніж коли б десять церковів...

Спрашений пароксизм кашлю перервав його мову.

— Де ж вони сховані?—осмілився я запитати його. Та він мабуть не чув цього питання, бо знов його холодна рука докторкнулася могого чола.

— Слухаєте?... Зараз за селом... лісок, соснина... кожне вам покаже... через лісок річка пече... над річкою великий камінь... один-однісінький... Відшам річка скручує на північ... А ви від каменя спускайте сто кроків на схід, надіблете старий дубовий

пень насеред поляни... вважайте, дубовий! І під тим пнем...

— Але де це? В котрім селі, в яким повіті?

— Що ви кажете? Не чую! Кажіть голосніше! — мовив він. У його грудях хрипіло спрашенно. Його рука судорожно вхопила мою руку і почала птягти її до себе. Я звівся з ліжка й наблизився до нього, похилив лице над його головою і крикнув йому над самим вухом:

— У яким селі?

— Селі? Селі? — повторив він ледве дишучи. — Слух...

І обома руками він прихилив мою голову до свого лица. Його великі, тепер зовсім білі, безкровні уста ще порушувалися, немов говорили щось, але голосу не чути було ніякого, ані найменшого шепту. Раптом глибоке зітхання видралось з його груди, руки скорчилися і пустили мою голову, тіло випружилося, уста відразу посиніли й заціпилися.

Дід Гарасим сконав, не сказавши ані слова більше. Лихварські дукапи десь і досі спочивають у своїй безпечній схованці. Мені мабуть не було суджено повернути їх на діло, яке заповняло душу та мрії старого розбійника в останніх днях його важкого конання. Та проте вони таки зробили своє, дали йому пільгу в його безпросвітнім горю.

Львів, у вересні 1902.

і над сходами. На сходах віднілися сліди снігу і болопа, котрі нанесла „публіка,“ спішача на якусь цікаву розправу¹⁾. Але тепер уже вечеріло, — на сходах і на коритарі не було нікого, крім вартових поліціянців, — та й ті сиділи коло дверей на лавці, не говорячи й слова, тільки кутили і чимраз глибше запихали руки в рукави плащів. Цілий карний суд був немов мертвий. Паморока²⁾ немов видимо нависала згори, від темних склепінь, та надтягала густими стовпами збоку, з довгого і темного проходу, що провадив до кримінальних³⁾ будинків. Тільки крізь вікно над сходами видно було «світ», — правда, зовсім не широкий, бо доразу закритий білою сніговою метелицею.

В „клітці“ під сходами на маленькій, старій лавчині сиділо троє люда. На самім переді, т. т. найближче коридору, сидів старий, сивобородий жид в цилиндрі і в теплім, хоч доста вже проношенім „Цуберго-ці“⁴⁾. Він довгий час крутився на місці, нушторився і воркотів, заки зміг усісти бодай що-пю⁵⁾ вигідно на не вигідній зроду лавчині; відтак замовк на хвилю, а його голова схилилася на груди, немов у забавки, з котрої вийнято пружину. Побіч нього в легенкім сурдутику, попропіранім на ліктях і попоренім на швах, у споднях⁶⁾ ще більше ліпних і в діравім

1) Розправа—судова справа.

2) Паморока—сутінки.

3) Кримінальний - тюремний.

4) Пальто.

5) Що-то - трошки.

6) Сподні—з польськ. штани

кашкеті кулився молодий, здоровий і рум'яний мужчина, досишб хороший на лице і з дивно хитрим, прохи немилим виразом очей. Кінець його носа синів чимраз бiльше від морозу, — мускули лица корчилися, — видно, що неборака сильно запискав зуби, щоб ними «лярум¹⁾ не дзвонити». Скріплі, посинілі руки він також запискав по в рукави, по за пазуху, — але видно, не багато там надибав тепла, бо щохвилі випягав їх наверх і сукопав²⁾ ними щосили, щоби бодай прохи їх обігріти. Третій найнещасливіший обивателб клітки, то був невеличкий, шістнадцятилітній хлопчина, коменарчик³⁾ з ремесла, що видно було по його коменарським уборі. З його лица, зачорненого сажею, годі було вичитати якийнебудь вираз, — його великі, блискучі очі були вогкі від сліз, копрі випискав мороз, — зуби час від часу голосно дзвонили, а губи шевелилися, мов при молитві. Він сидів, скулений, змерзлий, стривожений, забившия в сам кут клітки віддалік від своїх товаришів. Його руки, сховані за пазуху тісного коменарського убрання дрожали, ноги дилбкотіли, немов у них було своє осібне життя й осібна воля, — але малий коменарчик видимо мало зважав на спудінь, дрож, сумерк, по його голові бродили інші гадки, страшні, непевні, невпорядковані, тривожні...

— Господи, ченб же я ще не так страшно завинив! — шептав він, — ченб

1) Лярум — на аларм, тривогу.

2) Сукопати — терти.

3) Коменарчик — трубочист.

я ще коли вийду звідси! Ой-ой-ой, що то мама скаже, що сестра скаже!..

Думки та споминки перемогли його. Він дивися мов мертвими очима довкола по «клітці», зупиняв свій погляд то на чорній дротом заграпованій скринці, прибитій на стіні, в котрій судді, ідучи додому, лишали ключі від своїх канцелярій, то на порожніх кошиках, стоячих під лавкою, то на сходах, відки мав прийти наказ — відвести арештантів до криміналу. Але суддям у теплих канцеляріях, видно, не дуже там поквапно робилося, наказу як не було, так не було.

— Pana z furdygarni przuwiedli¹⁾! — запитав стиха жид по-літньому вбраного молодого чоловіка.

Той замість відповіді притакнув головою

— A za co pana aresztowali²⁾?

— Ём! — відповів коротко молодий чоловік і ще пильніше запис зуби, щоб не задзеленькоміти ними. Але жид, котрий, видно, був дуже говіркий, не знеохотила коротка та досадна відповідь товариша.

— А я сам не знаю, за що мене взяли, чого від мене хочуть, бігме не знаю, — заговорив він голосніше.

— Nie wolno, gadac! Milcz i siedz tam jeden z drugim³⁾! — крикнув вартовий з лавки, зачувши бесіду.

1) Чи пана привели з тюрми?

2) А за що пана арештували?

3) Не можна говорити! Мовчи і сиди там один з другим!

— Та я, пане поліціян, нічого, я лиш так...

— *Milcz, zydzie, kiedy cie sienikt nie pyta*¹⁾— крикнув вартовий ще гнівніше.

— Ой, йой, йой, який великий пан, до нього не приступай без бука!—прошептав жид собі під носом, і знов нагло склонив обезсилілу голову на груди.

Молодий коменарчик, бачилось, не чув цієї бесіди—його очі блукали безвиразно і опинилися вкінці на блискучій рукоятці багнету вартового, немов ждучи від холодного заліза оґріття й відряди. Чим темніше ставало, тим більше напружувався його слух, лов'ячи глухий стук важких кроків по коридарах, свист сніговійниці на дворі, далекий, невиразний звук ратушевого годинника. Але звуків так мало, вони такі одноманітні, що не можуть довго зайняти слуху. Коменарчик кулигався ще більше і цокоче голосно зубами. Чуття холоду немов кліщами здавлює його тіло і проганяє всякі мислі, споминки і вражіння. З його груди мимоволі виривається голосне хлипання, — з очей копягався слези мов горох і промивають білявий слід на лиці. Оба арештанги і поліцаї озирнулися на хлопчину, котрого за сумерком та чорною одежею мало що видно було з кута.

— Що ти, малий, змерз дуже?—спитав один поліціян, не той, що вперед так гнівно заборонив жидові бесідувати.

Хлопчина не відповідав нічого, тільки хлипав. Хлипання стрясало ним цілим

¹⁾ Мовчи, жиде, коли тебе ніхто про це не питає.

якось судорожно і робило йому пільгу, як усякий рух під час холоду.

— Оп також пани!—сказав один поліціян до другого якимось гірким тоном.— ані їм у голові, що туп хлопець мерзне... А велика річ підписати наказ!

— А, ще чим будуть журитися, та хлопцем, — відповів другий. Най псяюха намерзнеться бодай, най знає, що то красти!

Ці слова вразили малого коменарчика мов скрегіт ножем по склі. »Най знає, що то красти“,—ці слова завертілися йому в голові, мов гострий сверлик, і віджили всю його тривогу, весь неспокій. Він насилу давив у собі хлипання, щоб не зверпати на себе уваги поліціяна та не почути ще раз таких прикрих слів. Вони глибоко скімили ¹⁾ його в серце, — а прецінь він мусив признатися сам собі, що вони доразу правдиві! Ах, що би то він дав за те, якби вони не були правдиві, якби міг спокійно слухати того слова „красти“, копре аж нині, відколи його зловлено на гарячій учинку, перший раз так різко прорвалося до його слуху! Нині він аж почув усю тяжкість вини, усю гризоту, весь неспокій, усю тривогу, яку чує чоловік, що летить у пропасть, а не бачить ні її дна, ні жадного рятунку.

— Ордонац ²⁾!—роздався нараз різкий крик на коритарі першого поверху. Один з поліціяннів схопився і побіг горі сходами.

— Ну, прецінь раз нагадалися підписати!—сказав другий поліціян.—Ну, ну,

¹⁾ Скімили—вразили.

²⁾ Ордонац—служачий.

ципть, небоже,— обернувся він до кута „клітки“,— вже пут не будеш сидіти, а там швидко обігрієшся.

Ордонанц вернувся з аркушем паперу в руках і грізно крикнув арештантам, щоб ішли поперед нього. Вони повстали, і замороженими, сціпними ногами ставили непевні кроки по коритарі, куди їх справив вартовий. Кроки їх глухо спугонили і бачилося, що ці дрожачі люди спускають у пащу підземного світу, відки нема вже надії виходу. Вони йшли до тюрми Справедливо, чи несправедливо,— по своїй вині, чи по чужій,— хто його знає! Це викаже слідство судове, а поки викаже— до тюрми! Чи винний, чи невинний,— скоро раз по волі поліції або прокураторії попав у „клітку“,— вже йому тюрми не минути.

Перейшовши коритар, арештанти увійшли в вузький, кривий хідничок— з одного боку мур будинку, з другого два сяжні високий, мурований паркан. Вітер не завівав сюди,— сніг супокійно лепів згори, граючи в повітрі, мов тисячі мотилів, та наліплювався на лица і на одежу арештантів. Пройшовши вузький хідник, вони опинилися перед фірпкою, котру, на голос їх спорожа, отворив з другого боку такий же спорож,— і арештанти увійшли на обширне кримінальське подвір'я. За густою сніговою ницею і вітром, б'ючим просто в очі, вони не могли розглянути подвір'я і, скулившись, йшли повільно далі, аж увійшли через тісні двері до сіней тюрми.

II.

— Tedy, tedy, do pana kerkermajstra ¹⁾! — крикнув поліціян, odkриваючи перед арештантами двері до канцелярії того неограниченого і рідко доступного владільця тюремного. Арештанти, скулені і дрожачі, увійшли.

Пан керкермайстер Куфа б'ув чоловік високого росту, колишній „гранатир“ ²⁾. Його широкі плечі і величезні, жилаві руки свідчили про його велику силу, — лице подовгасте і прохи набрескле, низьке чоло, обведене зверху густим, просто спирчачим, немов щетинистим волоссям, чорним мов смола, і вираз невеличких, час від часу дивно блискаючих, очей, — все те казало догадуватися, що в голові того чоловіка мало розуму і освіти, а за те багато примх, пиранської самоволі і непросвітньої, глибоко врослої ненависти до всього, що не кориться, не підлягає, „не знає субординації“. Це була дика, упряма напюра, хоч при тім, розуміється, як усякий дикар, легко подаплива на облесні слова та зручні, хипрі підходи. На тих він не вмів зрозумітися і для того не раз лучалося, що коприйнебудь арештант піддобрився д'ньому, зисбкав ³⁾ його ласку і відтак

¹⁾ Сюди, сюди, до pana керкермайстра (начальника тюрми).

²⁾ Гранатир—гренадир.

³⁾ Зисбкати—здобути.

використував її для себе,—що діялося не раз на користь, а не раз і на лихо прочих арештантів.

Коли арештанти увійшли, пан керкермайстер сидів на кріслі коло свого стола і кутив люльку, дивлячися при тім нерухомо в вікно, крізь котре видно було серед сніговійниці арештантів у сірих, суконних куртках, що повертали зі „світової“¹⁾ роботи. Ордонанц, котрий привів арештантів, уклонився здалека пану керкермайстрові і, підходячи на пальцях ід столові, положив на нім папір. Куфа сидів недвижно довгу хвилю, немов нічого й не бачив, між тим коли секретар пана керкермайстра, що писав при другім столі близько дверей, уважно вдивлювався своїми сірими очками в нових арештантів.

— Jak się pan nazywasz?²⁾ —спитав нараз пан керкермайстер різким, грубим голосом, виймаючи люльку з рота і швидко, по-вояцьки обертаючися до арештантів.

— Izrael Kessler, prosze pana,³⁾—відповів, кланяючися жид, котрий стояв напереді.

— A ty, jak?... Aha, czekaj-no, czekaj-no obywatelu, ja ciebie już gdzieś... Ty pierwszy raz tu?

— Nie, prosze pana kerkermajstra, ja już trzeci raz.

¹⁾ „Світова“ робота — робота поза стінами тюрми, на світі.

²⁾ Як вас звати?

³⁾ Ізраель Кесслер, прошу пана.

— Ach, to ty Władek Zawadowski, za kradzież, prawda, jak ja cię znam! Cha, cha, cha! ¹⁾).

Пан керкермайстер зареготався таким грімким і здоровим сміхом, що аж вікна задзеленькопіли, а арештантам залящало в вухах. Завадовськкий, видимо, рад був тій веселості пана керкермайстра, бо знав, що коли той в добрім гуморі, то дасть його до якоїсь доброї казні, де ясно і простірно та й не багато людей. Він стояв випростований, прошки навіть усміхнений, як вояк перед своїм начальником, — бо така військова постава найліпше подобалася пану керкермайстрові. Тільки його промерзли литки, до котрих крізь широкі діри штанів мороз і сніг мав свободний доступ і котрі не встигли так швидко розігрітися, дилькопали, мов самі не свої, не слухаючи намагання бідного Владка, котрий силувався удержати їх просто і недвижно.

— A ty, mierzynie, skąd ²⁾? — спитав керкермайстер, поглядаючи на коменарчика, що скулений стояв у самім куті під дверми. — Czegoz ty tam stoisz, chodź tu! ³⁾.

Останні слова сказані були вже зовсім не весело, радше таким тоном, яким кличеться пса «до ноги».

¹⁾ А ти як? Ага, подожди но, подожди, громадянине, я тебе вже десь... Ти перший раз тут?

— Ні, прошу пана керкермайстра, я вже третій раз.

— Ах, це ти Владек Завадовськкий... За крадіж, правда, як я тебе знаю. Ха, ха, ха.

²⁾ — А ти, мурине, звідки?

³⁾ Чого ж ти там стоїш, йди сюди!

Ордонанц, видячи, що хлопець не рушається, твердою рукою взяв його за плече і безвладного виволік наперед.

— Jak się pazywasz ¹⁾?—гаркнув до нього Куфа, блиснувши прикро очима і наїживши вуса наперед. — No, cóz ty, niemu, czy co ²⁾?

— Я.. я.. я... називаюся.. Івась Новітній — відповів коменарчик.

— Івась, Івась!—переглумився пан керкермайстер.—А що ти, Івасю, вкрав, що тебе аж сюди завели?

Хлопчина мовчав. Його посинілі уста судорожно стягалися по знов розширювалися: його великі, лагідні очі недвижно вперті були в грізне лице керкермайстра. Але той видячи, що хлопець не відповідає, обернувся до стола і глянув на папір.

— Ага, Івасю,—гаркнув він, знов обертаючися до арештантів,—хіба я не казав? Щось ти, небоже, потягнув! Будеш сидіти, о, будеш! А тупі в нас, Івасю, не марципани з медом, тупі, небоже, дубова каша і солом'яна постіль!

Пан керкермайстер знов звільна поведсєлів. Йому любо було бавитися тривогою бідного хлопця, дивитися на його дрож, на судорожні рухи уст і пальців та на ті білі пасмуги вздовж зачорненого сажою лица, котрі промили слєози.

— Але який же тебе, Івасюню, чорт пізнає з лица в тім чорнім кожусі? Тут в нас нема такої моди, у нас так не

¹⁾ Як тебе звати.

²⁾ Ну, що-ж ти, німий, чи що?

носяться! А туп би тебе, небоже, треба й описати, як ти виглядаєш, якби ти коли з голубцями вилетів крізь вікно, то щоби тебе кожний пізнав, зловив і назад сюди припровадив! Треба тобі, Івасюню, промити личко, щоби ми побачили, як ти виглядаєш! *Kaźcie go tam jakietu złodziejowi wziąć do studni, niech go obmyje*¹⁾.

Ці останні слова сказані були до ордонанца, котрий, як стій, вийшов з канцелярії.

Івась Новітній під час тої веселої бесіди пана керкермайстра спояв на місці, не кажучи нічого, тільки очима поводив за кожним рухом Куфи, немов причарований. Його лице набрало якогось опуманілого, неприпомного виразу, немов холод, тривога, встид і все, що туп бачив і чув, прибило, приглушило на хвилю його чуптя. Він, очевидно, не зовсім розумів бесіду керкермайстра, але деякі частки її западали йому в голову, мов гострі клинці, випесані з холодного леду. «Дубова каша і солом'яна постіль»,—що це значить? Він не чував ніколи таких слів, але йому наперед уже лячно було їх скриптого значіння. Правда,—лиха й досі зазнав він чимало,—ох, як чимало,—але все те лихо тепер немов щезло в його молодій пам'яті,—ні, не щезло, провесніло, розсвітилося якомсь, стало немов принадне, веселе, тепле, радісне проти того, що досі бачив, і проти того, що мелькало перед його обмертвілою уявою

¹⁾ Скажіть там якому злодієві взяти його до криниці, хай його вмие!

в темній, а зовсім близькій будучині. «Дубова каша»,—що це таке? Чи то справді така справа, чи туп може дубовими палицями б'ють? «Солом'яна постіль»,—хіба ж я раз спав на соломі? Але туп це мусить бути щось страшного, коли аж цей лячний пан мене нею пуджає!»—Такі думки шибали по Івасевій голові і він не мав на них ні відповіді ні роз'яснення, ні відради ніякої, окрім одної думки: «Чень же я туп не згину! Чень же Бог дозволить мені видобутися відси!»

В тій хвилі прийшов ордонанц і не кажучи й слова, взяв Івася міцно за плече і потяг до сіней. Там стояли вже два арештанти в коротких, сірих куртках з грубого сукна і в брудних шпанах полопняних. Їх лица не мали на собі й сліду крови,—були якісь бронзові, немов покостовані зверху і цвітом своїм нагадували найскоріше небілену, припорошену і пожовклу спіну. Вони зарегопалися, побачивши коменарчика, немов малі діти, коли побачать нову, невидану ще ляльку,—а прецінь це були вже не молоді чоловіки!

— Цувакс, цувакс, коменар на цувакс прикнав!)—говорили вони між собою серед сміху, але так, щоби за дверми коритара почули прочі арештанти.

— Ходи до кухні,—сказав оден з них Новітньому,—там ще є прохи окропу, по так тебе обзолимо, що не то чорна фарба, але й десята шкіра з тебе злізе!

Арештанти знов зарегопалися за тим грубим допелом. Івась тривожними очи-

1) Арештантське слово: прикна(я)в—прийшов.

ма поглянув на ордонанца що стояв за ним, але той немов не чув тої бесіди, пілвки крикнув:

— Predko, zlodzieju jeden z drugim, predko! ¹⁾.

Івася обхопила думка, що—«ану ж вони мене на правду обзолять»,—він хотів щось казати, просипи, але не було часу. Арештанти вхопили його під руки і помчали з ним, мов вовки з ягнятем, щодуху до кухні.

Але Івасів страх перед обзоленням був даремний. Арештанти жарпували. Вони обмили його зовсім «по-людськи» теплою водою і привели назад до сіней, де ждав ордонанц. Тільки ж Івасеві не спало через те легше. Що це значить: «цувакс»? Що то за назва і чому, за що вони так назвали його? Якою це бесідою говорили вони до себе в кухні? Він слухав, розумів деяке слово, — а що і о чім говорили, того зовсім не знав. Ануко, як йому прийде́ться жити між подібними людьми, коприх бесіди він не буде розуміти... Вони можуть, хто знає, о чім говорити, — можуть змовлятися, щоб його задушити вночі, бо що то, злодії — їм все одно! А він не буде знати нічого! Холодна дроз пробігла по тілі Івася. Він вічно буде в страхі і тривозі, — він не зможе жити між такими людьми! Господи, — що станеться з ним?... Він з розуму зійде, смерть собі зробить!... Стривожена думка його не находила границь, не стрічала опори і перла в непроглядну пітьму. Івась

¹⁾ Скоро, злодію один з другим, скоро!

дрижав, мов у лихорадці, і стоячи перед Куфою, не видів ні його, ні других арештантів, ні писаря, що списував його признаки, ні канцелярії, нічого. Йому все лиш снувалися поперед очі мертві, гидкі лица злодіїв. оживлені хіба злорадним, диявольським сміхом, — бренили в вухах їх заказані, незрозумілі слова та страшні, розбишацькі дотепи.

Куфа тим часом розглядав спис арештантів, щоб знати, до котрої казни помістити нових.

— Ja by prosił do jakiej porziondni ¹⁾!... — заговорив жид і не докінчив.

— Dać ich razem na 27 ²⁾, — закомендував Куфа, — а temu ³⁾ (вказав Новітнього) aresztanckie ubranie, w takim przeczciez nie późna! ⁴⁾.

Івась не чув нічого. Він отямився, аж коли знов узято його за плече і поперто за двері, через сіни і вузьким проходом горі темними сходами.

III.

— Як тут темно, як тут темно! — думав собі Івась, обзираючися по довгім, вузьким коритарі п'юремнім. Темнота обхопила його при вході на коритар, і йому стало страшно. Йому знов по голові перемигнула думка, що оце він заживо йде в домовину, а хоть старався насилу вмовити в себе, що прецінь вина його ще не така

¹⁾ Я би просив до якоїсь гарної.

²⁾ Дати їх разом до 27.

³⁾ А цьому.

⁴⁾ Аоештанське убрання, в такому ж не можна!

велика, що він відсидить своє і вийде, буде свободний, буде знов міг вільно ходити по світі, по вулиці, копру крізь сніговійницю ледве видно було з вікна коритара, буде рухатися, куди і як сам схоче, не чуючи на кожному поступі над собою бистрого ока поліціяна,—то прецінь неясце, тупе чуття безнадійности не покидало його —ворушилося, мов схована гадюка, на дні його серця і все немов шептало йому:

— Ніколи! Ніколи! Ніколи! Вже не побачиш свободи, не будеш гуляти по вулиці, не почувешся вільним від зеркатого ¹⁾ ока вартового! Світ пропав для тебе! Живий у могилу! Живий у могилу!

— За що ж, — ворушилося питання в Івасевій голові. Хіба я так страшно завинив? Хіба нема більших злодіїв, розбійників а й ті сидять, відсиджують і виходять? За що ж мені пропадати?

Безнадійні голоси спихали в Івасевій душі, йому ставало легше, він поглядав спокійнішим оком здовж коритаря, немов хотів запам'ятати собі якнай докладніше його вигляд. Та ніщо там було й пам'ятати. Голі, сірі стіни і склеплена повала ²⁾—все те понуло в тіні і немов здавлювало око. По обох боках коритаря дверці, дверці, — чорні, то зовсім покриті грубою залізною бляхою, то лишень навхрест переперезані грубими шпабами; у дверцях малі віконця на кілька квадратних цалів завбільшки, забиті бляхою, продіравленою

¹⁾ Зеркакий — добачливий, спрогий,

²⁾ Повала — стеля.

мов дуже рідке решето, та й ще до того позапирані залізними дверцями,—а з боку кожних дверець огромна, залізна колодка,—ось що бачив Івась, розглядаючи коритар, —а більше нічого. З-за дверець не видно й піні, не чути й голосу, немов там пусто або мертво, мов у гробах,—а прецінь самі мури пожовклі та холодні, бачилось, виразно розповідали Івасеві, скільки то горя, сліз і сердечної муки вони ховають за собою, скільки то людського життя вони погребли, скільки дорогих сил пожерли і виссали, скільки надій розбили, скільки впіхи отруїли розпукою, скільки чесних людей поробили злодіями! Та що з того, що мури ясно говорять? Їх мову може зрозуміти тільки той, у кого серце чисте і думка невинна,—але її не могли порозуміти ні ті поліціанти, що сміючись походжали по коритарі та покрикали голосно, коли в котрій казні арештант силивалися прутком отворити віконце в дверях казні,—ані той ключник, що, побренькуючи ключами, надійшов ід арештантам і зараз же взявся перешукувати та перетрясати їх кишені, капелюхи, чоботи, убрання,—все до сорочки, до голого тіла. За чим він шукав? За всім! Арештантові не вільно нічого мати з собою «зо світу»,—передовсім не вільно мати ножа, пюпюну, сірника, олівця, паперу, грошей,—ну, сказано, ніякого подріб'я, котре на світі чоловік носить при собі і котрого ціни належної навіть не знає. Довго тривала ревізія. Пан ключник Панило був дуже гострій чоловік, котрому військова су-

бординація в'їлася в тіло і кости. Кожного арештанта він уважав за свого особистого ворога, котрий вічно старається скривати перед ним якісь тайни, небезпечні замисли, і котрого проте треба пантрувати, як ока в голові,— а особливо треба добре обшукати, щоб не вніс із собою до казні нічого «недозволеного». Арештантів з «нижчих верств», — селян, ремісників, злодіїв він практував як псів,— командував ними, лютився, кляв, а часом і бив, для «вищих» був понурий і маломовний, бо вони любили супротивлятися, доказувати якісь «свої права», а навіть, скоро щонебудь, ішли жалуватися до керкермайстра; як мали у керкермайстра гроші, то не раз навіть виходила їх правда, а ключник діставав «носа». Це були для нього найприкріші хвилі, після котрих не раз кілька днів Панило був зовсім «дикий», — сварив, кричав, гримав дверми, бив злодіїв і проклинав всіх і вся, на чім світ стоїть. Дістатися на перший поверх, під Панила, злодії вважали великою карою, великим лихом для себе. Це добре знав і Завадовський, котрий аж поблід, коли почув, що керкермайстер назначив їм казню 27.

— Ов, хай тебе дідьча мати пірве, — гадав він собі, йдучи горі сходами на поверх,— тепер аж прийдесться креперувати!). — Він, сидячи перед тим, раз дуже був посварився з Панилом, а коли той пустився його бити, він, як їв обід, так кинув на нього мискою з фасолею і по-

1) Креперувати — бідувати.

калічив ключника до крови. Правда, що за це набрався й бійки, і в казенці!) сидів і заліза носив два тижні,—але він знав, що Панило не швидко забуває такі речі, і премтів на саму гадку про те, що це буде.

Обшукавши Кеслера і Новітнього і не найшовши в них нічого, Панило звернувся до спячого в куті Завадовського. Він нині був і так не в гуморі, а дужче люпило його те, що в арешпантів нічого не найшов,—бо, звичайно, все найдене в них, окрім добровільного, пропадало п. є. спавало його власністю.

— А, спій но, ппашку,—крикнув Панило своїм грубим, хрипливим голосом поглянувши зблизька в лице Завадовському,—ти вже бачу, був туп, га?...

— Був, пане татку,—відповів Завадовський, збираючися на відвагу, хоч голос його чутно премтів.

— Ат, то ти За... Завадовський, так?

— Завадовський пане татку.

— А, — гаркнув Панило, а очі його заблисли диким, злорадим огнем. — Ми, бачу, знаємося! Ну, ну, віпайте гості! О, пепер чень ліпше погодимось, як тамтого разу, га? А, дуже ладно, дуже ладно! Ану, — додав зміненним, грізним, майже диким голосом, — ану, що маєш із собою! Показуй зараз!

— Нічого не... не маю! Прошу шукати! — відповів якось боязко Завадовський.

— Нічого не маєш, ти злодійська палко? Добре, побачимо! Але як що найду, ех, то то буде...

1) Казенка—карцер.

Він не договорив і, закусивши зуби з лютої, шарпнув Завадовського ід собі і почав його обшукувати, торгаючи та штуркаючи на всі боки, як пса. Новітній і Кеслер, і собі тремтячи з мимовільного страху та холоду, дивилися по на страшне, набрескле і мов у ведмедя обросле лице Панила, на його люті, дикі рухи, по на свого тремтячого та блідого мов спіна повариша, котрий без найменшого опору, без найменшого супротивлення давався шарпапи та торгати лютому ключникові. Особливо спрашно було Івасеві дивитися на це все. Його переполохана фантазія зараз шептала йому: «Що по буде далі, коли на першій кроці, на першій поступі в тім заклітій світі спілки погані і дикоспи!» В серці Івася будився при тім глибокий жаль над Завадовським, хоч його зовсім не знав. «За що він так збиткується над ним? Що йому зробив бідний Завадовський, будь він собі й злодій? Чому ключник з нами обходився інакше, а з ним інакше?» Ті і другі подібні питання ворушилися в його молодій недосвідченій голові і боліли його, немов би хто колов його шпильками в мозок. Другий тривожний голос шептав йому знов, що те саме, що з Завадовським тепер, буде швидко діятися і з ним, і з оцим жидом і діється віддавна з усіма арештантами. Таку думку мимоволі набилював йому сам погляд на лице і очі ключника. Івась не міг собі подумати, як міг би хтось любити чоловіка з такою ведмежачою мордою і з тим бугаєвим голосом,

як міг би хтось бути йому приятелем, говорити з ним щиро і відверто, а навіть усміхатися до нього! Так пересякле ненавистю, злобою, тупим упором і безсердечною, звірячою дикістю видалося йому оце лице, особливо коли своїми маленькими, чорними очима, блискучими мов у вовка, поглядав пильно на лице Завадовського, немов хотів пожертви його своїм поглядом. «О, щось той Завадовський мусів йому дуже досолити!» — погадав собі по хвилі Івась і дрожачи зо страху присягався в душі, що буде такий добрий, тихий, попульний та послушний кожному, як ягнятко, щоби не стягнути на себе нічийого гніву, а особливо гніву цього страшного ключника.

— Гей ти, коменар! — крикнув майже над вухом Івася поліціант і пхнув його в плече. — На тобі мундур, передайся швидко! Ну, швидко, часу нема!

Івась кинувся дрожачими руками скидати з себе коменарське, тісенівке убрання. Хоч воно було й тісне і зовсім замазане сажою, то прецінь йому чогось спало жаль його, немов скидаючи те шмаття, розставався з якимось добрим, щирим приятелем, котрий тривав з ним довгий час в добрій і лихій долі. Але ніколи було довго роздумувати. Його обхопив мороз, коли спав у самій сорочці, і він швидко натягнув на себе арештантську бунду, — старий, з грубого, сивого сукна погано і неvigідно вшитий куртак, такого самого сукна і такої самої роботи панталони й шапку.

— Ну, тепер з тебе цілий арештант, нічого тобі не хибує, лиш палкою в лобі — зажартував сміючися поліціант, копний приніс для Івася арештантський мундур, а тепер, забравши його комінярське шмаптя, побіг назад сходами на долину.

А Панило все ще ревідував та ревідував Завадовського. Він, видно, наперед сказав собі, що у цього «зłodія» мусить «щось» бути і що він мусить оце «щось» найти. Але дармо він обшарив усі кишені, обмацав попід пахи, по грудях, попід коліна,—далі обшукав усі шви. сурдута і камізельки, обшивку сорочки та штанів,—нічого не міг найти. Він став хвилчку задиханий і лютий,—відтак крикнув пінячись:

— Визувайся, зłodію!

Завадовський німий і послушний мов машина зняв діряві, старі черевики, далі скинув і онучки з ніг і став на коритарі зовсім босий. Панило пірвав черевики і онучки і почав їм призиратися до світла. Але хоть і як довго призирався, фучав, мацав, поров шви та мняв шкіру в пальцях, то таки найти не міг нічого і нічого.

— А, то зłodій, бестія, зручний!— проворкотів він собі під ніс.— На, обувайся та марш до казні, ти скурвий сину! І так я уже через тебе стільки часу страпив! То драптя прокляте, хороба би вас викришила!...

Завадовський знов німо і послушно обувся, після чого всі три арештанти під проводом одного поліціана пішли на другий кінець довженного і тепер уже зовсім темного коритара, пам забрали

для себе сінники, та малі, соломою напхані заголовки, звані на арештантській мові «капустраки», і понесли їх перед двері своєї казні. Сюда приніс їм другий арештант три миски, три дерев'яні ложки, три простирала і три сорочки. Це мала бути вся їх посуда, все їх арештантське господарство.

— А справуйтеся мені туп тихо, як миші в норі, пам'ятайте!—говорив ключник, відмикаючи з лускомом величезну чорну колодку, що висіла з боку коло вузьких, бляхою вкритих дверей, над котрими була прибита ледве видна табличка з замазаним, білим написом 27.— А як будете мені крики виробляти, або як котрий з панів дозорців—він показав при тім на двох поліціантів, що стояли з ним—пожалується де в чім на вас, ех, то буде шнур в роботі! Пам'ятайте собі! А мисок мені не бити! А туп дивіться, сінники і капустраки маєте нові! Як мені буде одна нитка випорочена, то нещастя ваше! Пам'ятайте! Ну, марш до казні!

Арештанти забрали своє господарство і вийшли до казні, немов до темної студні¹⁾. Важко дзоркнули за ними двері, страшно злупотіла колодка, котрою ключник замикав казню, заgrimали ступні поліціантів, чимраз то віддаляючись горі коридаром—і все стихло, все змовкло, зазамертвіло. І в казні було тихо, темно, страшно. Арештанти переводили дух, стояли кілька хвиль нерухомо, немов ті засуджені на голодну смерть, котрих іно-

1) Студня—криниця.

що вкинено до глибокого, підземного лбоху. В ухах їх ще дрожали тони дзоркання заржавілого заліза, скрип ключа, лопіт колодки, дрожали всі ті тони, що означали для них неволю, розлуку з цілим світом, а серця бились голосно, тривожно, немов шептали якусь вість про нове горе.

IV.

Завадовський перший прийшов до себе. Він прецінь був уже старий арештант і знав, як тут поводитися в новім світі.

— Га, злодій Панило, кості би йому покришило!—крикнув він люто, обернувшись до дверей, але майже в тій самій хвилі зареготався.—Ха, ха, ха! Отпо шукав старий чіп, а фігу найшов! О, почекай, пріснеш ти, заки ти в мене що надиблеш! Не бійся, не такий я дурень, як ти мудрець.

Оця думка видимо відживила Владка Завадовського. Він захопив легко мов перо свій величезний і тяжкий сінник і кинув його на папчан, що стояв під стіною, відтак покидав на сінник без ладу простирало, сорочку, капустак і коц, миску і ложку поставив у кут на примурок залізної печі, а потім без ніякої просьби поміг Новітньому положити його сінник на папчані, між пим коли Кеслер мучився, двигаючи свій сінник догори.

— Чуєте, ви добрий чоловіче, допоміть мені!—сказав він до Владка. Той прихопився і одним махом сінник Кеслера лежав на своїм місці.

— Ну, ти, коменаре, чого стоїш? Миски поскладай собі он там на примуток, простирало, коц, сорочку, все це візьми на ліжку! — порядкував Владко, коприй від першого разу немов обібрався бути «цімеркомендантом»¹⁾ у казні. — А ви також, — сказав він до Кеслера, — зробіть якийсь порядок, хай тут миски не лежать насеред хати, бо ще хто розтолочить!

В казні було вже майже зовсім темно, особливо при першій вході бачилося арештантам, що не побачуть в ній нічого, окрім одного віконця над своїми головами. Віконце це було не більше як півтора квадратної стопи²⁾ за обширне, заґратоване грубезними залізними штабами, переплетеними навхрест і на доброго півтора сяжня віддалене від підлоги казні. Воно виходило на подвір'я, до копрого припирали сліпі мури містових кам'яниць і арештантки не могли з долу бачити крізь нього нічого і нікого, окрім тих мурів і маленького крайчика неба поза ними. Але тепер вони не бачили зовсім нічого задля густої сніжниці. — віконце в їх очах було лишень великою сірою плямою, дрібочку світлішою від нутра самої казні.

— А, по злодій Куфа, тріс-би! — проговорив Владко, поглянувши безнадійним оком на те високе віконце, — не мав мене де захапати, та тут до тої ями! То пся

1) Цімеркомендант — дословно: кімнатний комендант, камерний староста.

2) Стопа — менше аршина.

кров одна, ні виглянути, ні годину на ратуші побачити, нічого, лиш той мур та и мур, мов старої баби хіхлянка!

— Ге, ге, ге!—всміхнувся Кеслер на той солоний Владків дотел.—Ні, знати, тут, бацю¹⁾, і вдень так само нічого не видапи, як тепер! Як тут висидіти в такій ямі!

Івась тим часом скулився з холоду і тривоги і сів собі на свій сінник у кут, завинувшия коцом. В казні не топлено, бо до тепер вона кілька днів спояла пуста Івась сидячи в кутику, напружував свої очі скільки міг, щоби розглянути вигляд казні. Але крім білих стін, склепленої луковато повали і чорної, залізної печі з примурком у протилежнім куті не міг добачити нічого. Його вдарив тільки немило сильний сморід людських екскрементів, але він не знав, відки той сморід походить.

— Ов, чи не відотканий тут кібель²⁾!—похопився й Владко,—що за такий сморід проклятий! Він почав мацати по кінець Кеслерового тапчана, де правдоподібно мусів стояти кібель (іншого місця вільного не було).—Та бо й дійсно, що розтворений. А тріс би ти, злодію якийсь! А дивіть, виходила відти бестія якась та й отворила кібель! А пахло би тобі так з рота, як з того кібля!

Івасеві прикро робилося, коли слухав таких проклять і різних гидких слів, котрі за кожним поступом сипалися

¹⁾ Бацю—братчику.

²⁾ Кібель—„параша“.

з Владкового рота. Правда—такі прокляття і слова не були для нього новою,—у свого майстра мав він час їх досить наслухатися,— але що ж, коли ніколи не міг до них привикнути. Все вони разили його, кололи його слух, наповнювали якимсь зогидженням.

-- Це мусить бути дуже зіпсутий чоловік, коли так клене і такими словами говорить,—подумав він собі наївно—А як я тут з ним побуду довго, то може... може і я такий самий стану!..—В його серці щось болізно заскіміло, згадка про матір, про сестру, котрих він так дуже любив, прошибла його великим жалем! Ох, вони поміли би, якби знали, з якими людьми приходиться йому жити—яких слів приходиться йому слухати,—та й за яку вину!... Що з ним сталося! Яка погана сила підвела його на погане діло, на крадіж! Що скаже його мама, коли про те дізнається? А дізнається певно, сумніву нема. Майстер ще нині сам їй це скаже. Ох, на що він дожив того! Хай би вже сам терпів і мучився в тій поганій, смердячій ямі,—на що ж мусить і його мати і його сестриця перпіти через нього!... Івся дуже мучили подібні думки. Гризота, мов хвилі під час бурі, по опадала і немов зезала десь у безвісті, то знов, ще з більшою силою ніж уперед, бурхала, заливала його серце. Вона враз із усіми поганими та страшними вражіннями нинішнього дня так ослабила його, що він, скулившись в своїм купуку, сидів недвижно, мов дерев'яний, і тільки очима поводив по казні дивля-

чися не без страху і зачудування на те, що робив Владко і Кеслер.

— Та що, не знати, чи дадуть нам туп що нині їсти,—пипав Кеслер.—Є такий голоден, так вимерзся, що страх! Бодай на них усіх зайшло капурес¹⁾, що вони нас так довго держали в тій поганій клітці!

— О,—сказав насмішливо Владко,—та-же ще нам нині придуть два книдлі! Буде що їсти.

— Два книдлі? Які книдлі?—спипав поквапно Кеслер.—На нас три, ах, тільки два книдлі?

— Тільки два, ха, ха, ха!—реготався Владко.—Ну, але великі, не бійтеся!

— Ну, що таке, які книдлі?—скрикнув уже гнівно Кеслер, котрий побачив, що Владко сміється з нього.

— Дві колодки на ніч дістанемо до дверей, то наші книдлі!

Кеслер остив відразу. Цей звичайний арештантський жарг, бачиться, ткнув його неприємно, немов допик леду. Він замовк, а по хвилі знеохоченим тоном сказав:

—Ну, може би розбиратися²⁾ та йти спати?

—Та таки й так найліпше,—сказав Владко, ходячи швидко здовж казні,—що ж будете робити? Туп бодай це добре, що чоловік має час виспатися. Спи вночі, спи вдень, раз-у-раз, скільки побі хочеться.

1) Капурес — по єврейськи: кінець, погибіль.

2) Розбиратися — роздягатися.

— Ой, бодай вони так могли їсти, як я можу спати!—зітхнув Кеслер і почав розбиратися, воркотячи під ніс свою незрозумілу, вечірню молитву.

А Владко тим часом ходив і ходив по казні,—все від вікна до дверей і від дверей до вікна. Він ходив зразушвидко, мов жовнір на шільдаваху ¹⁾ під час тугого морозу,—але коли Кеслер розібрався, ліг на тапчан і цілий, з головою, накрився коцом, то Владків хід ставав чимраз повільніший,—він не ходив уже просто, але в боки, сюди й туди по казні, ступав черевиками о дошки, і чогось надслухував, немов ловив і розрізняв тон, який під його обцасами видавали дошки підлоги. Це тривало добру хвилю. Владко перетрібувавши всі дошки і не надібавши, видимо, в їх стуках нічого цікавого для себе, почав знов ходити просто і швидко, розмахуючи звільна руками.

—Ти спиш, коменар!—спитав він нараз, обертаючися до Івася але Івась не відповідав відразу.

—Що, спиш, чи тільки так дримаєш?—повторив Владко голосніше, приступаючи до його тапчана —Встань, розберися, постели собі добре, і лягай, бо так не вільно тут спати!

—Та я не сплю,—відповів Івась.—Я тільки так сів, щоби трохи обігрітися, та й от і здрімався.

—Ну, ну, розбирайся, та лягай спати!—сказав Владко

Івась розібрався, змовив молитву і ліг на свою тверду постіль, але хоч і як

¹⁾ На шільдаваху—на сторожі, на посту.

було йому холодно, не накривався з головою. Його дуже зацікавив Владків хід,— хотів бачити, що Владко буде робити далі в казні. Він бояпись—не боявся нічого,—так бодай йому здавалося,—але думав, що певно Владко чекає, аж вони поснуть, а тоді зачне щось робити в казні,— щось таємничого, незнаного йому, але певно щось важного—це він догадувався з тої старанности, з якою Владко випрйбовував стук підлоги. Але Івась дармо ждав.—дармо випрйщував очі, як міг найширше, щоби серед густої пiтiмми, котра тепер залягла в казні, розпізнати ходячого Владка і добачити його рухи. Вибила шоста година. По коридору, досі тихім, роздалися голосні стукати, брязкання ключів, дзоркання відмиканих та замиканих колодок,—це ключник ходив «шлюсувати», т. є. порухувавши арештантів у кожній казні, замикати двері на дві колодки (вдень вони замкнені тільки на одну).

— Осб і наші книдлі йдуть!—сказав Владко над Кеслеровим тапчаном.—Ану, повставайте, як прийде рахувати, бо розкритись.

На той розказ і на стук коло дверей їх казні схопився Івась з постелі на рівні ноги, але Кеслер,—раз що старий, а в тім лiнiвий,—не вставав, тільки підвів прохи голову і наставив наперед свою сивляву, кругло підстрижену бороду. Двері казні відчинилися, мляве світло лихтарні, мов тонкі, чепирхаті тики¹⁾ з зо-

¹⁾ Тика—пичка, довгии патик.

лопа, впало на казню і освітило її кутки. Ключник Панило підняв лихтарню високо догоря і повів очима довкола по казні.

— Раз, два, — сказав він, рахуючи арештантів, — а третій де?

— Тут, тут, пані матку! — скрикнув Кеслер, підводячи голову ще вище, але все таки не встаючи з ліжка.

— Тут, тут — передразнив Панило. А ти, парху оден, що? Ліпший від тих? Чому не встанеш? Я там маю йти за побою до кута? Га?..

Голос ключника ставав чимраз грізніший. Кеслер, видимо, напудився його, і мов не був на постелі, так злетів з неї на рівні ноги і став, увесб дрожачий, перед ключником.

— Пам'ятайте собі раз на завше — сказав Панило навчаючим, хопь усе ще грізним голосом. — Як прийду рахувати в вечір, маєте антріп¹⁾ зробити і всі мені тут стояти рядом, розумієте! Пся ваша мать була!..

І з тим словом, котре може в мові ключника значило «добраніч» — він обернувся, вийшов з казні і прийнявся, гримаючи па лупотячи колодками, замикати двері на дві колодки.

— Овва, який мені великий пан? Йому роби антріп, як якому цісарові! Овва! — прошептав Кеслер, але так попихо, що не по Панило, але навіть Завадовський коло дверей не міг чути тих слів. Від-

¹⁾ Антріп — з німецько-військового жаргону: вийти наперед і станути в ряд.

так Кеслер ліг назад на своє місце, зітхнув раз-другий, обернувся до стіни, але швидко обернувся назад лицем до казні, стрібувавши, що стіна дуже холодна, прошептав крізь зуби: а тіаш' даан іатн аган¹⁾!—і заснув.

V.

На ратуші вже вибила одинадцята година. Темно, глухо, мертво в казні, на коритарі, на дворі,—всюди. Бачитьсся, цілий Львів спить, мов зарізаний. Кеслер і Владко давно вже поснули і дихають тепер голосно, мірно, мов повільне тикання двох годинників. Тільки Івась не може заснути. Він змучений, втомлений, слабкий, мов збитий,—але сон якось його не бересться. Він лежить недвижно, з затуленими очима, щоб швидше задрімати, але задрімати не може. Крізь затулєні повіки доходить, бачитьсся йому, мертва темнота арешту і холодною рукою обхапує його очі, здавлює їх і втискає глибше в голову. Івасеві страх прикро чути себе єдиною, не спячою людиною серед того мертвого світу, немов на дні гробу. Він стараєтьсся ловити слухом всякі далекі тони: дзвонення на ратуші, биття годинників на вежах,—то знов заглибляєтьсся в споминках, нагадує всі хороші і щасливі хвилі свого життя, немов шукаючи в споминках відради та спокою,—немов хочачи ogrітися тепер їх теплом, просвітліти їх ясним, погідним блеском,

¹⁾ А чорт би побрав твого батька.

віддихнути їх тихим щастям. Але що ж,— споминок таких мало, дуже мало надібається в пам'яті Івася,—ба, що ще гірше,—вони, мов закляті царі, скуті ланцями із своїми невільниками, стягнуті за собою довгими рядами і всі гіркі, прикрі, болісні згадки, котрі поволі заповняють всю казню знайомими лицами, то любо всміхненими, то гнівними, то жалібними, то розпустно-веселими.

Івась Новітній, хоті́в родився у Львові, не був однако тим, що називається «містова дитина». Змалу слабовитий і нервовий, він не міг ніколи привикнути до того шуму і грюкоту, котрий, мов заклятий вихор, раз-у-раз ревів по вулицях, а коли затих наверху, то Івасеві бачилось, що стугонить під землею. І хоті́в доля не раз, як усіх дітей бідних ремісників, виганяла його з тісної хати на вулицю, між галасливих, розпустних хлопаків-уличників, він також не міг статися подібним до них, не міг ніколи привикнути до їх гидких бесід, до їх грубости і непосидючости, до їх криків та бігання. При тім він був найслабший і найнесміліший з них усіх і немало натерпівся від них бійки та всяких збитків. Через те вулиця збридла йому,— і уличницького життя він не знав, хіба з оповідань, котрі також разили його,— і він спарався їх якнайшвидше забувати.

Батько Івасів, бідний линвар, жив у власнім домику на Замарстинівській улиці,— там і Івась вродився. В рік по нім уродилась дівчина, сестра Івася, котру названо на хресті Маринею. Більше дітей

у старих Новітніх не було. Впрочім і з тих не довелось батькові бачити потіхи. Діти обоє були з лиця, волосся, очей, вдачі такі неподібні до родичів, такі ніжні, слабковіті, вразливі, що батько за кожним разом якось морщився, дивлячися на них і особливо видячи гарячу любов матери до них. Він був уже в літах, коли, повдовівши по першій жінці, оженився з молодого, хорошою дівчиною—мапір'ю Івася. Вона була бідна, так що заміжжя з Новітнім вирятувало її зі страшної пропасти, в котру так легко пасти бідній дівчині, викиненій без помочі на львівський брук. Але все ж таки любити Новітнього вона не могла—так бодай міркував сам Новітній,—він був для неї занадто поганий і старий. А ще й ці діти з „панською вдачею“,—відки це могло бути?... Старий Новітній, хотів відганяв від себе всякі лихі думки і не раз зарікався не припускати собі такого свинства до голови,—жінка, бачилось, любила його, припадала коло нього, розважала,—але це все не помогло нічого. Цілими днями, крутячи линви на дворі, Новітній гризся і мучився сам в собі, то раз дорікаючи собі, то знов викидуючи в думках своїй жінці її невірність.

Така німа боротьба тяглася довгий час, цілі два роки. Новітній послаб і понехав роботу,—до жінки став якийсь напівхолодний, а напівнеприятний,—від дітей держався здалека, зовсім не як батько, а як чужий чоловік. Але ще й досі ніхто не міг зміркувати, що йому таке сталося. Аж ось трапилися добрі сусіди,

що почали приходити — потішати Новітнього вечорами, — далі вивели його з хати, на свіжий воздух, на прохід, проходом звичайно доходиться до шинку, — ну, а в шинку, звісно, найліпші ліки. „Розігрітися б вам, кумочку!“ — „Раз, другий, та забудете за своє лихо!“ — „А що вам, куме, скажіть на совість, що в'єм долягає?“ — „Ет, іди ти, куме, питаєшся кума Новітнього, та ще йому більшого жалю завдаєш! Ніби то в тебе самого очей нема, не видиш!“ ... Досить того, слово по слову, куми при чарочці як почали потішати Новітнього, як почали розговорювати йому його тугу, — то довели до того, що крем¹⁾ вмовили в нього те, чому він досі сам не хотів вірити.

Новітній був чоловік твердий, хотів надламаний віком і лихом. Він паїв у собі всякий біль, — і рідко-рідко виказував перед другими, що йому долягає. Але при тім він не був глухий на вражіння, — про- тивно, що раз запало в його серце, те оставалось там довго в повній силі. За- молоду, може бути, був він рухливий, палкий до діла і проворний, — але тепер ці прикмети зовсім у нього зацезли. З німою розпукою слухав він оповідання своїх кумів про невірність його жінки, про її таємні сходи з якимось панком, — але ні сусідам не заборонював про те говорити, ані жінці ніколи й одним словом не випітнув того. Тільки сам послабав, хилився і мізернів щодень дужче. Гризота погнала його до шинку, до кот-

¹⁾ Крем — дійсно.

рого унадився ходити щовечера. Жінка дивилася на те все сумно, — але не могла сперти мужа, — боялася його чогось, відколи почула, що став для неї холодний. Вони обоє гризлися мовчки, чули, що якась погана рука невидимо викопала між ними глибоку пропасть, котрої вже нічо не вигатиш. І дивно, сумно, важко було дивитися з боку на тих двоє людей, так ніжних і люб'ячих, а так нещасливих, — як вони чахли та сохли одне коло одного, та мучилися догадками про вину другого, не маючи ніякого твердого переконання і не сміючи, по мя'кості та ніжності своїх характерів випімнути собі все, виговорити свої догадки ясно і отверто. Старий Новітній гадав, що жінка жде його смерти, і стрався пити над міру і бути якнайрідше коли в хаті. Вона знов думала, що він не любить її, — і тільки дивувалася, чому він п'є і слабне. Чи вона була винна? Цього не знав допевно ні Новітній, ні його услужливі сусіди, — це могла знати лиш вона одна, — а вона була така спокійна і щаслива дивлячись на своїх дітей, що Новітній часто сумнівався про правду своїх догадок. Ні, вона не могла бути винна! Не могла бути невірною жінкою! Невірні жінки не можуть бути такі супокійні, глядячи на дітей, котрі їм раз-у-раз нагадують їх проступок! Але чому ж ті діти такі неподібні ні до нього, ні до неї? А відки ж сусіди з такою певністю говорять про її сходини з якимось панком?... Такі думки мучили не раз старого Новітнього, і не втихали навіть тоді, коли він силу-

вався залити їх спиритусом. Думки не втихали, але мов мурашки літали по крові, штучно розпалені,—пільки тіло нило та пліло, мов у вогні,—в голові мутилося, і маєточок, призбираний через довгі літа праці, щезав, мов сніг весною. Довжки зразу, а відтак довги ставали чимраз більші. Жінка або не знала про них, або дізнавалася аж тоді, коли приходилося стягатися з посліднього, щоби їх поплатити. Вона плакала, цілувала своїх дітей,—але мужові не казала нічого.

.

ДОДАТКИ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

(до „Батьківщини“)

Ще в початку 1877 р., працюючи над рядом «Бориславських оповідань» я почув, що думка представити побут бориславських робітників та підприємців у ряді оповідань, розширяється в тім напрямі, щоб у більших або менших оповіданнях змалювати побут галицької Руси в різних околицях, у різних суспільних верствах та родах занять. Мали це бути „Галицькі образки“, в яких би обік етнографічного та побутового матеріялу виступали також певні психологічні проблеми. Матеріялом до них могли служити поперед усього мої власні спомини та спостереження, а почасти також оповідання інших людей. В першій половині 1877 р. були написані три оповідання в тім роді, з яких два, „Лешишина челядь“ і „Два приятелі“ були того ж року надруковані в „Днестрянці“, альманаху студентського товариства „Академічеській кружок“, а найвчасніше з них написане, „Вугляр“*), якось незамітно для мене вийшло з моїх рук, так що я й забув про нього і здивувався не мало, побачивши його аж у початку 1909 р. в перших числах двотижневника „Будучність“. Видавець того двотижневника, д. Микола Венгжин, якому я за незгоду мною опублікування мого оповідання зробив досить прикрий виговір, не пояснив мені, відки й яким способом дістав мій рукопис. Це перше видання було

*) Вугляр—оповідання це друкувалося в І т „Творів“, Ів. Франка.

доконане зі зміною первісного етимологічного правопишу на фонетику, але при тім із досить численними помилками, які я тепер повиправляв, пригтовляючи це оповідання для друку в оцій збірці.

Досить показна серія галицьких образків вийшла в мою збірку „В поті чола“—двадцять оповідань. Цій збірці пощастило остільки, що вона зараз по виданню була дозволена для ввозу і продажу в Росії, що тоді в часі панування надзвичайно гострої цензури, особливо супроти українського слова, було рідким, майже одиноким у своїм роді явищем. Значно пізніше, коли перше видання розійшлося, а цензурні тиски в Росії полегшали, ця моя збірка вийшла в Києві новим виданням без моїх поправок у двох томиках, в р. 1903, а також окремою книжкою в російськїм перекладі. Значна частина оповідань із тої збірки була друквана також у різних польських, чеських, мадярських та німецьких періодичних або книжкових виданнях.

Розпочавши в р. 1902, після умови з д. А. Хойнацьким, збирне видання моїх оповідань, що мало обняти 12 томиків, кожний по 12—15 аркушів друку, я розбив збірку „В поті чола“ на кілька груп і випускав томик за томиком таким способом, що до оповідань, друкваних уже в збірці „В поті чола“, додавав нові або написані *ad hoc*, або друквані перед тим у різних періодичних часописах і не видані окремо.

Цього видання вийшли під фірмою А. Хойнацького чотири томики, а власне:

1. „Добрий заробок і Інші оповідання“ 1902, де містяться крім передмови ось які оповідання: „Добрий заробок“, „Муляр“, „Сам собі винен“, „Слимак“, „Історія моєї січкарні“, „Домашній промисл“, „Довбанюк“ і „У кузні“. З них тільки останне не входило в збірку „В поті чола“.

2. „Панталаха і Інші оповідання“ 1902, крім передмови і титулового оповідання містить ще „Хлопська комісія“ та „В тюремнім шпиталі“. Це останне ново написане.

3. „Малий Мирон і Інші оповідання“ 1903, містить передмову, а далі нариси: „Малий Мирон“, „Грицева шкільна наука“, „Олівець“, „Schön schreiben“, „Отець гуморист“, „Гірчичне зерно“ і „Борис

Град". Це останнє було частиною більшої повісти „Не спитавши броду“, а два передостанні написані навмисне для цього видання.

4. „З бурливих літ“, перша серія, видана без фірми Хойнацького, але його накладом 1903 р., містить окрім передмови два оповідання: „Різуни“ і „Гриць і панич“, оба написані пізніше по виданню збірки „В поті чола“. На цьому урвалося видання А. Хойнацького, дальші два томики тої серії вийшли вже під фірмою Українсько-руської Видавничої спілки, а власне:

5. „На лоні природи і інші оповідання“, 1905, містить титулове оповідання, що первісно творило один розділ повісти „Не спитавши броду“, далі „Микитичів дуб“, передруковане із другого тому „Славянського Альманаха“, видаваного в Відні в р.р. 1878—9; цей другий том був сконфіскований і не побачив світу, і моє оповідання видобуте з нього тільки з випадково захovanого прокураторського примірника. Далі в цей томик увійшли „Ян-друзи“,—перший розділ повісти „Lelum Polelum“, „Дряда“,—уривок із повісти „Не спитавши броду“, „Щука“, „Odi profanum vulgus“ обі передруковані з Літ.-Наук. Вістника р. 1899, далі „Мавка“ із „В поті чола“¹⁾, „Під оборогом“ написане спеціально для цього видання, „Мій злочин“ „У столярні“, „Поединок“, „Поки рушить поїзд“—передруки з Літ.-Наук. Вістника і „Сойчине крило“, написане спеціально для цього видання.

6. „Маніпулянтка і інші оповідання“, 1906 р. крім титулового оповідання та нарисів „Лесишина челядь“ і „Між добрими людьми“, що всі три входили в збірку „В поті чола“, тут поміщено написаний спеціально для цього томика драматичний нарис „Чи вдуріла?“

Оця нова збірка зложена також таким способом, тільки з тою різницею, що в неї не ввійшло ані одно оповідання зі збірки „В поті чола“, а натомість входять оповідання, друковані різними часами в різних періодичних виданнях, із них одно, останнє в перекладі з польської мови. За зібрання тих опо-

¹⁾ Тут Франко помиляється. Оповідання „Мавка“ не було друковане в збірці „В поті чола“.

відань, якого б я сам у теперішнім моїм стані не міг був доконати!), складаю щирю подяку д. М. Мочульському, який з власного почину в часі моєї слабости зайнявся зібранням і скопюванням тих оповідань. На чолі збірки кладу оповідання „Батьківщина“, один із найпізніших моїх белетристичних творів, друкований первісно в „Кієвской Старине“ офіціальним тодішнім правописом, т. зв „романівкою“ із численними помилками, а потім фонетикою у „Літературно-Науковім Вістнику“ 1905 р. Оповідання „Гава і Вовкун“ та „Геній“,—це частини моєї недокінченої повісти „Не спитавши броду“, якої деякі частини були вже опубліковані в збірці п. з. „На лоні природи“. З фельетона „Діла“ 1881 р. видобуто оповідання „Пироги з черницями“, а з календаря „Просвіти“ оповідання „Гершко Гольдмахер“, що являється неначе вступною частиною до оповідання „Гава“. Останнє оповідання „Задля празника“ було надруковано по-польськи в соціал-демократичній публікації „Kalendarz Robotniczy“ па гок 1892, виданій у Львові 1891 р.

Хоч як неоднакова літературна вартість цих оповідань, то все таки думаю, що їх збірне видання не буде зайвим і для теперішньої генерації, вже хоч-би тому, що в них скрізь, як мені здається, віє здоровим духом того тверезого позитивізму, який німецьким терміном можна назвати „Bejahung des Lebens²⁾“. Може вона явиться деякою невеличкою ассанацією³⁾ в шпитальній атмосфері новішої літературної школи.

ІВАН ФРАНКО.

Львів дня 9 падолиста
1910 р.

1) Франко був тоді зі спаралізованими руками.
2) Визнання життя.
3) Ассанація—оздоровлення.

УВАГИ

1. *На лоні природи*,—друкувалося в «Зорі» за 1890 рік, а також часто в галицьких шкільних читанках. Передруковується зі збірки «На лоні природи (вид. 1905 р. у Львові).

2. *Щука*,—друкувалося в Літ.-Наук. Вістнику за 1899 рік, де під спільним заголовком «В плен-ері» були поміщені: I. Мамо природо. (поезія), II. Щука (оповід.), III. Odi profanum vulgus (оповід.). Того ж року накладом редакції «Літ.-Наук. Вістника». «В плен-ері» вийшло окремою відбиткою. «Щука» увійшла в збірку «На лоні природи», звідки й передруковується.

3. *Дріяда*,—уривок із повісти «Не спитавши броду», якої Франко не закінчив, друкувалося в збірці «На лоні природи», звідки й передруковується. Дитячі роки героя цього оповідання описані в оповіданні «Борис Граб» (Твори, т. II ст. 219-240).

4. *Odi Profanum Vulgus*, — друкувалося в «Літ.-Наук. Вістнику» за 1899 рік. Передруковується зі збірки «На лоні природи».

5. *Сойчине крило*,—написане в 1905 р. для збірки оповідань «На лоні природи», звідки й передруковується.

6. *Батьківщина*,—передруковується зі збірки оповідань «Батьківщина і Інші оповідання» (Київ 1911 року. Зміст: Передне слово; Батьківщина; Вудляр; Вільгельм Тель; Геній; Гершко Гольдмахер; Гава і Вовкун; Пирого з черниціями; Задаля празника). Оповідання це має таку примітку: «Оце оповідання написане літніми місяцями р. 1904 в часі ваканцій-

ного побуту в гірських селах Мшанці старосамбірського і Дидьові турецького повіту при нагоді етнографічної екскурсії в Бойківщину, в якій я супроводив д. Хведора Вовка, було восени того самого року друковане в «Кіевской Старині»—російсько-українським правописом, т. зв. романівкою, із численними помилками в тексті. Задля обмеженого числа читачів того журналу в російській Україні, а тим більше в Галичині, моє оповідання, друковане також в Літ.-Науц. Віснику в початку 1905 року, тут і там відоме досі дуже мало, і це спонукає мене подати його ширшій публіці в новім, поправленім виданню. Оповідання «Батьківщина» вийшло окремою книжечкою 1905 р як відбиток із «Київської Старини».

7. Вільгельм Тель,—новела, друкувалася в «Зорі» за 1884 рік під псевдонімом Мирон***. Передруковується зі збірки «Батьківщина».

8. Геній,—оповідання, друкувалося в «Зорі» за 1890 рік. Передруковується з «Батьківщини».

9. Гершко Гольдмахер,—друкувалося в календарі «Просвіти» на рік 1891. Того ж самого року друкувалося в «Квітка», ілюстрований збірник В. Лукича. Передруковується зі збірки «Батьківщина».

10. Гава,—друкувалося з початку в «Київській Старині» за 1888 рік під заг. «Слава Богу, для начала и это хорошо» (этюд из жизни прикарпатского народа), підписане «Мирон». Того ж року друкувалося по-українськи в виданні «Просвіти» під заг. «Гава» і по-польськи під заг. «Hawa» (obraz z natury) в Kurjer-i Lwowskiem-у" і «Kurjer-i Warszawsko-mу». Передруковується з видання «Просвіти» 1888 р.

11. Гава і Вовкун,—друкувалося в «Зорі» за 1890 рік. Передруковується із «Батьківщини».

12. Пирог з черницями,—друкувалося фельетоном в «Ділі» за 1884 рік під псевдонімом Мирон***. Передруковується з «Батьківщини».

13. Досвітла, — написане 1889 р. друкувалося в „Зорі” 1890 р. під заг. „До світла”, оповідання арештанта. Увійшло в збірку „В поті чола” 1890 р., звідки й передруковується.

14. В тюремнім шпиталі, — написане 1902 р. на основі конспекту, що Франко зробив ще 1880 р. для збірки „Панталаха”, з цієї збірки й передруковується.

15. Івась Новітній — це частина повісти, яка не друкувалася за життя автора. З рукописного архіву Франка в бібліотеці „Наукового Товариства імени Шевченка” у Львові надрукував її М. Возняк у львівському журналі „Культура” за січень 1925 р. В листі до Драгоманова після 15 березня 1878 р. Франко пише, що 5. III. його звільнили з в’язниці, і „я хотів би з матеріалів, зібраних у тюрмі, написати обширнішу картину злодійського життя”... Правдоподібно „Івась Новітній” і є частина цієї задуманої ширше праці Франка. В листі до Павлика, оповідаючи йому про свої пляни, Франко пише, що епілогом до серії бориславських образів буде широка повість „Андрусь Басараб”, в якій буде описано життя у львівських в’язницях. Але „Басараба” не думає Франко писати найближчого року. Дуже можливо, що „Івась Новітній” і „Андрусь Басараб” одне й те саме, бо про обидві ці речі Франко згадує між 1878 р. і 1882 р. В автографі Франка є ще чисте місце на „Переднє слово”, як зазначає М. Возняк. Автограф писаний на однім боці тоненького паперу, очевидно був призначений до друку. Передруковується це оповідання тут з „Культури”, Львів, січень 1923 р.

16. Переднє слово, — передруковується зі збірки „Батьківщина”.

І. Лизанівський.

